

A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadás- és recepciótörténetéhez*

1. Murádin László, az erdélyi nyelvföldrajz kiemelkedő alakja, a nyolcvanadik születésnapja után mondta a következő mondatot: „Addig nem halok meg, amíg az ATLASZ utolsó kötete meg nem jelenik!” Az „Atlasz” számára természetesen A romániai magyar nyelvjárások atlaszát jelentette, melynek gondjával kelt és feküdt hosszú évtizedeken keresztül. Örökké derűs kedélye, végtelen türelme és bölcsessége sem tudta azonban feledtetni ennek a kijelentésnek a komor hátterét: ez a nagyszabású vállalkozás, az RMNyA., amely a tizenegyedik kötetével történetének ha nem is a vég-, de nyugvópontjához érkezett, soha nem érezhette magát biztonságban. Több mint fél évszázados sorsa regénybe illő. Gondolatának megszületéséről, alapjainak lerakásáról és a gyűjtés elindulásáról SZABÓ T. ATTILA, a gyűjtés befejezéséről és a kéziratkészítésről MURÁDIN LÁSZLÓ írt beszámolót (l. pl. SZABÓ T. 1957, 1962, 1970; MURÁDIN 1995). Jómagam szerkesztőként és a kiadás irányítójaként csatlakoztam a munkálatokhoz, ezért erről fogok részletesebben számot adni (a kiadás megindulásáról l. JUHÁSZ 1997). Szeretnék azonban az előtörténetről, továbbá a jövőbeli tervekről is szólni, mintegy keretbe foglalva a közelmúlt eseményeit.¹

2. Az atlasz történetének első fontos dátuma 1955, amikor a Román Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kolozsvári részlege kutatási tervébe illesztette a romániai magyar nyelvjárások nyelvföldrajzi vizsgálatát. A terv hivatalos napirendre kerülése nagymértékben köszönhető a magyarul is jól tudó és a nemze-

---

* 2010-ben, a 11. kötet megjelenésével befejeződött A romániai magyar nyelvjárások atlasza sorozatának másfél évtizedes kiadási folyamata. A következő évben a kiadást végző munkacsoport egy konferencián kívánt számot adni tapasztalatairól és jövőbeli terveiről. Mivel időközben egy másik, még folyamatban levő nagy nyelvföldrajzi projekt, az Új magyar nyelvjárás atlasz vállalkozása is a szakmai figyelem reflektorfényébe került, a két kutatásvezető, Juhász Dezső (RMNyA.) és Kiss Jenő (ÚMNyA.) közös rendezvény megtartásáról döntött. Az Egy elkészült és egy készülő magyar nyelvatlasz – kutatási tapasztalatok és perspektívák című konferenciára 2011. november 23-án került sor Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia székházában. Az ott elhangzott előadások közül ezúttal ötöt teszünk közzé javított, bővített, aktualizált változatban. – A szerk.

¹ Annál is inkább szükséges egy rövid kitekintés, mivel Murádin tanár úr, aki az atlaszkészítés „hőskoráról” tartott volna előadást, meggyengült egészsége miatt nem tudott eljönni a konferenciánkra.

tiségi kérdések iránt nyitott akkori intézetigazgatónak, Emil Petrovicinak. A munkálatok vezetőjeül Szabó T. Attila professzort, az erdélyi nyelvtudomány elismert alakját kérték fel. A felállított munkacsoportot azonban a kor politikai diktatúrája néhány év leforgása alatt felszámolta. 1957-ben Gazda Ferencet, 1959-ben Nagy Jenőt távolították el a kutatócsoportból, koncepciók pert is kreálva. 1959-től egyetlen személyre, Murádin László tudományos kutatóra maradt a gyűjtés folytatása és az atlasz kéziratának elkészítése. A három főre tervezett munkát így egy ember végezte el – kiemelkedő egyéni teljesítményt nyújtva. Bár a tervezett 220 kutatópontból csupán 136 maradt meg, ez a mennyiség is arányosan reprezentálja a magyar nyelvterület romániai dialektusait. Ha a romániai nyelvatlasz adatmennyiségét A magyar nyelvjárások atlaszához viszonyítva akarjuk jellemezni, azt mondhatjuk, hogy mintegy harmada kutatóponton (MNYA.: 395, RMNYA.: 136) mintegy háromszoros terjedelmű kérdőívvel végzett gyűjtés (MNYA.: 1162, RMNYA.: 3299 térkép) arányaiban hasonló méretű vállalkozást jelez. (Itt jegyzem meg, hogy az RMNYA. kérdőíve magában foglalja az MNYA. kérdéseit is.)

3. Mindezt tehát egyetlen ember kitartó gyűjtőmunkájának köszönhetjük, aki viszont rendkívül precízen és megbízhatóan rögzítette a változatos nyelvjárási anyagot. Ez a precizitás és egyszemélyűség biztosította a nyelvi adatok fonetikai homogenitását és a finom hangárnyalatokban is megvalósuló összehasonlíthatóságát. Az intenzív terepmunka 1957-től 1967-ig tartott, ezt követte az adatok rendezése, ami szintén nagyjából egy évtizedet vett igénybe. Ennek során nem csupán kérdések és kutatópontok szerint csoportosított cédulaanyag keletkezett, hanem 1200 kéziratoss térkép is.

A Ceaușescu-korszak nemzetiségi és tudománypolitikája azonban ismét nem kedvezett a munkálatok folytatásának: az etnikai viszonyokat is körvonalazó térképek publikálása teljesen reménytelené vált a 70-es évek második felétől. Ekkor született meg egy kompromisszumos megoldás terve: addig, amíg a térképek kiadása nem lehetséges, készüljön egy nyelvföldrajzi adattár, amely a cédulákra írt válaszokat szótárszerűen, de a kérdőív sorrendjét követve közli. A több mint kétezer oldalas kézirat néhány éven belül el is készült, de a publikálásra szintén nem kerülhetett sor. E kényszer szülte műfaj kortörténeti emléke a GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA szerzőpáros által összeállított Székely nyelvföldrajzi szótár (SzNySz.), amely a politikai enyhülés jeleként 1985-ben, de nem Romániában, hanem Magyarországon jelent meg KISS JENŐ szerkesztésében. A kolozsvári egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén készült székely tájatlások viszont azóta is kéziratban várják a megjelenés lehetőségét, illetőleg – kedvező fejleményként – folyamatban van az informatizálásuk, egységes adatbázisba való illesztésük.

4. A nyelvatlazadatok szócikkekbe rendezése azonban nem veszett kárba, mivel a későbbi, már számítógépek segítségével végzett archiválási és térképezési folyamatokat nagyban segítette. Addig viszont el kellett tennie egy reménytelennek tűnő másfél évtizednek. A fordulatot a kelet-európai rendszerváltások hozták meg, amelyek bár nem teremtettek kedvezőbb anyagi helyzetet a tudományos vállalkozásoknak, de jórészt felszámolták a tudománypolitikára is kiható diktatórikus

viszonyokat. Ennek is köszönhető, hogy az RMNyA. adattárának nyers kéziratára Budapestre kerülhetett, ahol a Magyar Nyelvtudományi Társaság pályázatával, az Eötvös Loránd Tudományegyetem kutatóinak közreműködésével megteremtődtek a kiadás anyagi és szakmai feltételei. Az 1993-ban megalakult kutatócsoport vezetője és az atlasz szerkesztője Benkő Lorándnak, a Nyelvtudományi Társaság akkori elnökének felkérésére én lettem. Munkatársakul egyetemi hallgatókat és egy fiatal kolléganőt, Terbe Erikát választottam. A hallgatók egy része szakdolgozatírás után is bennmaradt a kutatócsoportban, közülük kettő pedig doktori értekezése tárgyául is a nyelvátlaszok feldolgozását választotta. Hegedűs Andrea, aki a legrégebbi tagunk és a legnagyobb munkát végezte e téren, már egy *summa cum laude* eredménnyel megvédett nyelvföldrajzi témájú disszertációval dicsekedhet (HEGEDŰS 2008). Előadásaik, tanulmányaik szépen példázzák a nyelvátlaszok sokoldalú felhasználását.

5. Az RMNyA. első kötete 1995-ben, a tizenegyedik 2010 végén hagyta el a nyomdát, azaz nagyjából másfél, két évenként adtunk ki egy kötetet. Az utolsó kötet készült leghosszabban, négy évig, de ennek végén egyesített címszöveget és bibliográfiát is van. A lelassult tempó fő oka azonban a már korábban érezhetővé vált gazdasági válság volt, amely a pályázati forrásul szolgáló OTKA működésének akadozását és pályázati feltételeinek lényeges átalakulását is eredményezte. Annak ellenére ugyanis, hogy minden pályázati ciklusunkat, azaz minden kötet kiadását „Kiválóan megfelelt” minősítéssel zártuk, és a szöveges szakmai bírálatok is a legnagyobb elismeréssel szóltak a munkacsoport teljesítményéről és a megjelent kötetekről, a kilencvenes évek közepétől radikálisan megváltozott az OTKA tudománypolitikája. A nem titkolt szándék a Magyar Nyelvtudományi Társaság kirekesztése volt az alap kutatások köréből. Hiába érveltünk ez ellen részletes cáfolatban, csak annyit sikerült elérni – az MTA első osztálya és az Erdélyi Múzeum Egyesület jeles tudósainak tiltakozása után –, hogy a két nagy projektet, a romániai nyelvátlasz és a Szabó T. Attila-féle történeti helynévgyűjtés kiadását megengedték a korábbi intézményi keretben befejezni. Ez a kirekesztés azért is a magyar tudománypolitika szégyenfoltja, mivel a Nyelvtudományi Társaság még akkor fogadta be a nyelvátlasz lényegében illegálisan átmenekített kéziratát, amikor sem az Akadémia, sem az egyetemek nem voltak abban a helyzetben, hogy hivatalos nemzetközi kapcsolataik kockáztatása nélkül ezt megtehetnék volna. A gazdasági szempont a vitában fel sem merült, mivel a Nyelvtudományi Társaság, illetőleg az egyetemi hallgatók otthoni munkájára lényegesen építő kutatócsoport az összes költségtényező tekintetében olcsóbb és hatékonyabb volt, mint az egyetemek és akadémiai kutatóintézetek kutatásfinanszírozása. Egy jellemző példa a költségtakarékos vállalkozásra: az atlaszt eleve a legolcsóbb nyomdai technológiák alkalmazására terveztük: puha fedél, ragasztókötés, fekete-fehér térképek, amelyeket az ELTE sokszorosító üzeme állított elő. Amikor pedig bezárták az egyetem sokszorosító üzemet, egy olyan kiadóhoz mentünk át, amely árban és technológiai rugalmasságban is példamutató partnerünké vált, sőt a Nyelvtudományi Társaság kódexkiadási vállalkozásába is beszállt. Ez a Pharma Press Kiadó, amelynek erről a helyről is köszönetünket küldjük!

6. E nagyon rövid történeti visszapillantás után néhány mondatban vázolom az atlasz felépítését. – Egy-egy kötet átlagosan 300 térképet tartalmaz, de minden kötet végén van egy rövid szótári egység is. Ez olyan szócikkeket közöl, amelyekből (az adatok nagyfokú egyöntetősége miatt) nem készült nyomtatott térképlap. Minden térkép adatbeíró jellegű, tehát a kutatópontok helyén megjelenik a kérdőívre adott aktuális válasz, pontos fonetikai átírásban. A lexikai és morfológiai térképlapok adatai azonban kiegészülnek szemléltető jelekkel is, így a térbeli megoszlás jól követhető a szavak elé illesztett szimbólumok – pl. kör, négyzet, háromszög, rombusz stb. – segítségével. Mivel a kézirat adattári része – részben közéteveői, részben szerkesztői munka eredményeképpen – a válaszokat lexikailag és morfológiailag már csoportosította, az előzetes tagolás a grafikai jelek elhelyezését nagymértékben segítette. A lexikai realizációk sorrendje többnyire a gyakoriságot követi. A szimbólumokkal elkülönített egységek alapot adnak az utalószók későbbi megállapításához is. Az eredeti kérdőív címszavait alkalmanként megváltoztattuk: vagy az MNyA. címszavaihoz, vagy a köznyelvhez igazítottuk az eltérő formákat. A rendkívül változatos hangtani megoszlás szimbólumos szemléltetését atlaszunk nyomtatott verziója nem tudta vállalni.

A korábbi, kézzel rajzolt atlaszokhoz képest a számítógépek felhasználása nemcsak szebb, elegánsabb térképeket eredményezett, hanem megnyitotta az utat a nyelvföldrajzi adatbázisok kiépítése számára is. A Word szövegszerkesztővel készült szótári egységek jól tükrözik a sokféle mellékjelet alkalmazó fonetikus átírást, de – mint később kiderült – a nyelvjárási hangtan számítógépes kezelésére (pl. különböző keresési feladatok megvalósítására) csak korlátozott mértékben voltak alkalmasak. Ezért egy másik ELTE-s munkaközösség azt is feladatául tűzte ki, hogy a hagyományos technikával készült atlaszok és a már számítógépet is felhasználó művek adatait egységes szerkezetű és működésű adatbázisban egyesítse a BihalBocs program felhasználásával. (Erről l. még alább a 10. pontban.)

7. Lássuk, hogy milyen főbb formai jellemzői vannak az RMNyA. nyomtatott változatának!

A térképek – ellentétben az MNyA.-val – nem dobozokban elhelyezve, önálló lapokon, hanem egybekötve, könyv formában jelentek meg. Egy-egy térkép a könyv bal és jobb oldalát alkotja. Így lehetett elhelyezni a téglalap alakú gyűjtőterületet szabványos A3-as nyomdai oldalakon, elkerülve az adatok túlzott zsúfoltságát is. A bal felső sarokban látható az úgynevezett „fej”, amelybe a következő információs egységek kerültek: 1. a térkép sorszáma, 2. a címszó, 3. román és francia értelmezés, 4. a kérdőív kérdése és a kérdés száma, 5. megjegyzések (szükség szerint, részben tárgyi, részben egyedi dialektológiai információk közlésére). A kérdőívbeli kérdéseket rámutatás vagy rajzok is helyettesíthetik. A speciálisabb néprajzi tárgyak rajzait az atlasz is közli a térképek jobb felső sarkában.

A hangtani térképlapok – ahogy említettük – csak adatbeíró jellegűek, a lexikaiak szemléltető jeleket is tartalmaznak. Ha egy térképet egy lexikai változat ural, akkor az jelöletlen marad, a mellékváltozatok viszont grafikai jeleket kapnak. Ha domináns forma nem állapítható meg, akkor minden változat mellé jelet társít az atlasz. A csak egyetlen adattal képviselt változat egységes grafikai jelölője a csillag (*).

A lexikai hiány jele a mínusz (–), az adatgyűjtési hiányt kitöltetlen üres hely jelzi. Ezek a hiányok zömmel abból erednek, hogy a Murádin László személyében egy tagúvá zsugorodott gyűjtői „stábnak” nem maradt elég ideje és finanszírozási háttere bizonyos ellenőrzési vagy adatpótlási kiszállások lebonyolítására.

8. A kiadástörténethez az is hozzátartozik, hogy az atlaszunk alapját képező gépirat, amelyet 2-3 dossziéként hoztak át Romániából arra vállalkozó személyek, szakaszosan készült el. Már több kötet is megjelent akkorra, mikorra megkaphattuk az utolsó dossziékat. A kéziratos térképekből mintegy ezer darab készen állt ugyan a kiadás elején, de Murádin László csak az első két kötet megjelenése után merete – saját maga – megkezdeni az átszállítást Budapestre. Bármilyen térképi megjelenítés a magyar nyelvjárásokról ugyanis különös kockázatot jelentett a határon való átlépéskor. Ezért még az utolsó térképeket is – két évtizeddel a rendszerváltás után! – „lefejezve”, azaz a címet tartalmazó részt (Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza) ollóval levágva hozta át Kolozsvárról. Atlaszunk első két kötete így a kéziratos térképek hiányában, csupán a gépelt szövegdrajzi adattár térképezésével készült el. Később a kéziratos térképek hasznos eszközeivé váltak az ellenőrzésnek, de hiánytalan adatmegjelenítési eszköznek azért nem voltak tekinthetők, mivel a sűrű kutatópont-hálózatú Székelyföld ábrázolásakor gyakran nem volt elég hely az alakváltozatok kézzel történő beírására, így MURÁDIN LÁSZLÓ adatrostálásra kényszerült. Ha viszont a gépiratban fonetikai mellékjelek elmaradására gyanakodtunk – ezeket a jeleket ugyanis csak utólag, kézzel lehetett pótolni, így a legnagyobb figyelem mellett is hiányok keletkezhetnek –, akkor a kéziratos térképek szinte mindig alkalmasak voltak a hibajavításra.

9. Amikor az első kötet kiadása előtt MURÁDIN LÁSZLÓ összeállította az atlasz munkálataira vonatkozó vagy annak kéziratos adatait feldolgozó tanulmányok jegyzékét, több mint hatvan tételt számláló lista kerekedett ki. Ennek nagy részét maga MURÁDIN publikálta a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain. Most csupán néhány cím kiemelésére van lehetőség, a bővebb bibliográfia az 1. kötet bevezető fejezetében található (RMNyA 1: 17–18). MURÁDIN LÁSZLÓ válogatott nyelvföldrajzi tanulmányai 2010-ben önálló kötetben is napvilágot láttak Erdélyi magyar nyelvföldrajz címmel. A kötet nagymértékben segíti e színvonalas írások hozzáférhetőségét, de a bő adattárral közölt korábbi tanulmányok rövidítve jelentek meg benne, ezért az eredeti változatok sem mellőzhetők a tudományos kutatás során. Az alábbi példatárban helykímélés céljából a gyűjteményes kötet (MURÁDIN 2010) lapszámait adom meg.

H a n g t a n: Az *e/é* fonémakülönbség megléte és megoszlása a romániai magyar nyelvjárásokban (37–49); A zárt *i (i)*-zés erdélyi elterjedtsége (50–60); A mezőségi *a*-zás (61–66); Az *e/ö* hangviszony a mezőségi nyelvjárásban (67–77); Az asszociatív *á*-zás elterjedtsége a romániai magyar nyelvjárásokban (78–83); A tövégi *ny : n* váltakozás a romániai magyar nyelvjárásokban (90–93); stb. – A l a k t a n: A *v* tövű igék egy csoportja a romániai magyar nyelvjárásokban (337–340); A *-ni, -nitt, -nul, -nül* határozórag-csoport funkciója és erdélyi elterjedtsége (350–357); Az *-ít* igeképző erdélyi nyelvjárási hangalakja és alakulásmódja (107–113); Egy vita-

tott nyelvhelyességi kérdés romániai magyar nyelvjárási háttére (341–349); stb. – *Lexika, szószemantika*: A jelentésmező tagolása és a nyelvjárási izoglosszák (135–139); Az *ellik* és rokon értelmű társainak jelentésköre (140–146); Háziállatok tartására szolgáló épületek neveinek belső és területi összefüggéseivel (179–187); 'A tulajdont őrző személy' jelentésmező tagolása a romániai magyar nyelvjárásokban (147–159); stb.

A lexikai, szemantikai vizsgálatok jó terepet kínálnak az *interdiszciplináris* módszerre, mindenekelőtt a néprajztudományhoz való kapcsolódásra is. A földművelés és állattartás témaköréhez még ilyen tanulmányok sorolhatók, mint Nyelv földrajzi adatok az ekés földművelés szókincséhez (242–250); Nyelv földrajzi adatok a *kukorica* szókincséhez (220–231); Nyelv földrajzi adatok a magyar parasztság rétgazdálkodásának szókincséhez (232–241); A szekér és részeinek nyelvjárási szókincséből (251–258); Adatok a népi gyermekjátékok szókincséhez (259–266). A vizsgálat horizontjának kiszélesítését jelzik az ilyen címek, mint Néhány apróvad neveinek erdélyi nyelv földrajza (188–191); A rovarnevek nyelvjárási szókincséből (192–196); stb.

MURÁDINNAK a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hátsójain közölt művei kettős célt szolgáltak a maguk idejében: 1. minél több frissen gyűjtött, megbízható nyelvjárási adatot nyilvánosságra hozni, rendszerezett formában, ezzel is tudósítani egy folyamatban levő fontos munkálatról; 2. minél több élőnyelvi jelenséget nyelv földrajzi elemzésben részesíteni, azaz hasznosítani a tudomány számára. A romániai magyar nyelv atlasz volt tehát az a mű, amely – főleg MURÁDIN LÁSZLÓ jóvoltából – már a megjelenése előtt félszáznál több célzott elemzésben, érdemi hivatkozásban részesült!

10. Az első kötet megjelenése után a kiadásban részt vevő munkatársak is megkezdték az atlaszhoz kapcsolódó publikálást. A 11. kötet végén bő irodalomjegyzék olvasható az atlaszmunkálatok 15 évének RMNyA.-t érintő írásaiból. Ezek a tanulmányok már az atlaszunk napvilágot látott köteteire támaszkodnak. (Az ismertetések, bemutatások közül a következőket emelem ki: DEME 1997; SEBESTYÉN 1997; PÉNTEK 1997, 2010; SZABÓ J. 1999; NYIRKOS 2004; JUHÁSZ-TERBE 2010; CS. NAGY 2013: 75–76.)

Jómagam a különböző kutatási beszámolókon kívül igyekeztem minden olyan nyelvi szinten elemzéseket végezni, amelyen az atlaszok lehetőséget kínálnak (részben az RMNyA. adatai alapján, részben több atlasz integrált felhasználásával). Néhány címet említek szemléltetésképpen:

H a n g t a n: A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és az idő dimenziójában (2011a), Rendszertörténet, kronológia, területiség. Egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról (2011b). – *A l a k t a n*: A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelv földrajz szemszögéből (1999a), A magyar feltételes mód paradigmáinak történetéhez a nyelv földrajz szemszögéből (2001). – *L e x i k a , s z ó s z e m a n t i k a*: Szójelentéstan és nyelv földrajz (2000a), A jelentéstani mikrorendszerek térbeliségének kérdéséhez (2002), Egy fejezet a történeti jelentés földrajzból (2003a), A romániai magyar nyelvjárások atlasza névtudományi jelentőségéről (1999b).

A nyelvi elemzéseken kívül mód van nyelven kívüli, illetőleg interdiszciplináris vizsgálatokra is, közülük kiemelkedik a Település- és népiségtörténet: A romániai magyar nyelvjárások atlaszáról, különös tekintettel a csángókra (2003b), Az északi csángók eredetéről „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” tükrében (2004a), valamint a művelődéstörténet: *Böngész.* Egy nyelvatlaszlap művelődéstörténeti és nyelvi tanulásaiból (2000b), A romániai magyar nyelv-atlasz mint a hagyományos kultúra és az erdélyi népnyelv enciklopédiája (2004b).

Szerkesztő- és munkatársaim tanulmányai közül a következőket emelem ki: TERBE ERIKA, *Örvény.* Szemantikai és szóföldrajzi vizsgálódás (1999), Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi és történeti tanulságokkal (2003), *Kényes.* Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi tanulságokkal (2006); I. még a jelen számban olvasható tanulmányát is (TERBE 2016). – HEGEDŰS ANDREA, *Nyelvjárási atlaszok egyesítési lehetőségei* (2002), *Az egyesített nyelvatlaszok jelentőségéről* (2004); I. még a jelen számban olvasható tanulmányát is (HEGEDŰS 2016).

A kutatócsoportunkon kívül PÉNTEK JÁNOS professzor úr idevágó munkásságát szeretném első helyen kiemelni, aki nemcsak a kiadás folyamatát kísérte kitüntetett figyelemmel, hanem tanulmányaiban, beszámolóiban is reagált az RMNyA. megjelent köteteire (pl. PÉNTEK 2003, 2006, 2010, 2015 stb.). Akadémiai székfoglaló előadásában szintén erősen támaszkodott az RMNyA. anyagára (*Magyar nyelv- és nyelvjárászigetek Romániában*, 2005). Péntek János a kolozsvári dialektológiai iskola képviselője, nyomdokain inkább már olyan erdélyi kollégák járnak, akik munkásságuknak nem a kiemelt helyén művelik a dialektológiát, de tekintettel vannak rá (I. pl. BENŐ 2004).

11. Mint a címekből is látható, mind az elemzésekben, mind a nyelvtechnológiai alapozásokban fontos helyre került a több atlaszsal való együttes munkálkodás, illetve az atlaszok egyesítésének előkészítése (vö.: HEGEDŰS 2002, 2004; SZABÓ P. 2015, 2016b). Ennek a kiépítése azonban már egy új fejezete lesz a nyelvföldrajzi erőfeszítéseinknek, amelyek számítógépes adatbázist igényelnek. Az adatbázis és a kartográfiai megjelenítés keretétől mindenekelőtt a BihalBocs nevű program szolgálhat, amely folyamatos fejlesztés alatt áll (I. www.bihalbocs.hu). Készítői VÉKÁS DOMOKOS és VARGHA FRUzsINA SÁRA. VARGHA FRUzsINA SÁRA nemcsak a technológiai fejlesztésben jeleskedett az utóbbi időben, hanem néhány figyelemre méltó esettanulmányt is írt a számítógépes dialektológia lehetőségeiről és az egyesített atlaszok felhasználásáról (pl. VARGHA 2007, 2015, 2016, továbbá BODÓ–VARGHA 2008). – Ami az RMNyA. informatizálását illeti: a 11 kötetből az 5–8. készült el teljesen, az ellenőrzésekkel együtt, a többi részlegesen. Az ellenőrzött térképek száma 1525 (VARGHA FRUzsINA SÁRA szíves közlése, vö. még SZABÓ P. 2016a: 4). A legtöbb feladat az első két kötet feldolgozásával van, mivel ezek még a kéziratok térképek ismeretének hiányában készültek, így utólagos kiegészítésre, javításra is szorulnak. Az informatizálási folyamat irányítója, szervezője Vargha Fruzsina Sára, aki nemcsak bizonyos pályázati forrásokra támaszkodva, hanem igen sok saját energiát befektetve viseli gondját ennek az ügynek. – Az atlaszok digitalizálásában és integrálásában a két nagyatlasz mellett egyre több regionális atlasz kerül sorra (vö. SZABÓ P. 2016a: 4).

Az adatbázis-építés nagyon munkaigényes feladat, így folytatásához új pályázati támogatásra lesz szükség. Sikeres pályázás esetén kiadhatóvá válik a romániai magyar nyelvjárások nyelvföldrajzi szótára is, folytatódhatnak az atlaszgyejesítési munkálatok, és megkezdődhetnek az Új magyar nyelvátlasz adatbázis-építési és integrálási munkálatai is. Ez utóbbinak azért is lenne nagy jelentősége, mivel új korszakot lehetne vele nyitni a magyar nyelvföldrajzban: az állapotrajz mellett megindulhatnak azok a rendszeres változásvizsgálatok, amelyeket a dialektológia és szociolingvisztika követéses vizsgálatoknak nevez. Az MNyA. és az RMNyA. hiteles képét nyújtja a magyar nyelvjárások 20. század közepi állapotának, de hogy milyen változási folyamatok zajlottak az elmúlt fél évszázadban, azt csak egy új nemzeti atlasz anyagára támaszkodva lehet módszeresen felderíteni (I. KISS 2006). Hogy milyen tudománypolitikai és tudományszociológiai környezetben létezik napjaink magyar dialektológiája, arról igen plasztikusan ír KISS JENŐ tavaly megjelent alapvető tanulmányában (KISS 2015). Csak reménykedhetünk abban, hogy a magyar tudománypolitika formálói (ismét?) felismerik ezeknek a nagyszabású nyelvföldrajzi munkálatoknak a nyelvés és nemzetstratégiai jelentőségét, és ennek megfelelő támogatást irányoznak elő.

Kulcsszók: A romániai magyar nyelvjárások atlasza, kiadás- és recepciótörténet, nyelvföldrajz, nyelvföldrajzi adatbázisok, atlaszgyejesítés, a nyelvátlaszok sokoldalú hasznosítása.

Hivatkozott irodalom

- BENŐ ATTILA 2004. *A kölcsönszó jelentésvilága*. Erdélyi Tudományos Füzetek 246. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZSINA SÁRA 2008. Régi nyelvátlaszok – új módszerek. *Magyar Nyelv* 104: 335–351.
- CS. NAGY LAJOS 2013. A számítógép a nyelvjáráskutatásban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 15: 69–88.
- DEME LÁSZLÓ 1997. A romániai magyar nyelvjárások atlasza I. kötetről. *Magyar Nyelv* 93: 235–241.
- HEGEDŰS ANDREA 2002. Nyelvjárási atlaszok egyesítési lehetőségei. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2001. augusztus 23–25*. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. 120–127.
- HEGEDŰS ANDREA 2004. Az egyesített nyelvátlaszok jelentőségéről In: P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT szerk., *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 32. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 178–181.
- HEGEDŰS ANDREA 2008. *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített atlaszok felhasználásával*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- HEGEDŰS ANDREA 2016. Egy romániai magyar virtuális nyelvátlasz címszó-egyesítési kérdéseiről. (L. a jelen számban: 163–171.)
- JUHÁSZ DEZSŐ 1997. A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadástörténeti, nyelvi és településtörténeti tanulságaiból. *Magyar Nyelv* 93: 199–207.

- JUHÁSZ DEZSŐ 1999a. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet. 1998. szeptember 23–24.* JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 81–90.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999b. A romániai magyar nyelvjárások atlasza névtudományi jelentőségéről. *Névtani Értesítő* 21: 395–400.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2000a. Szójelentéstan és nyelvföldrajz. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Lexikális jelentés, aktuális jelentés.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 4. Tinta Kiadó, Budapest. 134–141.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2000b. *Böngész.* Egy nyelvatlaszlap művelődéstörténeti és nyelvi tanulságaiból. *Magyar Nyelvjárások* 38: 197–201.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar feltételes mód paradigmáinak történetéhez a nyelvföldrajz szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan. 2000. október 25–26.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 67–92.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. A jelentéstani mikrorendszerek térbeliségének kérdéséhez. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Kontrasztív szemantikai kutatások.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 11. Tinta Kiadó, Budapest. 169–181.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2003a. Egy fejezet a történeti jelentésföldrajzból. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A magyar nyelvtörténeti kutatások legújabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet.* SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 107–117.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2003b. A romániai magyar nyelvjárások atlaszáról, különös tekintettel a csángókra. In: HORVÁTHNÉ KISPÉTER ZSUZSANNA szerk., *A magyar nyelv és a magyar nyelvű oktatás helyzete Romániában.* MNyTK. 2018. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 41–46.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2004a. Az északi csángók eredetéről „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” tükrében. In: P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT szerk., *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 32. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 163–174.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2004b. A romániai magyar nyelvatlasz mint a hagyományos kultúra és az erdélyi népnyelv enciklopédiája. In: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN szerk., *Apáczai Csere János emlékezete. „Én gondolkodom, azért vagyok”: válogatás 350 év Apáczai-irodalmából: a budapesti „Ego cogito ergo sum”-konferencia előadásai (2003. november 13.). Apáczai doktori értekezésének fordításával.* Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest. 233–237.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011a. A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és idő dimenziójában. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 123–128.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011b. Rendszertörténet, kronológia, területiség. Egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és diakrónia.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 225–246.
- JUHÁSZ DEZSŐ – TERBE ERIKA 2010. Der Atlas der ungarischen Dialekte in Rumänien steht vor der Vollendung. *Slavia Centralis* 3: 2010/1: 61–73.

- KISS JENŐ 2006. Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükséges voltáról. *Magyar Nyelv* 102: 129–142.
- KISS JENŐ 2015. A magyar dialektológiáról tudományszociológiai megközelítésben. *Magyar Nyelv* 111: 385–394.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 1995. Bevezető. In: RMNyA. 1: 5–8.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 2010. *Erdélyi magyar nyelvöldrajz. Nyelvészeti tanulmányok*. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad.
- NYIRKOS ISTVÁN 2004. Der in Arbeit befindliche Sprachatlas der ungarischen Mundarten in Rumänien. *Finnisch-ugrische Forschungen* 58: 339–343.
- PÉNTEK JÁNOS 1997. Nyelvi tájaink atlasza. Helikon 1997/8: 1–2.
- PÉNTEK JÁNOS 2003. Magyar nyelvi tájak Erdélyben. In: Uő, *Népi nevek, népi hagyományok*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 5–23.
- PÉNTEK JÁNOS 2005. Magyar nyelv- és nyelvjárászsigetek Romániában. *Magyar Nyelv* 101: 406–413.
- PÉNTEK JÁNOS 2006. A belső tagolódás kérdése a moldvai magyarban a szóföldrajz alapján. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 50: 29–52.
- PÉNTEK JÁNOS 2010. Magyar nyelvtudományi kutatások a Kárpát-medencei külső régiókban. In: FEDINEC CSILLA szerk., *Magyar–magyar interdiszciplináris kutatások, intézményi együttműködések lehetősége*. MTA MTK EB, Budapest, 145–186.
- PÉNTEK JÁNOS 2015. Erdélyi magyar dialektusok a változó térben és a változékony időben. In: Uő, *Történesek a nyelvben a keleti végeken*. I. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 15–25.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Gyűjtötte és a kéziratot összeállította MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. [1–2.] Magyar Nyelvtudományi Társaság, [3–11.] Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1997. A romániai magyar nyelvjárások atlasza I. *Magyar Nyelvjárások* 34: 213–218.
- SZABÓ JÓZSEF 1999. Gondolatok *A romániai magyar nyelvjárások atlaszá*-nak böngészése közben. *Magyar Nyelvjárások* 37: 399–405.
- SZABÓ PANNA 2015. Pillanatkép a nyelvatlaszok egyesítési háttérmunkálatainak állásáról. In: BARTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK, Budapest. 221–228.
- SZABÓ PANNA 2016a. *A számítógépes dialektológia magyar vonatkozásai*. Kézirat.
- SZABÓ PANNA 2016b. A keleti és nyugati régiók nyelvöldrajzi összehasonlítási lehetőségeiről a nyelvatlaszok alapján. (L. a jelen számban: 172–182.)
- SZABÓ T. ATTILA 1957. A Román Népköztársaság magyar nyelvjárásai nyelvtérképének előkészítése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1: 13–26.
- SZABÓ T. ATTILA 1962. Nyelvtérképünk anyaggyűjtésének feleútján túl. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 7: 35–55.
- SZABÓ T. ATTILA 1970. A romániai magyar nyelvjárások atlasza anyaggyűjtő munkájának állása és a további feladatok. *Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek*. I. Kriteion Könyvkiadó, Bukarest.
- SzNySz. = *Székely nyelvöldrajzi szótár*. Összeáll. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA. Szerk. KISS JENŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

- TERBE ERIKA 1999. *Örvény*. Szemantikai és szóföldrajzi vizsgálódás. In: KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA szerk., *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 314–321.
- TERBE ERIKA 2003. Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi és történeti tanulságokkal. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 191–196.
- TERBE ERIKA 2006. *Kényes*. Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi tanulságokkal. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 215–224.
- TERBE ERIKA 2016. Szó- és jelentéstörténeti vizsgálatok A romániai magyar nyelvjárások atlasza alapján. (L. a jelen számban: 140–150.)
- VARGHA FRUZSINA SÁRA 2007. Állatok kicsinyeinek megnevezése a keleti magyar nyelvjárásokban. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nemzetközi Magyarásgtudományi Társaság, Debrecen–Budapest. 237–248.
- VARGHA FRUZSINA SÁRA 2015. Atlaszintegrálás és kvantitatív adatelemzés. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK, Budapest. 242–249.
- VARGHA FRUZSINA SÁRA 2016. A romániai magyar nyelvjárások atlasza informatizált térképlapjainak kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálata. (L. a jelen számban: 151–162.)

On the publication history and reception of *The Atlas of Hungarian Dialects in Romania*

The eleven volumes of *The Atlas of Hungarian Dialects in Romania* constitute a fundamental source of Hungarian dialectology. Together with *The Atlas of Hungarian Dialects*, they jointly cover the Eastern dialect region of Hungarian, and provide a detailed picture of the state of the local varieties of the language in the mid-twentieth century, including their phonology, morphology, lexicon, and word semantics. The underlying fieldwork and the compilation of the manuscript are due to László Murádin, a researcher from Kolozsvár (Cluj). The volumes were published with the help of a series of grants awarded to The Society of Hungarian Linguistics, as a project of the team of Eötvös Loránd University Budapest, edited by Dezső Juhász, between 1995 and 2010. The present paper gives an overview of the various phases of the preparation and publication of the atlas, its major scholarly challenges, as well as the reception of the series of volumes. It gives copious examples of books and papers that were written in the wake of the atlas. A separate section is devoted to the possibilities of taking advantage of recent results of computer-assisted dialectology, making it possible to conduct further integrated research based on the present atlas and other dialect atlases of Hungarian.

Keywords: *The Atlas of Hungarian Dialects in Romania*, publication history, reception, linguistic geography, linguistic-geographical databases, merging of atlases, multifarious uses of linguistic atlases.

JUHÁSZ DEZSŐ
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Szó- és jelentéstörténeti vizsgálatok A romániai magyar nyelvjárások atlasza alapján*

1. Egy nyelvatlasz munkálatai a szerkesztőktől nagy odafigyelést, türelmet és sok-sok időt kívánnak. A feladat jelentős része meglehetősen monoton, ismétlődő munkafolyamatok egymást követő sorát jelenti. A végeredmény azonban sok mindenért kárpótol. Komoly előnyt élvezünk más kutatókkal szemben, hiszen a térképlapokat sokkal többször látjuk, az egyes kutatópontok nyelvi jellegzetességeit jól ismerjük, a kérdőív egymást követő adatainak összefüggéseire is nagyobb rálátásunk van. Ez a lehetőség azonban kötelez is bennünket. A mi feladatunk nem ért véget a szerkesztéssel; arra is oda kell figyelnünk, hogy minél szélesebb körben ismertté váljanak ennek a hatalmas gyűjteménynek a nyelvészeti értékei, minél több kutató kedvet kapjon a térképlapok böngészéséhez, elemzéséhez. Ezért is örömteli a mai alkalom, amikor szélesebb körben is bemutatathatjuk, milyen változatos kutatási témákat kínál A romániai nyelvjárások atlasza.

2. A szóföldrajzi adatok hangtani, morfológiai, lexikai vizsgálatához bőséges szakirodalom segíti az érdeklődő munkáját. A jelentéstani kérdésekkel viszont lényegesen kevesebb munka foglalkozik. Ennek okaira JUHÁSZ DEZSŐ világított rá (JUHÁSZ 2000: 134–135): nehéz feltárni a szócsoportok jelentésstruktúráját a hagyományos nyelvatlaszos gyűjtési technikával, a gyűjtés maga nagy felkészültséget kíván a kutatótól, és kérdéses, hogy milyen eredményre vezetne a munka, vagyis mutatkozik-e érdemleges táji különbség a jelentéstani adatokban. Nem hagyható figyelmen kívül a kutatói mentalitás sem. A dialektológusok eddig kevéssé vállalkoztak arra, hogy a szemantika legújabb eredményeiben elmélyedve az új módszereket szóföldrajzi vizsgálatoknál is alkalmazzák, a szemantikusok pedig a köznyelven kísérletezik ki elméleteiket.

A két tudományág eredményeinek szembesítése új kérdéseket és válaszokat vethet fel. Tanulmányomban e kevéssé ismert kapcsolatok közül a szóföldrajz és a jelentésmezők viszonyával foglalkozom, ennek is különösen elhanyagolt területével, a melléknevek jelentéstani vizsgálatával.

3. Az eddigi nyelvföldrajzi publikációkból jól látható, hogy nemcsak az egyes nyelvek standardjainak összevetésekor figyelhető meg egy adott jelentésmező eltérő tagolása, hanem az adott nyelv nyelvjárásain belül is. A dialektológiai szakirodalom ezt a jelenséget az egyes fogalmak tagoltsága, illetve az összegyűjtött szóanyag rétegződése szempontjából tárgyalja (MURÁDIN 1969, 1975, 1976, 1978; IMRE 1981, 1985, 1987; TERBE 1999; Cs. NAGY 2003, illetve a nyelvföldrajz és a jelentéstani kapcsolatáról JUHÁSZ 2000, 2002, 2003).

---

* Az Egy elkészült és egy készülő magyar nyelvatlasz – kutatási tapasztalatok és perspektívák című konferencián 2011. november 23-án elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.

A sokrétű, újdonságokat is tartalmazó tanulmányok ellenére az olvasónak mégis hiányérzete van. A leíró jellegű vizsgálatok nem adnak arra a kérdésre választ, hogy az egyes szemantikai mezőkhöz tartozó lexikai egységek (itt, a szóföldrajzi anyag esetében többnyire tautonimák) milyen alapon kötődnek egymáshoz. Milyen közös jelentéskomponensek mutathatók ki, van-e a közös vagy éppen eltérő jelentésmozzanatoknak szóföldrajzi vonatkozása? Egyáltalán: hogyan bonthatók fel az összegyűjtött tautonimák szemantikai jegyekre?

Az egyoldalú jelentésmező-elemzések másik oka a témaválasztásban rejlik. A korábbi és a mai jelentéstani cikkek leginkább növények, állatok, eszközök megnevezéseivel foglalkoznak.

4. KIEFER szerint (2000: 65) a rokon értelmű, azonos szemantikai mezőhöz tartozó szavak közötti kapcsolat, illetve a jelentésük közötti különbség szemantikai jegyekkel, komponensekkel fejezhető ki. Azonban a jelentésfelbontásnak is vannak korlátai. A mintaelemzések bebizonyították (KIEFER 2000: 66–68), hogy éppen az állatok, növények, tárgyak nevének jelentésfelbontásánál nem alkalmazható a komponenses elemzés; ezek jelentése nem írható le adekvát módon szemantikai jegyekkel. A *sütőtök*, *sütni való tök*, *úritök*, *bécsitök*, *pécitök*, *patyolattök* stb. elnevezések nem bonthatók jelentés-összetevőkre, az egyes megkülönböztető jegyek csak az adott szemantikai mezőben, a tautonimák jelentésének megkülönböztetésére, illetve a közös jelentésének meghatározásához használhatók.

Az igék vizsgálata viszont több sikerrel kecsegtet, ugyanis azok jelentése valamilyen mélységig mindig felbontható, amint az például az 'ellik' jelentésű szavak esetében is tapasztalható (MURÁDIN 1976; IMRE 1985; JUHÁSZ 2003).

5. A mellékneveket vizsgálva nemigen hagyatkozhattam korábbi tapasztalatokra, ennek a szófajnak dialektológiai szemantikai szakirodalma igencsak hiányos. Ezért is érdekelt, milyen jellegű kérdések merülhetnek fel egy melléknév táji tagolódásában, milyen a szemantikai variabilitása.

A romániai nyelvátlasz gazdag anyaga lehetővé tette, hogy ne csak magában egy-egy szót vizsgáljak, hanem részrendszereket, illetve az adott szó részrendszerbeli viselkedését is feltárjam.

Az 5. kötetben egy ilyen összefüggő kérdéssorozat keltette fel a figyelmet, melynek nyelvtörténeti vonatkozásaival már korábban is foglalkoztam (TERBE 2003, 2006).

Az 1280. és 1305. sorszám közé eső, egymást követő címszavak a másodlagos emberi tulajdonságok fogalmi körének szóföldrajzi realizációját mutatják be. A huszonhárom térképlapból álló sorozat tagjai között jelentős eltérés mutatkozik a megnevezendő fogalom lexikai tagoltsága tekintetében. A **válogatós**, **gyáva**, **bátor**, **kétszínű**, **irigy**, **fősvény**, **részeg**, **részeges**, **habari** ('gyors beszédű <ember>'), **pletykás**, **büszke** és a **serény** esetében meglehetősen egységes képet mutat a térkép, míg a **falánk**, **kákabelű**, **nyalakodó**, **izgága**, **haragos**, **makacs**, **kényes**, **kacérkodó**, **felületes**, **szófukar** és a **csúfszájú** címszavaknál pedig igen erős variabilitást tapasztalhatunk. Ez a nagyfokú változatosság érdekesnek látszik.

6. Úgy tűnik, hogy az egységesebb képet mutató címszavak esetében a beszélőközösség számára lényeges jelenségekről van szó, fogalmi kódolásuk elfogadott, ismert. A másik csoport elemei is fontos fogalmakra vonatkoznak, de lexikalizálásuk mégsem ad általánosan elfogadott, önálló szót a beszélők számára.

A térképlapok címszava általában a fogalom köznyelvi megfelelője, ami természetesen nem jelenti a lexéma tájnyelvi elsőségét, kizárólagosságát. Valójában a hozzájuk kapcsolódó kérdés az irányadó, a fogalmat a címszó gyakran nem is határozza meg egyértelműen (DEME–IMRE szerk. 1975: 101–103). A vizsgált térképlapok esetében például a **kacérkodó** címszó 1, a **szófukar** 4, a **felületes** 6, a **falánk** 7, az **izgága** 10, a **haragos** 12, a **kákabelű** 15 kutatóponton jelent meg a 136-ból.

Az elmondottakból következik, hogy különösen nagy figyelmet kell fordítani a kérdések egzakt megfogalmazására. A „Milyen a...” kezdetű kérdéseket megvizsgálva és a kapott adatokat összevetve kiderül, hogy nem minden esetben sikerült pontosan körülhatárolni a kérdéses viselkedést, tulajdonságot, illetve a válaszadó nem mindig azt értette a kérdésen, mint amire a kutató számított. Így például a **kákabelű** esetében [Milyen az a gyerek, aki nagyon keveset eszik?] a válaszok egy része a kicsi étkezésre, másik fele a soványságra vonatkozott. A **haragos**-nál [Milyen ember az, aki hirtelen megharagszik, felfortyan?] a kapott válaszok a haragvas okára is utalnak (*sértődős, durcás, veszekedős, bosszús* stb.). A **kényes** kérdése pedig már megfogalmazásában is [Milyen az a gyermek, aki mindig kedvetlen és minden semmiségért siránkozik?] előrevetíti a kétirányú válaszokat. A pontatlanul megfogalmazott kérdések is hozzájárulnak a tagoltabb kép kialakulásához.

A gyűjtéstechnika vélt vagy valós hiányosságai mellett lényegesen nagyobb súlyúak a fogalomkörök táji lexikai tagolódásából adódó mennyiségi különbségek. A területi tagoltságot befolyásolhatja a fogalomnak a megnevezési rendszerben betöltött helye. Mint tudjuk, az alapfogalmak tagolatlanok, viszont a részrendszerek elnevezései már nagyobb variabilitást mutatnak. A másodlagos emberi tulajdonságok közül azoknál, amelyek egyértelműen meghatározható viselkedéseket jelölnek, minimális tagoltságot tapasztalunk. Úgy tűnik, az emberi tulajdonságok összefüggéseiben belül a hierarchia magasabb fokán állnak. Ez nyilván összefügg azzal az általános alapelvvel, amely szerint a mindennapi életünkben szerepet játszó fogalmak megnevezési rendszerei kevésbé tagoltak – jelen esetben a gyávaság, bátorság, irigység stb. általánosabb, könnyebben meghatározható tulajdonságok, egyértelműbb viselkedési formák, az emberi közösségekben mindig is előfordultak. Ehhez képest a falánk, kákabelű, nyalakodó, a makacs, haragos, izgága, vagy a kacérkodó, szófukar, csúfszájú tulajdonságok már nem ilyen általános érvényűek; speciális, alkalmi viselkedési formák. A hétköznapi életben kevésbé fontos vagy kevésbé ismert fogalmakra nem mindig foglaldott le önálló szó, esetlegesebb a szóhasználat vagy a meglévő tautonimák nem általános érvényűek.

A szóstatisztika is ezt támasztja alá (a táblázatban: összadat száma; ebből hapax; a megnyilatkozó kutatópontok számához képest a hapaxok aránya; nincs adat):

1. táblázat
A kutatópontok megoszlása

Címszó	Adat	Hapax	%	Ø adat
<i>kényes</i>	56	24	19	7
<i>kákabelű</i>	52	38	29	5
<i>haragos</i>	46	34	26	4
<i>csúfszájú</i>	41	24	19	7
<i>kacérkodó</i>	38	25	19	4
<i>szófukar</i>	36	24	18	3
<i>felületes</i>	35	17	14	17
<i>izgága</i>	29	15	11	0
<i>makacs</i>	26	19	14	2
<i>nyalakodó</i>	26	15	11	0
<i>falánk</i>	25	14	10	1

A kutatópontok szerinti megoszlásból is érdekes következtetéseket lehet levonni. A 136 településből mindössze 15 olyan hely akadt, ahol mindig közöltek adatot, és ezek nem egyedi szóhasználatot tükröztek. Ahonnan a legtöbbször nem kaptak választ: Misztótfalu (B: 5) 5, Székelyvarság (M: 7) 3, továbbá 2-2 alkalommal Gencs (B: 3), Miriszló (K: 4), Szabéd (L: 3) és Székelyzsombor (T: 6).

A legtöbb hapax a csángóföldi Szabófalváról (H: 1) érkezett, a 11 kérdésből 9 esetében. És ugyancsak magas számot találunk a következő helyeken is: a mezőségi Ördöngösfüzes (F: 6) 7, a Temes melletti Szapáryfalva (P: 1) 6, a szintén mezőségi Baca (F: 1) és Magyarsovát (L: 1), a székelyföldi Apáca (T: 14), valamint a csángó Bogdánfalva (N: 1) és Diószeg (U: 8) településeken, 5-5 alkalommal. A kirívóan magas gyakoriság adódhat természetesen az adatközlők egyéni adottságaiból, ismereteiből is, azonban tendenciaszerűen megállapítható, hogy a Szilágyságban, a Mezőségen, Erdély középső részein, valamint a csángó területen a szóban forgó 11 fogalomra igen gyakran egyszeri szóhasználattal felelnek. Ez különösen az elszigetelt helyzetű településekre jellemző.

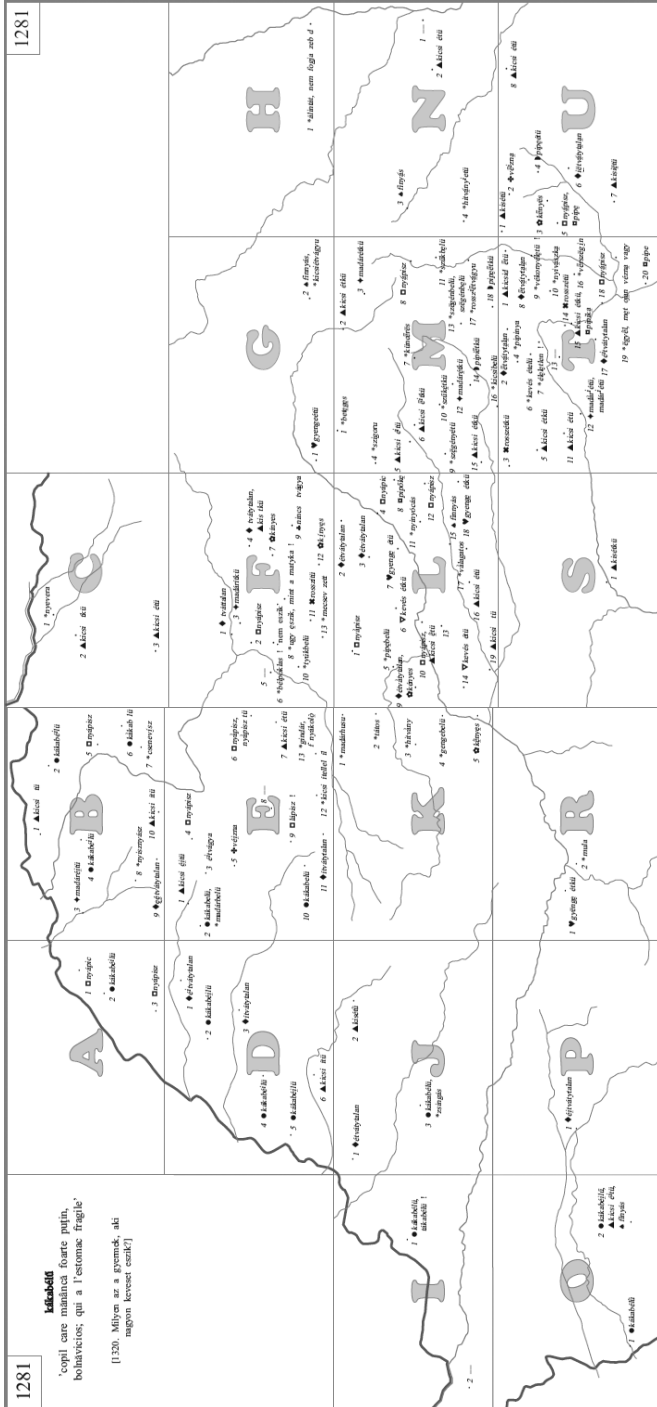
7. Az általános szemantikai okok mellett azonban a magyarázatot magukban a fogalmakban kell keresnünk. Azt, hogy a kérdésekre érkező tautonimák, szinonimák milyen mezőösszefüggésben állnak, milyen szemantikai érintkezési rendeli őket egy fogalomkörhöz, csak mikrofilológiai vizsgálattal lehet egyértelműen meghatározni.

1. ábra
Az adathiányok és a hapaxok megszólása

2. ábra
A kákabellő térképlapja

A táblázatban szereplő címszavak közül a **kákabelű** (1281.) több adatában is kiemelkedik a többi közül: igen sok, 52-féle kifejezés érkezett a kérdésre, és a legtöbb hapax is itt fordul elő. A rendkívül tagolt kép és a sok egyedi megnevezés arra utalhat, hogy a kérdésre nincs egységes megnevezés, illetve a „Milyen az a gyermek, aki nagyon keveset eszik?” meghatározás különböző asszociációkat kelt az adatközlőkben.

Az adatokat – mint már korábban szó esett erről – két nagyobb csoportra lehet osztani: az egyik a külső fizikai megjelenésre, vagyis a soványságra vonatkozó kifejezések, a másik a kis étkezésre utalók:

2. táblázat

Az adatok szemantikai csoportosítása

'vékony'	'kicsi étkü'
<i>nyápic, nyápisz, vézna, *cse-nevés, *nyisznyász, lápisz!, *gindár, *zsingás, *madárhúsú, *hitvány, *vérszegény, *nyevera, *nyivászka, *szigorú, *mecsevezett, *egyél, mert olyan vézna vagy, *beteges, *nyinyócás</i>	<i>kákabelű, kicsi étű, madárétű, étvágytalan, madárbelű, kisétkü, kevés étkü, rosszétkü, pipiétkü, madárétkü, gyenge étű, gyenge étkü, nincs étvágya, pipe, pipika, pipóke, finnyás, kényes, *gyengebelű, *kicsi étellel él, *tyúkbélű, *pipebelű, *kicsibelű, *szegénybelű, *szűkbélű, *madárbelű, *szűkétkü, *szegényétkü, *hitványétű, *rosszétvágyú, *kicsiétvágyú, *keves ételű, *úgy eszik, mint a macska, *válogatós, *pipinya</i>

Az adatok közül néhányat nem lehet a fenti csoportokba besorolni: **bélpoklos* 'nem eszik'; **mula, *tátos* 'bamba, mamlasz'; valamint az ismeretlen jelenségű **künceres, *fényákoló* adatokat.

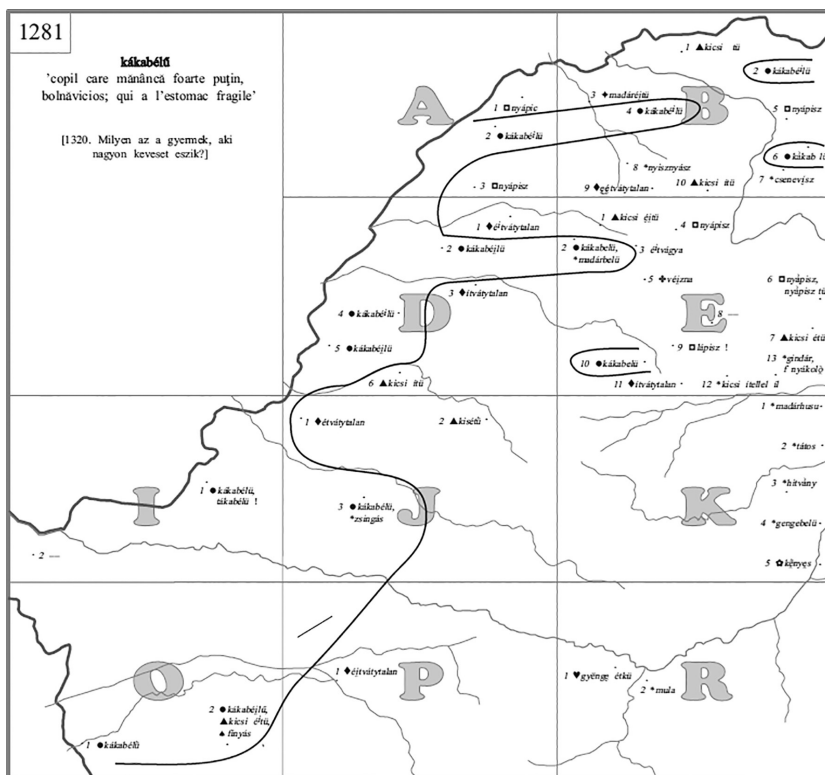
8. Magát a címszóként felvett kifejezést is érdemes közelebbről megvizsgálni.

A *kákabelű* a CZUCZOR–FOGARASI-féle szótár (CzF.) szerint: „Kinek gyöngé béle van, mely emészteni nem képes, melynek hamar megárt minden, mely erőtlen, mint a káka. Kényes, finnyás.”

Az értelmező szótár (ÉrtSz.) is hasonló meghatározást ad: 'gyenge gyomrú, kényes, beteges személy, főleg férfi; finnyás, ételekben válogatós, kis étkü'.

A SZINNYEI-féle tájszótár (MTsz.) szerint 'gyenge gyomrú, kényes gyomrú, keveset evő, ételben válogatós, finnyás személy'. Sajnos az ÚMTsz. az EKsz.², a TESz. és az EWUng. sem veszi fel címszóként. Ami az elterjedését illeti, a térképlapon jól látható, a szó nem ismert a történelmi Erdélyben.

3. ábra A kákabelű elterjedése

9. Ezek után joggal vetődik fel: mi van helyette?

Mielőtt áttekintenénk az alternatívákat, érdemes egy kicsit elgondolkodni azon, hogy a fogalmi kódolás miként zajlik. Ez ugyanis elárulhatja, hogy a beszélőközösség hogyan viszonyul az adott fogalomhoz.

Egy kérdés megválaszolása nem csupán nyelvi feladat. Még a témakörök szerint rendezett kérdések is gondot okozhatnak a beszélőnek. A kérdezz-felelek gyűjtési szituáció az ilyen helyzethez nem szokott, gyakran idős, iskolázatlan embert feszélyez, mindenképpen szeretne megfelelni az elvárásoknak. Az olyan típusú kérdéseknél, amelyek szorosan kapcsolódnak a hétköznapi élethez, annak tárgyaihoz, jelenségeihez, az adatközlő otthonosan mozog: a pontosan körülírt dolgok megnevezését vagy tudja, vagy nem.

Lényegesen nehezebb az adatközlő helyzete, amikor már a kérdés sem teljesen egyértelmű számára. Bizonytalansága többek közt abból is eredhet, hogy a gyűjtő egy olyan fogalomra kérdez, ami az adott régióban nem ismert, vagy a beszélő érdeklődésétől távol áll, vagy olyan értékítéletet kell hoznia a válaszadás előtt, amely nyelven kívüli tényezőktől függ. Ez utóbbi esethez sorolható a vizsgált kérdés is.

Az adatközlőnek mérlegelnie kell, hogy számára a 'vékony' és a 'kicsi étkü' ebben a szövegkontextusban szinonima-e, a valóság egyetlen mozzanatát idézik-e fel, és létezik-e olyan kifejezés a szótárában, amely alkalmas ennek jelölésére. Ha pedig a kérdést hallva a két fogalomhoz más-más szituáció kapcsolódik, mentális lexikonában is vagy az egyik, vagy a másik dologhoz keres adekvát nyelvi kifejezőeszközt.

10. Mindezeket mérlegelve, nézzük meg, milyen válaszok születtek.

A vékony testalkatra utaló kifejezések általában hangfestő eredetűek: *nyápic*, *nyápisz*, *vézna*, **csenevész*, **nyisznyász* stb. A vékonyság mellett megjelenik a betegség fogalma, hiszen a beteg ember gyakran sovány is. Ezt a jelentésárnyalatot fejezi ki a *vérszegény* és a *beteges* adat. Néhány nyelvtörténeti, jelentéstörténeti érdekességet is megfigyelhetünk. Ilyen például a *zsingás* és a *gindár*, amelyek a román *dzsingás*-ból származnak, és a magyar *zsengecs*-ből eredeztethetők: visszakölcsönzéssel kerültek a magyarba. Az adatok a belső-mezőségi Méráról és Köröstárkányból valók.

A *hitvány* szót a mai köznyelvben a 'silány', illetve az elvontabb 'gyarló, esendő' jelentésben használjuk. Eredeti jelentései közül a 'sovány' a legkorábbi, 1171-ből. Az adatot Torockón gyűjtötték.

A *szigorú* mai jelentése a nyelvújítás korából származik, eredetileg 'nyomórúságos, szegényes, szűkölködő, fejletlen, satnya, csenevész, sovány, vézna, szikár' jelentésekben használták. A székelyföldi Jobbágytelkéről származik az adat.

A szócsoport másik fele igen sokszínű: a kifejezések zöme jelzős szerkezet, a *kis*, *kicsi*, *kevés*, *gyenge*, *szegény*, *szűk*, *rossz* jelzőket tartalmazza az *étkü*, *étű*, *étvágyú* szavak mellett. Sajátos csoportot alkotnak azok a kifejezések, amelyek egy-egy állathoz hasonlítják a rossz étvágyú gyereket. Leginkább a 'csirke, tyúk' jelentésű *pipe* fordul elő, de megtalálható az általánosabb érvényű *madár* megnevezés is. Az *úgy eszik, mint a macska* kifejezés nem csupán a kevés ételre, de válogatós, finnyás, kényes gyerekekre is utalhat.

A szintaktikai mező tagoltsága a nyelvföldrajzi realizációban is megmutatkozik. Az általánosan elfogadott megnevezés hiányában a szóföldrajzi elrendeződés nagyfokú tarkaságot és talán bizonytalanságot is tükröz. Különösen feltűnő a sok hapax (29 esetben). A kérdésben felvázolt fogalomkör általában kódolatlan a nyelvterületen, a köznyelvi megnevezés alig ismert, és az adatok sokfélesége azt valószínűsíti, hogy korábban sem volt egységes elnevezése.

A már-már kaotikusnak látszó elrendeződésből azonban néhány tájnyelvi jellegzetesség is kiolvasható. Például a *pipeétkü* és változatai elsősorban Székelyföldön ismertek, vagy a köznyelvben jól ismert *étvágytalan* kifejezés az erdélyi nyelvjárásokban csak szórványosan fordul elő (TESz., EWUng., MÁRTON–PÉNTEK–VÖÖ 1977).

11. Tanulmányomban igyekeztem felvázolni, milyen érintkezési pontjai lehetnek a nyelvföldrajzi és a jelentéstani vizsgálatoknak. A nyelvföldrajzi adatok lexikai, szemantikai vizsgálata nemcsak a dialektológia, hanem más nyelvészeti és társadalomtudományi diszciplínák számára is szolgálhat tanulsággal. Az eredmények értékét különösen növeli, ha olyan területen sikerül új adatokra bukkanni, amit eddig kevésbé ismertünk. Az efféle vizsgálatokhoz pedig a nyelvatlasz kiapadhatatlan forrás.

Kulcsszók: dialektológia, nyelvöldrajz, erdélyi és moldvai magyar nyelvjárások, szójelentéstan, részrendszerek.

Hivatkozott irodalom

- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest / Budapest.
- DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk. 1975. *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- IMRE SAMU 1981. Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai. *Magyar Nyelv* 77: 1–20.
- IMRE SAMU 1985. Egy igecsoport néhány szóföldrajzi jellemzője. *Magyar Nyelv* 81: 87–93.
- IMRE SAMU 1987. *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvtanlasz anyaga alapján*. Értekezések[,] emlékezések. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2000. Szójelentéstan és nyelvöldrajz. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 4. Tinta Kiadó, Budapest. 134–141.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. A jelentéstan mikrorendszerek térbeliségének kérdéséhez. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 11. Tinta Kiadó, Budapest. 169–181.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2003. Egy fejezet a történeti jelentésföldrajzból. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A magyar nyelvtörténeti kutatások legújabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 107–117.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 2000. *Jelentélemélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 1999. A beszédhelyzet mint kutatási szempont a dialektológiában. *Magyar Nyelvjárások* 36: 285–292.
- KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest.
- LENGYEL KLÁRA 2000. A melléknév. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 142–152.
- MÁRTON GYULA – PÉNTEK JÁNOS – VÖÖ ISTVÁN 1977. *A magyar nyelvjárások román kölcsönzavai*. Kriterion, Bukarest.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 1969. A jelentésmező tagolása és a nyelvjárási izoglosszák. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 13: 301–305.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 1975. Házállatok tartására szolgáló épületek neveinek belső és területi összefüggéseihez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 19: 133–141.

- MURÁDIN LÁSZLÓ 1976. Az *ellik* és rokon értelmű társainak jelentésköre. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 20: 19–30.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 1978. A 'tulajdont őrző személy' jelentésmező jelölése és tagolása a romániai magyar nyelvjárásokban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 22: 159–174.
- CS. NAGY LAJOS 2003. Lexikológiai vizsgálatok a Medvesalján. *Notitia historico-ethnologica* 4. Forum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, Komárom–Dunaszerdahely.
- RMNyA. 5. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 5. Gyűjtötte és a kéziratot összeállította MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharmapress Kiadó, Budapest, 1999.
- TERBE ERIKA 1999. *Örvény*. Szemantikai és szóföldrajzi vizsgálódás. In: KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA szerk., *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 314–321.
- TERBE ERIKA 2003. Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi és történeti tanulságokkal. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A magyar nyelvtörténeti kutatások legújabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 191–196.
- TERBE ERIKA 2006. *Kényes*. Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi tanulságokkal. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 215–224.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

Studies in word history and historical semantics based on *The Atlas of Hungarian Dialects in Romania*

Dialectologists seldom undertake the task of delving into the most recent results of semantics and of applying the newest methods in their investigations of word geography; semanticists, on the other hand, usually base their theories on standard languages. The geographic distribution of the behaviour of adjectives is an area of which particularly little is known. However, diversity in the articulation of a given semantic field is not only observable when different standard languages are compared: such diversity can also be seen in comparing various dialects of the same language. The rich material comprised in *The Atlas of Hungarian Dialects in Romania* has made it possible to study various subsystems and the behaviour of a given word across those subsystems. In the present paper the conceptual area of secondary human properties and, in particular, the data of the map of *kákabelű* 'poor trencherman, thin (person) etc.' (Map 1281) are thoroughly analysed.

Keywords: dialectology, linguistic geography, Hungarian dialects in Romania, word semantics, subsystems.

TERBE ERIKA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A romániai magyar nyelvjárások atlasza informatizált térképlapjainak kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálata*

1. Bevezetés. Lassan huszonöt éve, hogy fölmerült a magyar nyelvjárások kutatóinak körében az adatok számítógépes feldolgozásának, kutathatóvá tételének szükségessége (BALOGH–KISS 1992). A Bihalbocs elindulásával valóban lehetővé is vált régi atlaszaink hatékony, erőforrás-kímélő számítógépes feldolgozása, informatizálása, így téve nemcsak könnyebben kezelhetővé, hanem a papír változatnál összehasonlíthatatlanul sokrétűbben felhasználhatóvá a bennük rejlő nyelvi adatokat (VÉKÁS 2007).

Mit „tud” egy informatizált nyelvjárás adat egy (akár digitálisan előállított) hagyományos, térképre rajzolt adathoz képest? Az informatizált nyelvi adatok sokoldalúan hasznosíthatók és újrahasznosíthatók: kereshetők, tetszőleges szempontok szerint térképezhetők, más, azonos elvek szerint rögzített adatokkal integrálhatók, számszerű kimutatások készíthetők belőlük.

2005 és 2007 között egy NKFP finanszírozású projektben¹ informatizáltuk A romániai magyar nyelvjárások atlasza (a továbbiakban: RMNyA.) 5–8. kötetit (összesen 1200 térképlapot). Dolgozatomban ezen informatizált adatok alapján vizsgálom a nyelvi hasonlóság mértékét az RMNyA. kutatópontjai között, dialektometriai térképek segítségével. Az elemzéshez olyan kutatópontokat választottam, amelyek a dialektológia tankönyv nyelvjárás régiókat ismertető fejezetei (JUHÁSZ 2001; BALOGH 2001), illetve PÉNTEK JÁNOS akadémiai székfoglalója (2005) alapján nyelv(járás)sziget helyzetűnek mondhatók.

2. Kvantitatív nyelvföldrajz. A kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálatok lényege, hogy több száz térképlap adatait vizsgáljuk, előre meghatározott szempontok szerint, számszerűsítve a kutatópontok adatai közti összefüggéseket. Nem néhány, a kutató prekonceptiójával összhangban álló térképlapot vizsgálunk tehát, hanem több száz térképlapot (így akár több százezer vagy akár millió nyelvi adatot), válogatás nélkül. Így a kvantitatív elemzési módszerek más eljárásokhoz képest sokkal objektívebbnek mondhatók.

A meghatározás szerint kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálatnak tekinthetjük a hangstatisztikai térképeket, amelyek bizonyos hangok előfordulási gyakoriságát, arányát mutatják meg az egyes kutatópontokon, illetve az egyes kutatópontok között (l. pl. BODÓ–VARGHA 2008; JUHÁSZ 2011; VARGHA 2007a, 2013).

* Az Egy elkészült és egy készülő magyar nyelvátlasz – kutatási tapasztalatok és perspektívák című konferencián 2011. november 23-án elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata. A kutatást az OTKA PD 108442 számú pályázata támogatta. A szerző a dolgozat elkészítésekor Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült.

¹ A magyar nyelvváltozatok geolingvisztikai kutatása (A regionális nyelvi örökség gyűjtése, informatizálása és korpusznyelvészeti integrálása). A projekt száma: 5/056/2004.

Készíthetünk térképes kimutatást egy meghatározott korpuszban, a kutatói szempontok szerint kódolt jelenségek, nyelvi változók előfordulásáról is. Ilyen kimutatást készített BODÓ CSANÁD a moldvai csángó nyelvjárás atlaszában előforduló román kölcsönszók területiségéről (BODÓ 2007). Nyelvi változók kódolására és térképezésére azonban nemcsak informatizált nyelvatlaszok, hanem területi szempontú szöveges adatbázisok felhasználásával is van lehetőség. Utóbbira példa A magyar nyelvjárások atlasza (a továbbiakban: MNyA.) szövegfelvételei alapján tett kísérlet a suksükölés hatvanas évekbeli területi elterjedtségének vizsgálatára a Dunántúlon (VARGHA 2007b).

A kvantitatív nyelvöldrajz talán legjellegzetesebb vizsgálati iránya a dialektometria, amelynek lényege (a fenti példától eltérően) nem egy-egy nyelvi változó elemzése, hanem egy nyelvatlasz (vagy annak legalább száz térképlapja) összes adatának kutatópontonkénti összevetése (VARGHA–VÉKÁS 2009; VARGHA 2015a, 2015b). A továbbiakban ezt az elemzési módot, illetve az RMNyA. anyagából az ezzel a módszerrel készült térképes elemzéseket mutatom be részletesebben.

3. Dialektometria. A *dialektometria* kifejezést JEAN SÉGUY francia dialektológus használta először az 1970-es években. Szomszédos kutatópontok megfelelő adatai közötti eltéréseket számszerűsített atlaszadatok alapján, és eszerint próbált nyelvjáráshatárokat megállapítani (SÉGUY 1973; idézi CHAMBERS–TRUDGILL 1998).

A szintén romanista HANS GOEBL már nem csak szomszédos kutatópontok adatait veti össze: egy atlasz minden kutatópontját minden más kutatópontjával egyenként egybeveti, egy hasonlósági mátrixot hozva létre. A mátrixból tehát bármely kutatópont bármely másik kutatóponthoz mért nyelvi hasonlóságának mértéke egy szám formájában kiolvasható. Ha egy szám a maximumhoz (mondjuk 100%-hoz) közeli, a hasonlóság mértéke nagy, kisebb szám pedig értelemszerűen gyengébb hasonlóságot jelez. A különböző számokhoz pedig különböző színek társíthatók a térképes megjelenítés során (GOEBL 2006).

A groningeni egyetem kutatói, JOHN NERBONNE és WILBERT HEERINGA, LEVENSZTEIN algoritmusát használva vetnek össze nyelvjárási adatokat, így nem kutatói döntések, csoportosítások, hanem egy matematikai eljárás segítségével hozva létre egy, a kutatópontok közti nyelvi hasonlóság mértékét megmutató mátrixot (HEERINGA 2004; NERBONNE–HEERINGA 2013). Az általam felhasznált térképes dialektometriai kimutatások is ehhez hasonló módszerrel készültek, vagyis LEVENSZTEIN algoritmusának használatán alapulnak. Az algoritmus két, fonetikus lejegyzett és betűláncnak felfogott adat egymáshoz képest meghatározott távolságát méri (azaz a különbözőség mértékét fejezi ki számszerűsített formában). Ezzel a módszerrel – térképlaponként haladva – páronként összevetjük egymással egy nyelvatlasz kutatópontjainak adatait, mindig megállapítva a két adat közötti különbözőség (illetve hasonlóság) mértékét, akár több száz kutatópont és térképlap esetében. Az összevetések számszerűsített végeredménye egy hasonlósági mátrix, amely azt tükrözi, hogy átlagosan milyen arányban mutatnak hasonlóságot egymással az egyes kutatópontok adatai. Így bármelyik kutatópontról megállapíthatjuk, hogy adatai átlagosan mely kutatópontok adataival mutatnak nagyobb, és melyekkel kisebb hasonlóságot. (Saját magával értelemszerűen

minden kutatópont esetében 100%-os hasonlóság áll fenn.) Az RMNyA. 11 kötetéből eddig négy teljes kötet áll rendelkezésünkre megfelelő formában ahhoz, hogy dialektometriai elemzést készíthessünk belőle (ez 1200 térképlapot jelent). A dialektometriai kutatásokban minimumnak tekintett, és a hasonló kimutatásokhoz felhasznált 100 térképlapnyi adatmennyiségnél ez nagyságrendekkel nagyobb korpuszt, és ezáltal várhatóan sokkal pontosabb elemzést jelent.

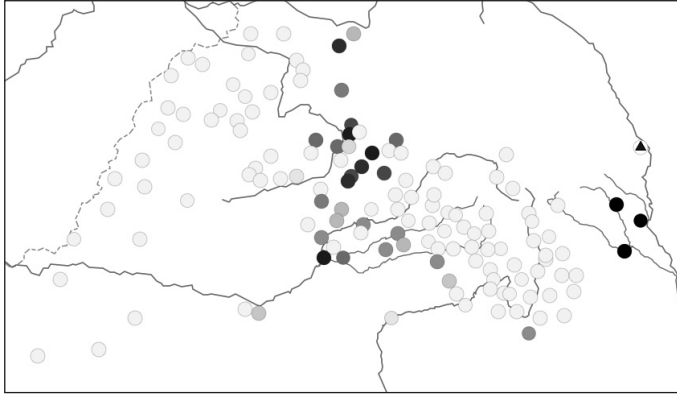
Az RMNyA. különleges értéke a lejegyzés koherenciája, ugyanis az atlasz valamennyi adatát egyedüli gyűjtőként MURÁDIN LÁSZLÓ jegyezte le. A finoman mellékjelezett adatok nagyban segíthetik az elemzéseinket, hiszen a hangárnyalatok (például a *felhő* szó első magánhangzójának lehetséges minőségei) jellemző területi megoszlást mutathatnak.

A lejegyzés informatizált változata arra is alkalmas, hogy szükség szerint konvertáljuk fonetikailag kevésbé pontos formába (eltüntetve például a mellékjeleket, akár eltekintve a magánhangzók közti minőségbeli különbségektől). A fonetikailag különböző finomságú adatok különböző arányokban mutatnak egyezéseket egymással. A *felhő*, a *fēlhő* és a *fölhő* (illetve ezek mellékjelezett vagy diftongusos változatai) például 100%-os egyezést mutatnak egymással, ha a magánhangzók közti különbséget egy konverziós eljárás segítségével megszüntetjük. A *homáj* (és annak fonetikai variánsai) azonban még ekkor is jelentős mértékben különbözni fognak a *felhő*, *fēlhő* stb. adatoktól. Több hasonlósági mátrixot is készíthetünk a kutatópontjainkról aszerint, hogy milyen mértékben vesszük figyelembe a hangtani különbségeket (erről bővebben l. VARGHA 2015b).

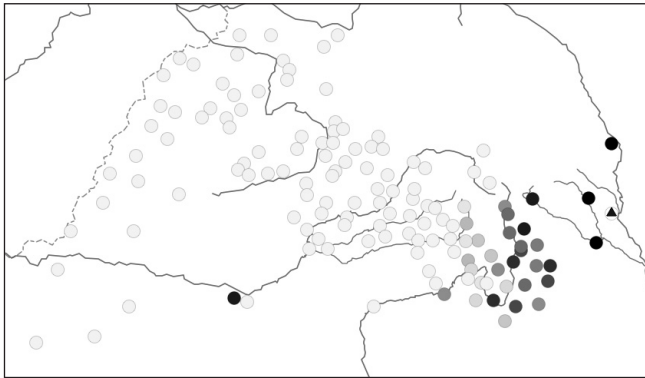
4. Dialektometriai térképek. Az RMNyA. következő kutatópontjainak nyelvi hasonlósági viszonyait vizsgáltam: Szabófalva, Bogdánfalva, Pusztina, Diószeg, Csernakeresztúr, Lozsád, Oltszakadát, Halmágy, Domokos, Köröstárkány és Végvár. A térképek azt mutatják meg, hogy a kijelölt (a kutatópont közepén fekete háromszöggel megjelölt) kutatóponttal mely atlaszbeli kutatópontok mutatnak leginkább nyelvi hasonlóságot. A kijelölt kutatóponthoz nyelvi leginkább hasonlók fekete, a vele legkisebb mértékben hasonlóságot mutatók egészen halványzürke színnel látszanak. A két végpont között az egyre halványabb zürke színárnyalatok érzékeltetik az egyre kisebb fokú nyelvi hasonlóságot. (Az eredményeket összegzően az 1. táblázat mutatja be.)

A négy moldvai kutatópont közül Szabófalva (a további három moldvai kutatóponttól markánsan eltérően) az észak-mezőségi Mezőverese gyházával és Nyíressel mutat leginkább nyelvi hasonlóságot (1. térkép). A további három moldvai kutatópont (tehát a mezőségi alapú Bogdánfalva is) leginkább keleti székely településekkel rokonítható (2–4. térkép, a településeket név szerint l. később, az 1. táblázatban). Itt jegyzem meg, hogy elemzésünk során nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy itt csupán arra a 136 településre támaszkodhatunk, amelyek az RMNyA. gyűjtőpontjai voltak. Az itt bemutatott elemzés tehát nem mindig lehet pontos, az esetek többségében inkább irányokat, mint konkrét helyeket jelöl. Pontosabb elemzésre csak nagyobb sűrűségű kutatópont-hálózattal készült adatfelvételek, jellemzően a kisebb regionális atlaszok adatai alapján volna lehetőségünk.

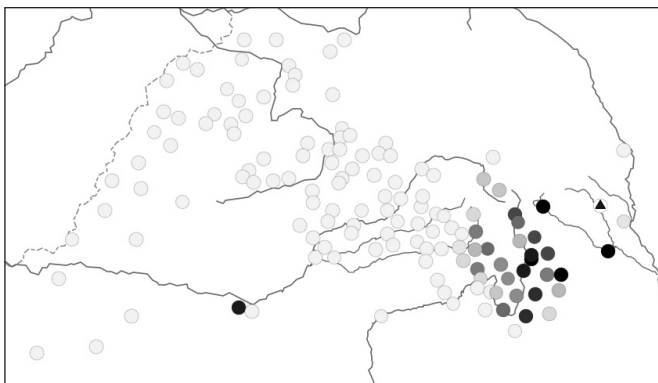
1. térkép
Szabófalva

2. térkép
Bogdánfalva

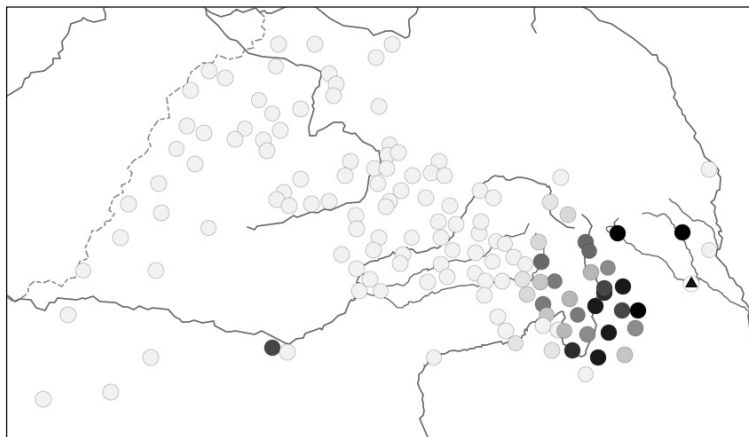

3. térkép
Pusztina

4. térkép

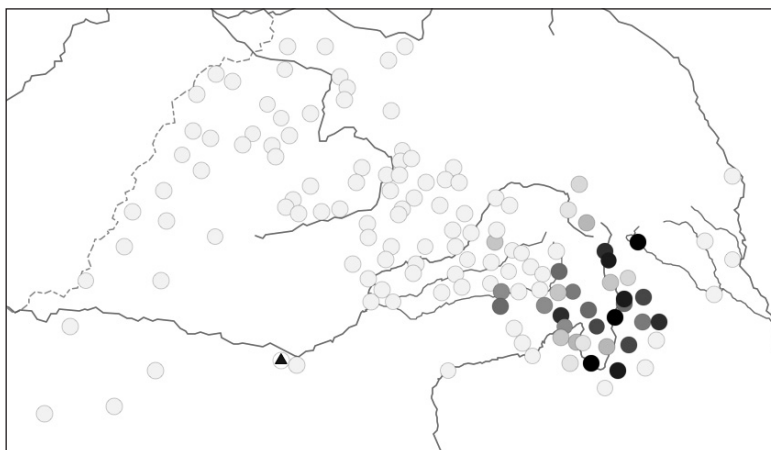
Diószeg

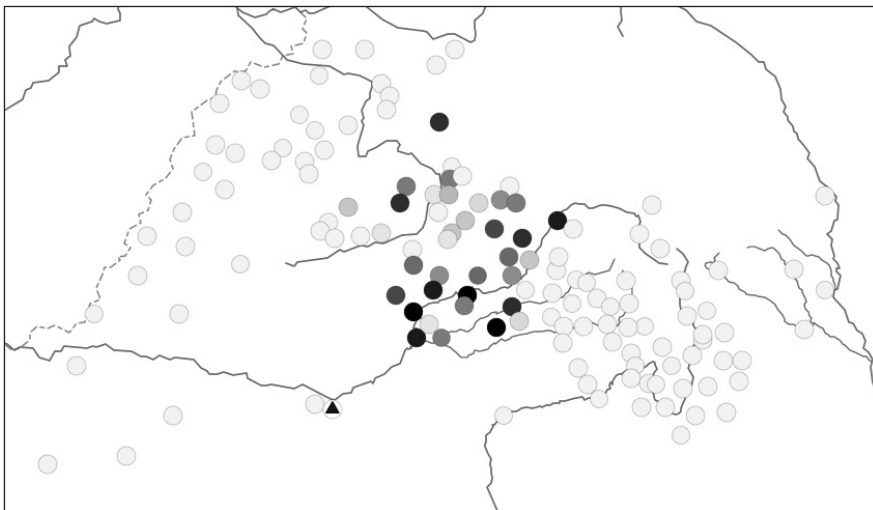
Két szomszédos kutatópont, Csernakeresztúr (5. térkép) és Lozsád (6. térkép) esetében igen látványosan eltér egymástól a nyelvi hasonlóság földrajzi súlypontja. Ha Csernakeresztúrra kattintunk az interaktív dialektometriai térképen, leginkább a Székelyföld keleti részén látunk fekete, illetve sötétszürke színnel felvillanó, tehát nagyobb nyelvi hasonlóságot jelző kutatópontokat. Ha azonban Lozsád a kijelölt kutatópont, a Mezőség déli részén látunk sötétebb árnyalatokat. Az, amit a dialektometria mutat, teljes összhangban van azzal, amit ezekről a kutatópontokról tudunk az eddigi dialektológiai kutatások alapján (JUHÁSZ 2001; PÉNTEK 2005). Csernakeresztúr bukovinai székely település, Lozsád pedig a Közép- és Felső-Maros mentével, illetve a Küküllők vidékével mutat szorosabb nyelvi kapcsolatokat.

5. térkép

Csernakeresztúr

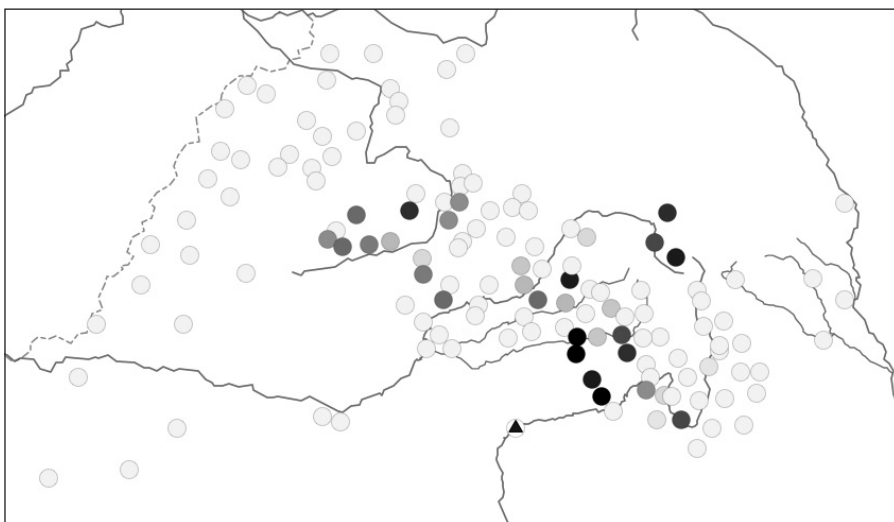

6. térkép
Lozsád

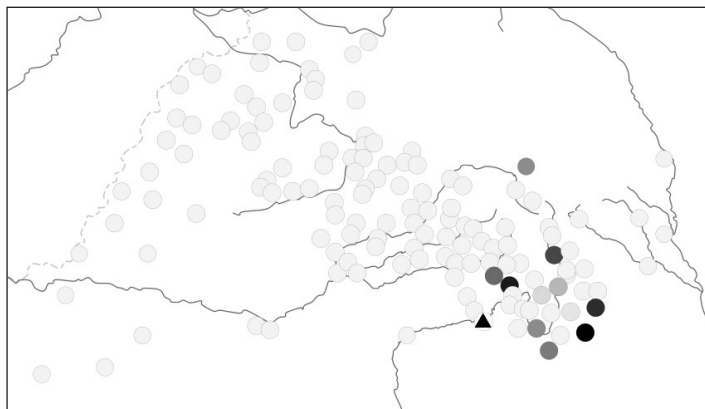
Az eddigi kutatások alapján az udvarhelyszéki vonásokat mutató oltszakadati nyelvjárás nyelvi hasonlósági súlypontja a dialektometriai térkép szerint inkább nyugatabbra esik, Búnnal és Sárpatakkal mutat leginkább egyezést az atlaszadatok alapján (7. térkép).

7. térkép
Oltszakadát

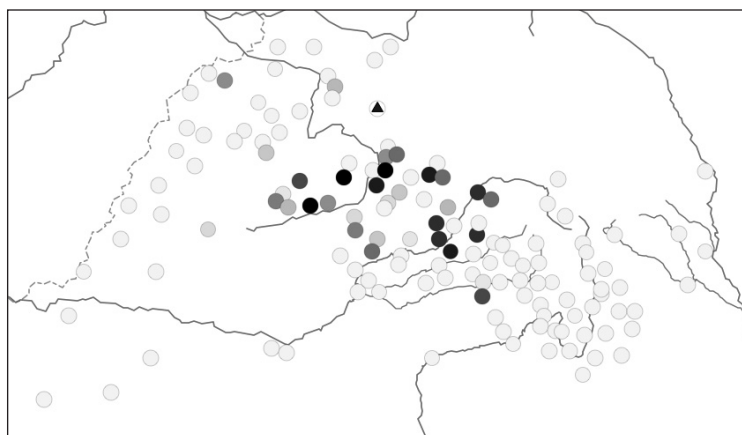
Az Olt mentén fekvő Halmágy a keleti székelységgel, azon belül is Zágonnal mutat leginkább nyelvi hasonlóságot (8. térkép).

8. térkép
Halmágy

A mezőségi, mára szigethelyzetűvé vált Domokos adatai leginkább Kide és Ördöngösfüzes adataival mutatnak nagyobb nyelvi hasonlóságot, összhangban a korábbi kutatási eredményekkel. A Domokos adataihoz leginkább hasonló harmadik kutatópont a kalotaszegi Magyarkapus (9. térkép).

9. térkép
Domokos

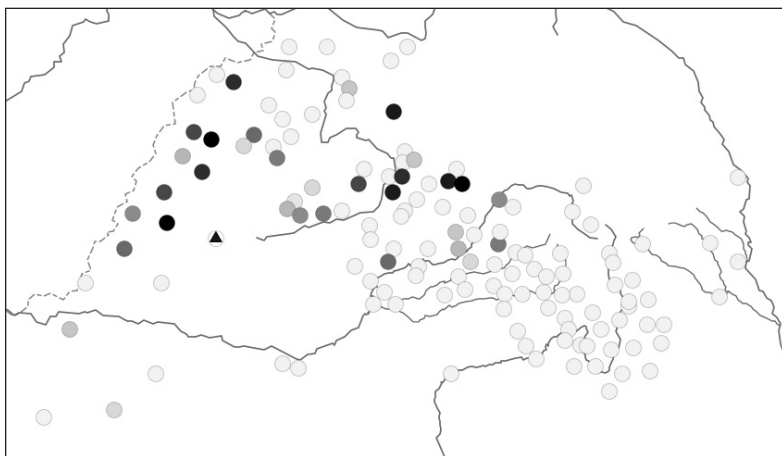
Az érintkező Tisza–Körös vidéki régió hatását is mutató Köröstárkány mezőségi eredetére utal, hogy az RMNyA. kutatópontjai közül, két partiumi kutatópont mellett, Zselykkel is erősebb nyelvi hasonlóságot mutat (10. térkép). Ha azonban megváltoztatjuk az interaktív térkép háttérben lévő mátrixot, és az apró fonetikai különbségekre is érzékeny elemzés helyett a magánhangzók minőségbeli különbségeit figyelmen kívül hagyó (lényegében a lexikai különbségekre összpontosító),

fonetikailag érzéketlen mátrixot használunk, már csak a partiumi kutatópontok látszanak nagyobb nyelvi hasonlóságot jelző sötétebb árnyalatokkal (11. térkép).

10. térkép

Köröstárkány

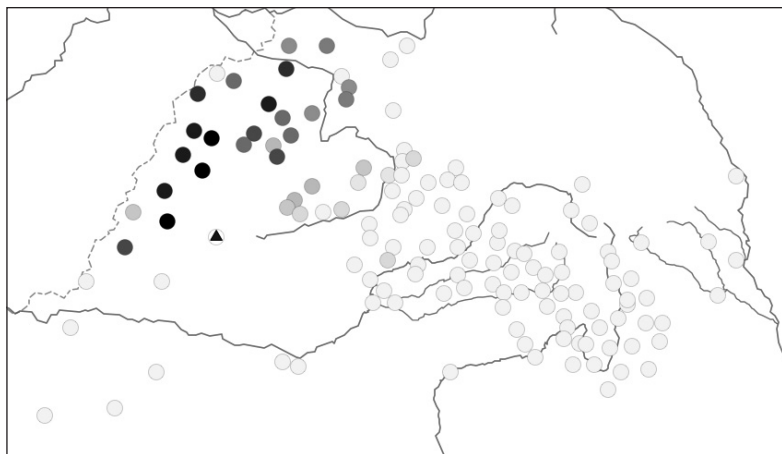
(fonetikailag érzékeny mátrix használatával készült nyelvi hasonlósági térkép)

11. térkép

Köröstárkány

(fonetikailag érzéketlen mátrix használatával készült nyelvi hasonlósági térkép)

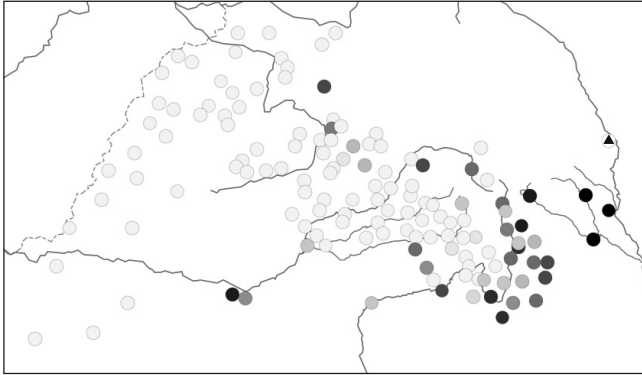

A nyelvi hasonlóságot fonetikailag érzéketlen mátrix alapján vizsgálva a moldvai Szabófalva esetében is egészen megváltozik a térkép. A fonetikailag érzékeny elemzés esetén (1. térkép) sötétszürkével kirajzolódó mezőségi kutatópontok szinte egészen „eltűnnek” a látókörynkéből, helyettük a térben közelebb fekvő Székelyföldön találunk sötétebb szürke árnyalatokat (12. térkép).

12. térkép

Szabófalva

(fonetikailag érzéketlen mátrix használatával készült nyelvi hasonlósági térkép)

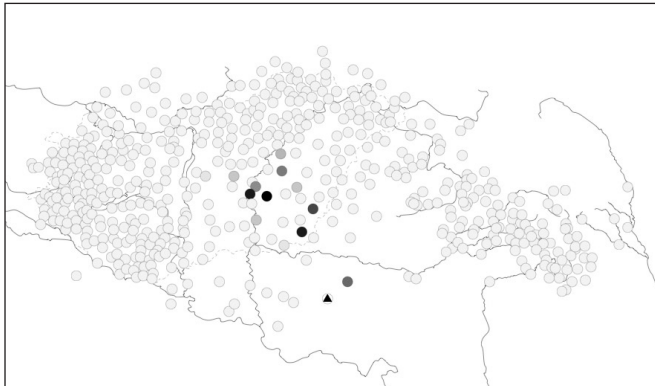

Ahogy az a bevezetőben már említettem, az informatizált nyelvjárási adatok, adattárak nem csupán önmagukban elemezhetők a számítógépes dialektológia módszereivel, hanem integrálhatók is egymással. Az azonos címszavú térképlapok adataiból integrált dialektometriai térképet készíthetünk (vö. HEGEDŰS 2004). Így lehetőségünk van arra, hogy megvizsgáljuk a Tisza–Körös vidéki gyökerű Végvár nyelvi hasonlósági viszonyait. Az MNyA. és az RMNyA. 482 integrált térképlapja alapján Végvár adatai legnagyobb arányban Öcsöd adataival mutatnak egyezéseket (13. térkép).

13. térkép

Végvár

(az MNyA. és az RMNyA. 482 integrált térképlapja alapján)

Az elemzésbe bevont 11 RMNyA.-kutatópont feltételezett nyelvjárási kapcsolatait és a dialektometriai elemzés szerint nyelvileg leginkább hasonló kutatópontokat összefoglalóan az 1. táblázatban mutatom be. Szükséges ismét megjegyezni, hogy az általam használt korpuszban mindössze 136 romániai magyar település szerepel, így a nyelvileg hasonlóknak mutató települések a legtöbb esetben inkább csak irányokat, mint konkrét helyeket jelölnek számunkra.

1. táblázat

A kiválasztott kutatópontok feltételezett nyelvföldrajzi kapcsolatai a szakirodalom (JUHÁSZ 2001, 2004; PÉNTEK 2005) alapján és a dialektometriai térképen legnagyobb nyelvi hasonlóságot mutató kutatópontok

Kutatópont	Eredet	Kapcsolat
Szabófalva	észak-mezőségi	Mezőveresegyháza, Nyíres
Bogdánfalva	mezőségi alapú, székelyes	Gyimesbükk, Csíkmenaság
Pusztina	keleti székely	Gyimesbükk, Csíklázárfalva, Kézdialmás
Diószeg	keleti székely	Kézdialmás
Csernakeresztúr	bukovinai székely	Sepsibükszád, Gyimesbükk
Lozsád	dél-mezőségi	Magyarsáros, Miriszló
Oltszakadát	udvarhelyszéki	Bún, Sárpatok
Halmágy	keleti székely	Zágon
Domokos	mezőségi	Kide, Ördöngösfüzes
Köröstárkány	mezőségi	Zselyk, Szék
Végvár	Tisza–Körös vidéki	Öcsöd

5. Tanulságok. Az itt bemutatott dialektometriai térképek tanulságait összefoglaló 1. táblázat alapján elmondhatjuk, hogy a dialektometria kifejezetten alkalmas módszer lehet a szigetszerű helyzetben lévő (illetve moldvai) kutatópontok nyelvi kapcsolatainak vizsgálatához, amely sokszor határozottan megerősíti, egyben tovább pontosítja a szóban forgó beszélőközösség eredetéről vagy nyelvi kötődéseiről már rendelkezésre álló ismereteket, esetleg további elképzelések teszteléséhez mutathat irányt. A térképes kimutatások segíthetnek tehát a nyelvjárásszigetek nyelvi kapcsolatrendszerének pontosabb feltárásában.

Noha számos esetben nagyfokú dialektometriai hasonlóságot találunk a feltételezett lakosságkibocsátó hely és a kirajzás között, fontos világosan leszögezni, hogy a földrajzi távolság ellenére megmutatózó jelentős nyelvi hasonlóság nem értelmezhető automatikusan településtörténeti kapcsolatként.

A kiejtésbeli különbségeket különböző mértékben figyelembe vevő mátrixok feltehetően a nyelvi rendszer különböző rétegeiben mutatkozó hasonlóság kimutatására alkalmasak. A fonetikailag érzékeny elemzéssel szemben az adatok lejegyzésének egyszerűsítésén alapuló eljárás inkább csak a lexikai különbségekre és hasonlóságokra érzékeny, így az ilyen dialektometriai térképeken a nyelv(járás) szigetek már nem a feltételezett kibocsátó hellyel (vagy annak környezetével), hanem rendszerint a hozzájuk térben legközelebb eső kutatópontokkal mutatnak nagyobb nyelvi hasonlóságot. A különböző mátrixok által kirajzolt térképek összevetése alapján úgy látszik, leginkább a fonetikailag érzékeny elemzés alkalmas a lehetséges nyelvföldrajzi kapcsolatok kimutatására térben távoli kutatópontok között. Ez a megállapítás összhangban áll azzal a feltételezéssel, hogy a nyelvjárásközi összevető vizsgálatokban a hangtannak van kitüntetett szerepe (vö. VARGHA 2015a).

Az azonos eljárással, azonos kódrendszer szerint informatizált nyelvjárási adatok integrálhatók, integráltan elemezhetők. Az integrált dialektometriai térképek segítségével a különböző adattárak kutatópontjai közti nyelvi hasonlóság is vizsgálható.

Kulcsszók: dialektometria, kvantitatív nyelvöldrajz, nyelvjárászigetek, nyelvi hasonlóság, A romániai magyar nyelvjárások atlasza.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS 2001. A nyelvjárászigetek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 316–324.
- BALOGH LAJOS – KISS GÁBOR 1992. A magyar nyelvjárások atlaszának számítógépes feldolgozása. In: KONTRA MIKLÓS szerk., *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 5–17.
- BODÓ CSANÁD 2007. A moldvai magyar nyelvjárások román kölcsönszórétegének területisége. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS ÉMESE – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére* 1–2. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Kolozsvár. 1: 160–174.
- BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZSINA SÁRA 2008. Régi nyelvatlazok – új módszerek. *Magyar Nyelv* 104: 335–351.
- CHAMBERS, JACK – TRUDGILL, PETER 1998. *Dialectology*. 2nd edition. Cambridge University Press, Cambridge.
- GOEBL, HANS 2006. Recent Advances in Salzburg Dialectometry. *Literary and Linguistic Computing* 21: 411–435. <http://dx.doi.org/10.1093/lilc/fql042>
- HEERINGA, WILBERT 2004. *Measuring Dialect Pronunciation Differences using Levenshtein Distance*. Groningen Dissertations in Linguistics 46. K. n., Groningen.
- HEERINGA, WILBERT – NERBONNE, JOHN 2013. Dialectometry. In: HINSKENS, FRANS – TAELDEMAN, JOHAN eds., *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation, Volume III. Dutch*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 624–646.
- HEGEDŰS ANDREA 2004. Az egyesített nyelvatlazok jelentőségéről. In: P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT szerk., *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 32. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 178–181.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–315.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2004. Az északi csángók eredetéről „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” tükrében. In: P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT szerk., *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 32. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 163–174.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011. A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és idő dimenziójában. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 123–128.
- PÉNTEK JÁNOS 2005. Magyar nyelv- és nyelvjárászigetek Romániában. *Magyar Nyelv* 101: 406–413.

- SÉGUY, JEAN 1973. La dialectométrie dans l'atlas linguistique de la Gascogne. *Revue de linguistique romane* 37: 1–24.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2007a. Állatok kicsinyeinek megnevezése a keleti magyar nyelvjárásokban. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nemzetközi Magyarásgtudományi Társaság, Debrecen–Budapest. 237–248.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2007b. Nyelvi változók a Magyar nyelvjárások atlasza hangfelvételeiben. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2007. augusztus 22–24.* Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely. 279–288.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA – VÉKÁS DOMOKOS 2009. Magyar nyelvjárás adatárak vizsgálata interaktív dialektometriai térképekkel. Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén, 2009. március 24-én. http://bihalboacs.hu/eloadas/dialektometria_- 20090324.pdf (2016. 07. 07.)
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2013. A hangzó adat szerepe a magyar dialektológiában. In: SZOTÁK SZILVIA – VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség. A VII. Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti tanulmányai*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár. 194–204.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2015a. Atlaszintegrálás és kvantitatív adatelemzés. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK, Budapest. 242–249.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2015b. Lexikai, fonológiai, fonetikai stabilitás (és relevancia) a magyar nyelvjárásokban. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest–Piliscsaba. 243–261.
- VÉKÁS DOMOKOS 2007. Számítógépes dialektológia. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2007. augusztus 22–24.* Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely. 289–293.

A quantitative study in linguistic geography based on informatised maps of *The Atlas of Hungarian Dialects in Romania*

In a series of interrelated computational dialectology projects of the past ten years, computerised (appropriately digitised and fit for quantitative analysis) versions of *The Atlas of Hungarian Dialects* and several regional atlases have been produced. This paper investigates the applicability of dialectometric analyses based on computerised volumes of *The Atlas of Hungarian Dialects in Romania* for the study of the origins of dialect islands and those of Hungarian settlements in Moldova. The results show that dialectometry as an objective research method may be appropriate for the confirmation and refinement of results of earlier analyses following other methods; that is, it can be put to good use in exploring centuries-old linguistic relations.

Keywords: dialectometry, quantitative linguistic geography, dialect enclaves, linguistic similarity, *The Atlas of Hungarian Dialects in Romania*.

VARGHA FRUZZSINA SÁRA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Egy romániai magyar virtuális nyelvatlasz címszó-egyesítési kérdéseiről*

1. A romániai magyar nyelvjárások atlasza szerkesztői munkacsoportjában szinte a kezdetektől (1994-től) jelen voltam, és többször is hangsúlyoztam publikációimban (HEGEDŰS 2002: 120, 2004: 178), milyen fontos lenne megteremteni a nyelvatlaszok hatékonyabb felhasználhatóságának lehetőségét, mert bár egy-egy nyelvatlasz megjelenése önmagában is örvendetes esemény a dialektológusok körében, a bennük rejlő kutatási lehetőségek kiaknázása messze van az optimálistól. Arról is írtam, mi minden lehet az oka annak, hogy a gyűjtők és szerkesztők sokszor heroikus munkája révén létrejött nyelvatlaszok nem kerültek be kellő mértékben a nyelvtudomány vérkeringésébe (HEGEDŰS 2004: 178, 2008: 1–3, 7).

Az egyik oka, amiért a nyelvatlaszok nyomtatott kiadványokként nem eléggé kihasználtak, hogy önmagukban léteznek, azaz bár létezett a táji nyelvatlaszok gyűjtésének kezdetekor elképzelés arról, hogy összehangolt munkával az évek, évtizedek során egymással összevethető nyelvföldrajzi munkák készüljenek (VÉGH 1959: 52), ez a terv nem valósult meg maradandóan. (Az okok összegyűjtése és ismertetése minden bizonnyal fontos és érdekes adalék lehetne a szakemberek számára.) Valójában azért sem alakult ki úgynevezett központosított címszó-lekérdezési terv, mert különböző régiókat, nyelvjárási területeket sokszor más és más nyelvjárási jellegzetességek határoznak meg, így nagyon nehéz lett volna egy kötelező formulát adni a különböző gyűjtők számára.

Azaz kis túlzással elmondható, hogy ahány atlasz, annyi címszóstruktúra, és ez jelentősen hátráltatja az atlaszok adatainak összevethetőségét, pedig összevetésük hasznos lehet a nyelvtudomány számára, hiszen az egyes nyelvjárási területeken a nyelvi különbségek mellett sok a közös kifejezés, a közös nyelvi jellegzetesség is.

A nyelvatlaszok adatainak összehasonlításához nagyon fontos ezért, hogy a különböző kötetekben egymáshoz illeszthető, azonos denotátumra vonatkozó térképlapok egymás „mellé” vagy „egymásra” helyezhetők legyenek, és ehhez az eltérő címszóval rendelkező, de valójában azonos denotátumra vonatkozó térképlapokról kiderüljön, hogy ugyanannak a nyelvi valóságnak az adatait tartalmazzák.

2. Egyik nagyobb lélegzetű munkámban azoknak a nyelvatlaszoknak a virtuális adategyesítési terveiről írtam, amelyek a romániai magyar nyelvterületről készültek, és ehhez a kutatáshoz elkészítettem a romániai magyar nyelvterületen kutatópontokkal rendelkező atlaszok címszó-egyesítését (HEGEDŰS 2008: 165–280), vagyis A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.), A romániai magyar nyelvjárások

---

* Az Egy elkészült és egy készülő magyar nyelvatlasz – kutatási tapasztalatok és perspektívák című konferencián 2011. november 23-án elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.

atlasza (RMNyA.), a Szilágysági nyelvátlasz (SzilA.), a Hétfalu nyelvjárás atlasza (HétfA.), A moldvai csángó nyelvjárás atlasza (CsángA.), valamint a Székely nyelvöldrajzi szótár (SzNySz.) címszóanyagából egyesített címszólistát.¹ (Bár a Székely nyelvöldrajzi szótár nem atlasz, címszóanyaga szótárként is alkalmas volt arra, hogy kutatásomhoz felhasználjam.) A címszóegyesítés során számos problémával kerültem szembe, meglepetésemre ugyanis egyáltalán nem volt mechanikus munka, hanem nagy körültekintést igényelt, és világossá vált számomra, hogy a problémák tipizálhatók. Ezeket pontokba szedtem (HEGEDŰS 2008: 17–29).

Vagyis az alábbi, sokszor nem is nyelvészeti problémákkal kellett megbirkózni ahhoz, hogy a romániai magyar nyelvjárásokról készült, nyomtatásban is megjelent nyelvátlaszok címszóanyagából egyesített címszólistát tudjak készíteni.

2.1. Helyesírási bizonytalanságok. Számos esetben a több tagú közös címszavak az egyik gyűjteményben szóösszetételként, a másokban pedig szókapcsolatként szerepelnek, a helyes alak eldöntésében a helyesírási szótárak segítettek (elsősorban az Osiris Helyesírás, másodsorban az Magyar helyesírási szótár), ha azok nem, akkor az Értelmező kézisztár és egyes tájszótárak (Új magyar tájszótár, regionális tájszótárak). Példa: A **tisztaszoba** helyes alakja csak az ÚMTsz.-ból deríthető ki.

Kizárólag helyesírási hiba esetén javítottam a címszót megjegyzés, utalás nélkül.

2.2. Ha két különböző, de a köznyelvben egyenrangú variánsnak minősíthető címszóval találkoztam, az ún. „nagyobb atlasz” elve alapján döntöttem a valódi címszó és az utaló címszó kiválasztásáról, vagyis a nagyobb földrajzi területet vizsgáló atlasz címszava lett a valódi címszó. Például a *disznó* egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles adatait tartalmazó térkép **disznója** címszó alatt szerepel az MNyA.-ban és **disznaja** címszó alatt az RMNyA.-ban, de mivel az MNyA. nagyobb földrajzi területet mutat be, mint az RMNyA., így az MNyA. címszava lett a valódi címszó, és a **disznaja** az utaló. A **tetvek** ≈ **tetűk** kettős változatú címszavak közül pedig a **tetűk** lett a valódi címszó, a **tetvek** pedig utaló, mivel a **tetvek** csak egy atlasz (HétfA.) címszava, a **tetűk** pedig az MNyA. és az RMNyA.-ban is ebben az alakban szerepel címszóként.

2.3. Egy kicsit más a probléma ebben a pontban, bár a **2.2. ponthoz** kapcsolódik. Ha nem teljesen azonos a két címszó jelentése, vagyis nem egyenrangú variánsai egymásnak, oly módon, hogy az egyik pontatlanabb kifejezése a nyelvi valóságnak, akkor a pontosabbat választottam valódi címszónak. Például a **félkarú** (az RMNyA.-ból) és a **félkezű** (a CsángA.-ból) címszavak közül a **félkarú** lett a címszó, egyrészt mert nem azt fejezik ki az adatai, hogy a ’kezének csak a fele van meg’, hanem azt, hogy ’az egyik karja hiányzik’, másrészt azért is, mert a „nagyobb atlasz elve” alapján az RMNyA. címszavát kell választani. A **kocsioldal** címszó helyett pedig, amely utaló címszó lett a listában, **szekéroldal** a valódi címszó, mivel a **kocsioldal** címszó rosszul fejezi ki a tárgyat, ugyanis nem kocsinak, hanem szekérnek egy részére vonatkozik. A **kertre néző szoba** címszó pedig az ún.

¹ A feldolgozás nem tartalmazza a 2012-ben megjelent, romániai kutatópontokat is magában foglaló következő kiadványt: P. LAKATOS ILONA szerk., Változó nyelvhasználat a hármastár mentén. Többdimenziós nyelvöldrajzi térképlapok tanúságai. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 146. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

lakószobára vonatkozik, amiben a fálusi életmódot folytató családok az életüket élték (míg az ún. tisztaszobában senki sem lakott), ezért a **kertre néző szoba** utal a címszólistában a **lakószoba** valódi címszóra.

2.4. A 2.2. pontban szereplő szabály csak azokra az esetekre vonatkozik, amikor a címszók a köznyelvben is kétféle variánsban léteznek. Abban az esetben, ha a kétféle címszó közül az egyik a köznyelvben használatos (erre vonatkozóan köznyelvi szótárak adnak útmutatást, pl. Értelmező kéziszótár), a másik pedig a nyelvjárásokban, akkor a köznyelvi címszó lesz egyértelműen a lista valódi címszava. Például a 'valamin kívül' értelmű **künn** (a CsángA.-ban) és a **kint** (az RMNyA.-ban) ugyanazon valóságalemet mutatja be adataival. A **künn** lett az utaló címszó és a **kint** a valódi címszó, két fő ok miatt: 1. Az Értelmező kéziszótár a **kint**-et jelzi köznyelvinek, 2. a „nagyobb atlasz elve” alapján az RMNyA. a követendő. Ugyanebbe a kategóriába tartozik a **fenyőlevél** utaló és a **fenyőtű** valódi címszó, mivel a *fenyőtű* a köznyelvben is ismert szóalak, a *fenyőlevél* pedig tájnyelvi kifejezés. A **mégy** és a **mész** esetén is ez a helyzet: a **mégy**-ből utaló lett, a **mész** lett a valódi címszó, mivel ez a köznyelvi változat.

2.5. Előfordul néhány eset, hogy két atlasz közül a kisebb területet bemutatóé pontosabb meghatározással adja meg a címszót, mint a nagyobb atlaszé, ilyenkor nem él a „nagyobb atlasz elve”, hanem a pontos meghatározás a fontosabb szempont. Például a **csúszkál a jégen**, a **csúszkál** (a jégen) és a **csúszkál** címszavak közül azért az RMNyA. címszava lett a valódi címszó, mert bár a „nagyobb atlasz elve” szerint az MNyA. **csúszkál** címszava lett volna a valódi, pontosítani kellett a valódi jelentés megadásához, hiszen nem a csúszkálás általános jelentésére vonatkozott a kérdés, hanem a jégen történő csúszkálás lexikai realizációit mutatja a térképlap. Az MNyA.-ban található, utaló címszóvá váló **pirított kenyér** a kisebb atlaszban, az RMNyA.-ban szereplő **pirítós kenyér** valódi címszavára utal, ez a példa is ebbe a csoportba tartozik.

2.6. Mind a grammatikai, mind a jelentésbeli homonímia esetén indexeléssel különítettem el az alakokat egymástól, és amikor tehettem, zárójeles megjegyzésben vagy értelmezőjelbe téve pontosítottam a címszót, illetve amikor nem volt egyértelmű, mire vonatkozott, megjegyzés nélkül, 1-es indexszámmal láttam el, és a pontosítatlant követték a jelentésüket megjegyzéssel körülhatárolt címszavak. Például **ének1** és **ének2** (egyházi). A megjegyzés nélküli **ének** valószínűleg általános jelentésben használatos, mivel nincs rá vonatkozóan semmilyen pontosítás, így ez a címszó kapta az 1-es indexet. Ebbe a csoportba tartozik az **árpa1**, **árpa2** (gabonaféleség) és az **árpa3** (szembetegség) címszavak is, az első címszó megjegyzés nélküli, és a hétfálusi atlaszból származik, a másik kettő pedig a nagyatlasz és A romániai magyar nyelvjárások atlaszának (is) a címszava, helyenként megjegyzéssel körvonalazva a jelentést. Szintén jó példa erre a kategóriára a **pipa1** és a **pipa2** (az ajtósaroké), mindkét címszó az RMNyA.-ban szerepel, az első a leggyakoribb jelentésre ('eszköz, amibe a dohányt tesszük') utal pontosító megjegyzés nélkül.

2.7. Bizonyos esetekben a térképlap eredeti címszava nem tüntet fel megjegyzést, külön értelmezést, én mégis megírtam ezt a listában, mert külön pontosítás nélkül teljesen más értelmet tulajdonítanánk a térképlapnak. Persze számos esetben a pontosítást zárójeles megjegyzéssel az atlasz is megteszi címszavában.

Például **agy** (a keréké). Eredetileg csak **agy** volt a címszó, de mivel általános érvényű az emberi szervezetre vonatkozó jelentése, indokoltnak tartottam a zárójeltes megjegyzést. Szintén jó példa itt az eredetileg megjegyzés nélküli **író**. Ezt a címszót pontosítani kellett a „(tejtermék)” értelmezéssel a címszólistában, mivel ellenkező esetben a használók elsőként minden bizonnyal a címszó leggyakoribb, művészi foglalkozásra vonatkozó jelentésére gondolnának.

2.8. Némely esetben viszont feltüntettem a címszó után pontosító megjegyzést a kötet szerkesztője, pedig indokolatlan, mert megjegyzés nélkül is érthető a címszó jelentése. Ilyenkor utalások nélkül leahagytam a megjegyzést a címszó mellől. Például a CsángA.-ban **földhöz** (vágtam) alakban szerepel a **földhöz** címszó.

2.9. Amikor indokolt a szófaji minősítés, azt a lexikográfiában használatos jelölésekkel, zárójelben teszem. Indokoltnak akkor minősül, ha azonos alakú párja más szófajjal szintén szerepel a listában, vagy akkor is, ha bár azonos alakban más címszó nem szerepel a listában, mégis létezik homonimaként ilyen szó, és szófaji minősítés nélkül félreérthető. Például a **szelek** igei funkcióban szerepel az RMNyA.-ban, nincs azonos alakú, főnévi párja az atlaszokban, de mivel a homonímia zavarhatja a keresést, pontosítottam „(ige)” megjelöléssel. A **szán** (fn) és a **nevet** (ige) alakok után pedig szintén tettem szófaji minősítést, mivel mindkettő rendelkezik homonimákkal: a *szán* igeiként, a *nevet* pedig tárgyragos főnévként is él a köznyelvben.

2.10. Az azonos alakú, alanyi (általános) és tárgyas (határozott) ragozású igéket is indexeléssel és kiegészítéssel különböztetem meg, például **enném1** (alanyi r.) és **enném2** (tárgyas r.), valamint az **innám1** (alanyi r.) és **innám2** (tárgyas r.), továbbá a **varrnátok2** (alanyi r.) és a **varrnátok3** (tárgyas r.). (A **varrnátok1** címszó esetén, amely a CsángA. III. kötetében található meg, nem lehet kideríteni, hogy alanyi vagy tárgyas ragozású igealakokat vonultat fel, ezért megjegyzés nélkül, egyes számú indexeléssel szerepel a listában.)

2.11. Amikor kettős címszó van, vagyis két különböző grammatikai forma is szerepel egyetlen térképlapon, akkor két külön címszóval különböztetem meg őket a listában, és mindkettőhöz feltüntettem a megfelelő oszlopban a térképlapok pontos lelőhelyét. Például a **Sándorhoz/-ékhoz** címszó a SzilA.-ban: két valódi címszót alkottam belőle (**Sándorhoz** és **Sándorékhoz**), és mindkét címszó mellett feltüntettem a lelőhelyét. Megjegyzendő, hogy ezen a térképlapon 'Sándorhoz' és 'Sándorékhoz' jelentésben is szerepelnek adatok, de nem minden egyes kutatópontra, vagyis egyes kutatópontokon egyénre vonatkozó adatok is vannak és csoportra vonatkozók is, máshol meg vagy csak egyénre vonatkozók, vagy több személyre vonatkozók. Összesen három ilyen címszó van a SzilA.-ban, a következők: **Sándorhoz/-ékhoz**, **Sándornál/-éknál**, **Sándortól/-éktől**.

2.12. Számos esetben egy térképlapon két különböző címszó szerepel, hol egymás szinonimájaként (a SzilA.-ban), hol két különböző, de egymással összefüggő denotátum megjelenítéseként (ez a HétfA.-ban fordul elő). A szinonimaként szereplő címszavak közül az egyiket tartottam meg valódi címszóként (az eddig felsorolt szempontok alapján), a másik utalóként szerepel. Például az **alvég**, **alszeg** a SzilA. címszava. **Alvég** lett az utaló, mert csak egy atlasz címszava, és **alszeg** a valódi címszó, mert négy atlaszban megtalálható. (Az ilyen térképlapokból látszik, hogy bizonyos mértékig akár történhetek is egyeztetések

a gyűjtések előtt a különböző gyűjtők között.) További jó példa itt a Szilágysági nyelvatlasz **orozva maró**, **alattomos** (kutya) címszava, az **orozva maró** (kutya) lett a valódi címszó, mert ez a címszó a Szilágysági nyelvatlaszban és a Hétfalusi nyelvatlaszban is megtalálható; szintén megemlíthető itt a **szalonnás**, **sületlen** (kenyér) ismét a SzilA.-ból: a **szalonnás** (kenyér) lett a valódi címszó, a **sületlen** (kenyér) pedig az utaló, mert a Székely nyelvöldrajzi szótárban is megtalálható a **szalonnás** (kenyér) címszó.

2.13. Előfordul a két címszavú, szinonimákat címszóként szerepeltető térkép-lapok esetén, hogy egyik címszó sem marad meg, mert mindkét címszót egy harmadik címszó alá kellett sorolni egyrészt szerkezeti okok miatt (valójában a címszó egy indexekkel elválasztott „homonimaegyüttes” egyik tagja), másrészt az utalószóvá minősített variánsok szaknyelvinek tekinthetők. Például az SzNySz.-ben szereplő **belsőség**, **beltelek** címszó mindkét tagja utal a **telek3** (földterület, építési terület) címszóra. A **telek1** beépítetlen földterületre vonatkozik, a **telek2** beépítettre, a **telek4** pedig egészen más jelentéskörhöz tartozik (az ostor egyik része). Hasonló a helyzet a **kályha1** (amivel főznek) és a **kályha2** (amivel fűtenek) címszavakkal a listában, amelyek valójában nem mindig így szerepelnek az atlaszokban: pl. a **kályha1** a SzilA.-ban **fűtő**, **sütő tűzhely**, **főzőkályha** címszóként szerepel.

2.14. Különböző keresztnevek becéző alakjai különböző címszavú térképeken szerepelnek. Például **Gyuri** és **György** (becealakjai): **Gyuri** lett az utaló és **György** (becealakjai) a valódi címszó, a **Kati** utaló címszó lett, a **Katalin** (becealakjai) pedig valódi címszóvá vált, vagy a **Pista** és az **István** (becealakjai) esetén szintén ez a helyzet.

2.15. A minőségjelzős szóösszetételek esetében az összetett szót átalakítottam értelmét megjegyzéssel pontosító egytagú szóra akkor, ha ezt egyéb körülmények is igénylik. Például a CsángA. szerepelteti **agyagcsupor** és **bádogcsupor** címszókkal, az RMNyA. pedig **cserépcsupor** címszóval az ’agyagból és bádogból készült csuprok’ jelentésű kifejezéseket, de **csupor** címszó is szerepel a SzilA.-ban és a SzNySz.-ban, anyagának meghatározása nélkül. Azért, hogy a különféle csuprok nyelvi leképeződéseinek összevethetőségét elősegítem, az **agyag-**, **bádog-** és **cserépcsupor** címszavakat „közelebb helyeztem” a **csupor** címszóhoz, indexeléssel és megjegyzésekkel: **csupor1** – a megjegyzés nélküli változatok; **csupor2** (bádogból), **csupor3** (cserépből). Ha a **csupor2** (bádogból) és a **csupor3** (cserépből) címszavak adatai kizárólag szóösszetételként jelentkeztek volna, tehát az *agyagcsupor*, *bádogcsupor* és *cserépcsupor* fonetikai változatai szerepeltek volna a térképeken, akkor meghagytam volna az **agyagcsupor**, **bádogcsupor** és **cserépcsupor** címszókat.

2.16. A felszólító módú alakokat sok atlasz nem jelöli, némely atlasz időnként jelöli, időnként nem, de csak zárójeles megjegyzéssel. Én egységesen elhagytam a zárójeles kiegészítéseket, és felkiáltójellel jelöltem a felszólító módú igealakokat, például: **egyél!**, **jöjj!**, **nézz!**

2.17. Vannak olyan címszavak a CsángA.-ban, amelyek más kötetben nem fordulnak elő, mert csak arra a nyelvjárási régióra jellemző a vizsgált nyelvi jelenség, és nincs köznyelvi megfelelőjük. Ilyenkor meghagytam az atlasz által szerepeltetett nyelvjárási alakot, például **aluvál**, **aluvám**, **aluvék**; az említett atlasz III.

kötetében szereplő **deberke** magyar köznyelvi értelmezés nélküli címszó, szintén itt fordul elő magyar köznyelvi értelmezéssel néhány helyi változat is címszóként, pl. **cepusa** 'karó'.

2.18. Néhány esetben ún. „kombinált” címszót ad meg a CsángA. 3. kötete (BODÓ–VARGHA 2007), az adatok alapján táji alakot alkottak a gyűjtők, illetve szerkesztők, és annak köznyelvi megfelelőjét is. Ilyenkor a köznyelvi megfelelő lett a valódi címszó, annak ellenére, hogy az adatok között nincs szerepeltetve. Például eredetileg **nem ura 'tud' menni** a címszó, **nem tud menni** alakban került a listába.

2.19. Szintén a CsángA. 3. kötetében (BODÓ–VARGHA 2007) szerepel az a furcsa címszótípus, hogy a térképlapon szereplő mindkét szóalak köznyelvi megfelelője benne foglaltatik a címszóban. Ezt a címszót meghagytam: **Ki volt/járt itt?**

2.20. Néhány esetben román kölcsönszóval adja meg a CsángA. a címszót, mivel nincs rá pontos magyar köznyelvi megfelelő. Ilyen esetekben a „A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai” című kötetben szereplő címszavak segítettek a döntésben: maradjon-e az atlasz által megadott címszó, vagy szerepeljen helyette másik, például **tyeptár** 'bőrmellény'. Mivel sajátos csángó népviseletre utal, nem azonos a köznyelvi *bőrmellény* kifejezéssel, ezért maradt meg így a listában. Ellenpéldaként tüntetem itt fel a CsángA. **timpla** 'halánték' címszavát, amit bevontam a **halánték** alá, mert bár a **timpla** minden adata e lexéma fonetikai változataként jelentkezik, jelentése egyértelműen azonosítható a köznyelvi *halánték*-ével. És mivel egyébként is szerepel más atlaszok címszavaként is a **halánték**, indokolt felülbírálni a CsángA.-ban feltüntetett címszót.

2.21. A bab, kukorica, búza, gabona, szőlő haszonnövények részeinek címszavait a következőképpen egységesítettem a jelölésben, pl. **tő** (a kukoricáé), illetve **tőve** (a kukoricának), tekintettel arra, hogy a térképlap tőalakot és toldalakolt formát is bemutathat. Több gyűjtésben címszóként megtalálható a kukoricaszár neve aszerint, hogy a marha lerágta, hogy leszáradt-e már vagy zölden virít. A nagyatlaszban az „egytagú szó + megjegyzés” a címszók szerkezete, az RMNyA.-ban összetett szavakkal található meg a címszó. Így az egyenletlenséget a következőképpen küszöböltem ki, pl. a **kukoricaszár** (szárazon) utal a **szár5** (a kukoricáé, szárazon) címszóra, a **kukoricaszár** (zölden) pedig a **szár6** (a kukoricáé, zölden)-re.

2.22. Néhány esetben két külön sorban adtam meg a címszót, vagyis külön sorban, ha a szókapcsolatnak csak az egyik alakja jelenik meg az adatokban, és ismét külön sorban, ha az egész szókapcsolat is megjelenik. Például a **borjas** (tehén) és **borjas tehén**, vagy a **veszett** (kutya) és **veszett kutya** címszavak.

2.23. Az állathangutánzók mellett csak akkor szerepel az állat neve megjegyzésként, amikor az állathangutánzó ige nem egyértelműen egy bizonyos állatfaj hangadását adja vissza. Például **bőg** (a tehén), **visít** (a malac), **vonít** (a kutya), de a **dorombol** és a **csiripel** megjegyzés nélkül, mivel dorombolni csak a macska szokott, csiripelni a veréb.

2.24. Előfordul olyan eset, amikor úgy kell megváltoztatni a címszót, hogy bár semmilyen más atlaszban nem található meg, a „köznyelvi alak szerepeltetése” elv alapján indokolt egy új lexémát választani. Például **fúvok** a címszó a HétfA.-ban, de ez utaló lesz, és **fújok** a valódi címszó, mivel van már **fújom** (a tüzet) az RMNyA.-ban. (Részben a „nagyobb atlasz elve” is indokolja a címszó ilyen

köznyelviességét.) Szintén ide tartoznak a **borjúk** és **borjak** címszavak, a **borjúk** az MNyA. címszava, de utaló lett a listában, a valódi címszó pedig a **borjak**, mert az RMNyA.-ban is szerepel ebben az alakban. Szintén ebbe a csoportba tartozik a HétfA. **búvik** címszava, amely utaló címszóvá vált, a valódi címszó pedig a **bújik** lett, ismét azért, mert az RMNyA.-ban ebben az alakban már előfordul.

3. Az imént részletezett, 24 pontból álló lista remélhetőleg elég jól szemlélteti, milyen sokféle körülményre kellett figyelemmel lenni a rendszerezéskor, egységesítéskor. Ez a lista hat nyelvatlasz összes címszavának a feldolgozása során jött létre. Valószínű, hogy újabb atlaszok térképlapjainak a rendszerbe illesztése során növekszik majd a pontok száma, és módosulhat a szempontrendszer is. Tudomásom szerint az én kísérletem óta legalább kétféle címszó-egyesítéssel próbálkoztak, amelyek valamilyen mértékben kapcsolódtak az általam összeállított munkához. Az egyik az RMNyA. utolsó, 11. kötetéhez kapcsolt címszó-egyesítés (RMNyA. 11: 605–637): ez a lista kizárólag az RMNyA. 11 kötetében szereplő címszavak listáját adja meg. A másik SZABÓ PANNA doktorandusz hallgató szakdolgozatában (az egyesített lista SZABÓ 2010: 90–171, az egyesítés problematikája: uo. 34–57, összefoglalóan SZABÓ 2012) található. Ő az általam kialakított szempontokat alapul véve dolgozta ki saját címszó-egyesítését, amikor a nyugati magyar nyelvterületen kiadott nyelvatlaszok címszavai alapján állította össze a listáját. E módszertant alapul véve a magyar nyelvterületről mostanra 24 nyelvatlasz egységes szempontok szerint egyesített címszójegyzékének mutatója készült el (I. SZABÓ 2015).

Véleményem szerint a fentiekben bemutatott tipológia lefedi azokat problémákat, amelyek a magyar nyelvjárási atlaszokban megtalálható címszavak egyesítéséhez kapcsolódnak. Ez azt jelenti, hogy bár a jövőben megjelenő atlaszok címszavai módosíthatnak majd a címszó-egyesítési rendszeren, ez már valószínűleg csak a részleteket fogja érinteni, a rendszer alapjait nem.

Kulcsszók: atlaszegyesítés, utaló címszó, valódi címszó, egyesített címszójegyzék, nyelvatlasz, nyelvföldrajz.

Hivatkozott irodalom

- BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2007. *Jelenségtérképek a moldvai csángó nyelvjárás atlaszából*. [Megjelent CD-n.] ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest.
- CsángA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*. 1–2. Szerk. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- DEME LÁSZLÓ – FÁBIÁN PÁL – TÓTH ETELKA szerk. 1999. *Magyar helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS ANDREA 1998. *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen, különös tekintettel az egyesített atlaszok lehetőségeire*. Szakdolgozat. ELTE BTK, Budapest.

- HEGEDŰS ANDREA 2002. Nyelvjárási atlaszok egyesítési lehetőségei. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2001. augusztus 23–25.* A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Szombathely. 120–127.
- HEGEDŰS ANDREA 2004. Az egyesített nyelvatlaszok jelentőségéről In: P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT szerk., *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 32. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 178–181.
- HEGEDŰS ANDREA 2008. *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített atlaszok felhasználásával.* Doktori (PhD) disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- HÉTFÁ. = *Hétfalu nyelvjárási atlasza.* Szerk. VÖÖ ISTVÁN. Babes–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 1971.
- LACZKÓ KRISZTINA – MÁRTONFI ATTILA 2004. *Helyesírás.* Osiris Kiadó, Budapest.
- MNyA. = *A magyar nyelvjáráások atlasza 1–6.* Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- ŐHA. = VÉGH JÓZSEF 1959. *Őrségi és hetési nyelvatlasz.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar értelmező kéziszótár.* MTA Nyelvtudományi Intézete és Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjáráások atlasza 1–11.* Gyűjtötte és a kéziratot összeállította MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. [1–2.] Magyar Nyelvtudományi Társaság, [3–11.] Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- SZABÓ PANNA 2010. *Az atlaszgyegyesítés néhány kérdése a nyugati magyar nyelvterület dialektológiai atlaszai alapján.* Szakdolgozat. ELTE BTK, Budapest.
- SZABÓ PANNA 2012. Az atlaszgyegyesítés lexikográfiai-filológiai kérdései a nyugati magyar nyelvterület nyelvatlaszai alapján. In: PARAPATICS ANDREA – CSERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA szerk., *Félúton 7. A hetedik Félúton konferencia (2011) kiadványa.* ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. SzP1–SzP15. <http://hdl.handle.net/10831/8267> (2016. 07. 26.)
- SZABÓ PANNA 2015. Pillanatkép a nyelvatlaszok egyesítési háttérmunkálatainak állásáról. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 221–228.
- SzILA. = *Szilágysági nyelvatlasz.* Gyűjt. MÁRTON GYULA, szerk. HEGEDŰS ATTILA. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság – PPKE, Piliscsaba–Budapest, 2000.
- SzNySz. = *Székely nyelvföldrajzi szótár.* Összeáll. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA, szerk. KISS JENŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár 1–5.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- [VÖRÖSMARTY MIHÁLY – DÖBRETEI GÁBOR? szerk.] 1838. *Magyar tájszótár.* Magyar Tudós Társaság, Buda.

On issues of the merger of entries in a virtual language atlas of Hungarian dialects spoken in Romania

This paper discusses the merger of entries of language atlases of Hungarian-speaking territories of Romania: *A Linguistic Atlas of Szilágyság*; two printed volumes of *Atlas of Moldavian Csángó Dialects*, and the third volume published in CD format only, *A Dialect Atlas of Hétfalu*; the *Székely Linguistic Geography Dictionary*; as well as *The Atlas of Hungarian Dialects in Romania* covering the whole Hungarian linguistic area in Romania and *The Atlas of Hungarian Dialects* that includes collection sites from Romania, too. It lists twenty-four typical lexicographic problems occurring during the process of merging entries, illustrating each problem by at least one but possibly two or three examples. The paper suggests that creating a table of merged entries required considerable circumspection; the table then served as a point of departure for listing the headwords of other regional linguistic atlases of the Hungarian-speaking area in an aggregate list of headwords, the work of a different researcher.

Keywords: linguistic geography, language atlas, merging of atlases, aggregate headword list, cross-referring entry, full entry.

HEGEDŰS ANDREA
BGSZC Fáy András Közlekedésgépészeti, Műszaki Szakközépiskolája

A keleti és nyugati régiók nyelvföldrajzi összehasonlítási lehetőségeiről a nyelvatlaszok alapján*

1. Bevezetés. A 20. században az első, később atlasz formában megjelent nyelvatlaszunk gyűjtésének kezdetétől, 1948-tól 2011-ig 22 nyelvatlaszunk¹ jelent meg. Előadásomban csak az egész magyar nyelvterületet átfogó kutatópont-hálózattal rendelkező nagyatlással, az öt erdélyi és a tizenkét dunántúli, pontosabban a Duna észak–déli vonalától nyugatra fekvő 11 dunántúli és egy felvidéki atlással fogok foglalkozni.

Mely atlaszok tartoznak ide? A Duna észak–déli vonalától nyugatra fekvő területek tizenkét atlasza: Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza (ÁllSA.), a Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza (HVMA.), a Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárási atlasz (SzlavA.), A jugoszláviai Baranya magyar tájnyelvi atlasza (JBarA.), A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza (MurA.), A kislétföldi kocsik és szekerek szakszókincsének nyelvatlasza és szótára (KKSzASz.), A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza (NyvA.), az Ormánsági nyelvatlasz (OrmAm.), az Őrségi és hetési nyelvatlasz (ŐHA.), a Sárvíz menti nyelvatlasz (SMA.), a Somogy–zalai nyelvatlasz (SZA.) és a Zselici nyelvatlasz (ZsA.). Az öt erdélyi atlasz: A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–11. kötete (RMNyA.), A moldvai csángó nyelvjárás atlasza 1–2. kötete (CsángA.), a Hétfalu nyelvjárási atlasza (HétfA.), a Székely nyelvföldrajzi szótár (SzNySz.) és a Szilágysági nyelvatlasz (SzilA.); valamint A magyar nyelvjárások atlasza 6 kötete (MNyA.).

Külön magyarázatot két atlasz kíván. Elsőként az erdélyi területről A romániai magyar nyelvjárások atlasza, melynek anyaga mostantól, a 11. kötet megjelenésétől emelhető be teljes egészében a vizsgálatokba. A másik TEMESI MIHÁLY Ormánsági nyelvatlasza, mely csak részletekben, ez ideig két kiadványban (TEMESI 1965, 2002) látott napvilágot. TEMESI MIHÁLY összesen mindig „közel 200” térképlapot említ (TEMESI 1965: 146, 154; 2002: 16, 22), azonban PESTI JÁNOS közléséből² tudjuk, hogy a jelenleg hozzáférhetőkön kívül megszerkesztett állapotban nincsen több. Jelenleg az atlasz körülbelül harmada, 76 térképlap érhető el, ezért OrmAm. (*m* mint *mutatvány*) rövidítés alatt lehet jelölni és bevonni a rendelkezésre álló adatokat az egészítés munkálataiba.

---

* Az Egy elkészült és egy készülő magyar nyelvatlasz – kutatási tapasztalatok és perspektívák című konferencián 2011. november 23-án elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.

¹ Az előadás óta eltelt időszakban újabb nyelvatlaszok láttak napvilágot, melyek a következők: Medvesalja magyar nyelvjárási atlasza (MedvA.), Nyugat-bácskai magyar nyelvatlasz (NybA.), valamint a Változó nyelvhasználat a hármasthatár mentén című munka keretében a hármasthatár atlasza (HHNyH.).

² JUHÁSZ DEZSŐ szíves szóbeli közlése alapján.

Előadásomban e tizenhét atlással fogok foglalkozni, ezek összehasonlítási lehetőségeit próbálom összegyűjteni és néhány kiemelt szempont szerint bemutatni.

A nyelvatlaszok általános, rendszerezett feldolgozása egyelőre nem történt meg, aminek a legfontosabb oka részben az, hogy a bennük található valószínűleg már több mint egy milliányi adat feldolgozása hagyományos módon nem oldható meg. Megoldást a digitalizálás, az informatizálás, és az ezek segítségével a különböző igényeknek megfelelően rendszerezhető és előállítható térképlapok jelentenek.

Az idő előrehaladtával, az újabb és újabb atlaszok megjelenésével egyre több adatból válogathatunk, és az egyre több adat között egyre nehezebb a kapcsolatot és az összefüggéseket megtalálni. Éppen ezért, mint általánosan meghatározó tényezővel, az időbeliséggel kezdem az összehasonlítási lehetőségek ismertetését.

2. Az időbeliség. Az első vizsgálandó szempont az időbeliség. Mikor gyűjtötték az atlasz anyagát, illetve mikor adták ki a kötetet? Nagyon fontos, hogy meg kell különböztetnünk e két dátumot, ugyanis nemegyszer előfordul – jó példa erre éppen A romániai magyar nyelvjárások atlasza vagy a Zselici nyelvatlasz –, hogy 20–30, vagy akár több mint 40 év is eltelik az adatok gyűjtése és a nyelvatlasz kiadása között.

1. táblázat

A nyelvatlaszok gyűjtéseinek ideje

Atlasz	Gyűjtés ideje	Atlasz	Gyűjtés ideje
OrmAm.	1948–1949	JBarA.	1961–1962
CsángA.	1949–1959, ell. 1962	ZsA.	1963. jan. – 1969. szept.
MNyA.	1950–1960, ell. 1960–1964	HétfA.	1970
ŐHA.	1952–1957	SzilA.	1971–1975
SzNySz.	1954–1965, ell. 1957 és 1967	HVMA.	KÖBÖLKUTI: 1977–1984 GUTTMANN: n. a.
RMNyA.	1957–1967	SZA.	1980–1984
MurA.	1960. aug.	NyvA.	1991
ÁllSA.	1960. okt. 28. – 1965. márc. 15.	SMA.	1992–1994
SzlavA.	1960, 1970, 1980	KKSzASz.	n. a., kiadva: 1985

Ha vizsgálatokat alapozunk az atlaszokban foglalt adatokra, például összehasonlítjuk két atlasz vonatkozó térképlapját annak érdekében, hogy követni tudjuk, mi hogyan változott a kettő között eltelt idő alatt, mindig a gyűjtési, és nem az atlasz kiadási idejét kell szem előtt tartanunk. A táblázat csak a konkrét gyűjtési

időket tartalmazza, tehát azokat, amikor az atlaszba kerülő adatokat gyűjtötték; ennek köszönhetően lehet a legelső az Ormánsági nyelvatlasz.

Az adatok alapján látszik, hogy gyűjtési idő szempontjából élesen elkülönül egymástól a nyugati és a keleti régió. Míg nyugaton 1948-tól 1994-ig történtek gyűjtések, addig az erdélyi területen ez az 1970-es évek közepére le is zárult. Ennek külső és belső okai egyaránt vannak. Köszönhetően viszont annak, hogy ezek az atlaszok a gyűjtők személye, képzettsége, a kérdőívek és a gyűjtött adatok feldolgozása szempontjából is sokkal egységesebbek, mint a magyarországiak, jobban is vizsgálhatók, könnyebben és nagyobb biztossággal egybevetethők.

3. A gyűjtés helye. A második fő szempont a gyűjtés helye, vagyis annak rendszerezése, hogy mely területeket ölelik fel a nyelvatlaszok. A legnyugatabbra fekvő kutatópont az ausztriai Felsőőr, míg legkeletebbre a moldvai Bogdánfalva fekszik. E kettő között e 18 atlaszban összesen 1409 kutatópont található, mely az azonosak egybevonása után 1293-ra csökken.

A nagyatlasz–kisatlasz felosztás szerint nagy-, és a legnagyobb területet átfogó atlasz a 395 kutatópontonnal rendelkező MNyA., amelynek kutatópontjai Magyarországon kívül öt országot (Jugoszlávia, Ausztria, Csehszlovákia, Szovjetunió és Románia³) és az összes magyar megyét érintik. JUHÁSZ DEZSŐ csoportosítását (JUHÁSZ 2007) követve a nagyatlasz után csökkenő sorrendben A romániai magyar nyelvjárások atlasza következik 136 kutatópontonnal, majd a 100 kutatópont körüli, a Székely nyelvöldrajzi szótárban feldolgozott székely atlaszok csoportja következik. Ezekhez a dunántúliak közül egyedül a Somogy–zalai nyelvatlasz sorakozik fel a maga 99 településével. A következő egységként meghatározott, 50 körüli települést érintő csoportban már több atlasz vizsgálódik. Tekintélyes méretűnek mondható a Szilágysági nyelvatlasz 67, és a BALOGH LAJOS és KIRÁLY LAJOS 60 helységet érintő somogyi állathangutánzó, állathívogató, -terelő kifejezéseket rendszerező atlasza, valamint a vele szomszédos területen gyűjtő, csak 4 kutatópontonnal elmaradó Zselici nyelvatlasz. Fél száz kutatópont alatt egy kevéssel az Őrségi és hetési nyelvatlasz következik, majd az ormánsági tájatlasz, végül a csoportot A moldvai csángó nyelvjárás atlasza zárja 43 kutatópontonnal. Az egyesítésben részt vevő 18 nyelvatlaszból nyolc ennél kisebb: a kocsik és szekerek szakszókincsének célatlasza 34 kisalföldi településen gyűjt adatokat, majd hármas holtversenyben 26-26 kutatópontonnal a nyugati részen legnagyobb határon túli, a Dunától már északra vizsgálódó Nyitra-vidéki nyelvatlasz, a vasi és muravidéki hangutánzó igék célatlasza és a legtöbb járulékos szempontot is jelölő, vagyis zárójellel minősített nyelvi adatot felsorakoztató SAJTOS-féle atlasz következik. A sor végére PENAVIN OLGA három határon túli nyelvatlasza jut 20, 11, illetve 10 kutatópontonnal – sorrendben a muravidéki, a horvátországi (szlavóniai) és a jugoszláviai (horvátországi) Baranya területén adatokat gyűjtők –, majd a listát legkisebbként a Hétfalu nyelvjárás atlasza zárja.

Az egyesített kutatópont-hálózat elkészítésének előfeltételeként minden atlasz minden településének nevét és sorszámát, valamint szükség esetén a további

³ Az országok megnevezésénél az atlaszokban található formát követem.

járolékos információkat be kell gépelni egy táblázatkezelő programba az atlaszok kutatópontjegyzékére vagy ennek hiányában egy térképlapra támaszkodva. A 18 atlasz közül 13 esetben ezt a feladatot én végeztem el, az MNyA. és az erdélyi atlaszok adatait HEGEDŰS ANDREÁTól kaptam meg, és a továbbiakban az engedélyével használom.

A táblázat feltöltése során az atlaszokban közölt írásformára hagyatkozás önmagában nem elegendő, mert helyhiány (pl. OrmAm.), írógévelt lejegyzés (pl. KKSzASz.), vagy akár egy véletlen elírás következtében is előfordul, hogy nem a települések kodifikált megnevezését rögzíti az atlasz. Helyhiányra példa az ormánsági atlasz 32-es kutatópontja, a térképen *D.csepely*, írógévelt lejegyzésből fakadó ékezet-problémákra a KKSzASz. *Dőr* és *Ujkér* alakja. Az egyesített kutatópont-hálózatban előbbi esetben egy utaló mutat a kodifikált megnevezésre, *D.csepely*-ről *Drávacsepely*-re, mert ekkor az azonosítás érdekében szükséges a teljes alak ismerete, míg az ékezetek eltérő alakjából fakadó eltérés a megértést nem nehezíti, ezért elég javítani. A települések számbavételekor többször szembesülünk azzal, hogy egy atlasz valamely kutatópontjának sorszámához több település is tartozik. Ilyen például a HVMA. 22-es kutatópontja, *Felső-* és *Alsólakos*, és az ormánsági atlasz 42-es sorszáma, *Rónádfa* és *Gyöngyfa*. A muravidéki kutatópontokat bemutató térképen a két falu egy grafikai jelzéshez van kötve, ezért a fenti formában, az *és* kötőszóval összekötve együtt szerepelnek a táblázatban. Az OrmAm.-beli esetben *Rónádfa* 1929-es megszűnése, beolvadása óta a település hivatalos neve *Gyöngyfa*, de TEMESI két külön kutatópontként, két külön grafikai jellel jelöli a két település(rész)t, ezért az egyesített táblázatban külön-külön, mindkétszer a 42-es sorszámmal szerepelnek. A határon túli települések lokalizációját nehezíti, ha a magyar vagy az idegen nyelvi nevüket nem tudjuk meg az atlaszból, vagy azok a gyűjtés ideje óta megváltoztak. Előbbi esetben a meglévő alakra támaszkodva a hiányzó alakot ki kell keresni a LELKES-féle helységnevszótárból (2011) vagy valamilyen egyéb megbízható forrásból, hogy a táblázat teljes lehessen. A felkutatás és az ellenőrzés során azonban nemcsak a hiányzó alakokra, hanem a gyűjtés óta megváltozott helységnevekre (jellemzően hosszú-rövid ékezetbeli különbségekre, települések egyesítésére) is fény derül, ami utalók létrehozásához vezet.

A kutatópontok száma önmagában nem árul el túl sokat az atlaszról, de meghatározza jellegét, vagyis hogy közreadói minek szánták, mi volt az alapvető céljuk vele. Magyar nyelven VÉGH JÓZSEF foglalta írásba elsőként az Őrségi és hetési nyelvátlasz bevezetőjében a nagyatlasz és a táji nyelvátlaszok egymáshoz való viszonyát és feladatkörét. Korábbi francia mintát is követve a későbbiekben követhető ajánlás az volt, hogy a nagy, nemzeti atlaszok igyekezzenek országhatárok nélkül a nyelv minden nyelvjárascsoportját átfogni, madártávlatból, nagy vonalakban bepillantást engedve a nyelvi változásokba. Ez azonban a mélyebb nyelvi jelenségeket is követni kívánó vizsgálatokhoz kevés. Idézem ezzel kapcsolatban BÁRCZI GÉZÁT: „Ezért a Magyar Nyelvátlaszon kívül szükség van a kisebb, egy-egy vidékre szorított, de egészen sűrű hálózatú nyelvjárási térképekre, melyek esetleg kevesebb számú jelenséggel, kevesebb fogalomkör szókincsével foglalkoznak, de a szavak és jelenségek megoszlását apróbb részleteikben elénk tárva

tanulságosan világítják meg a nyelvi elemek küzdelmeit.” (ÓHA. 11.) Az ebben a szellemben készült regionális atlaszok vagy más néven tájatlaszok egy-egy szűkebb területet, földrajzi, néprajzi vagy nyelvjárási egységet és esetleg a környékét tárják fel teljes sűrűségű kutatópont-hálózaton, az adott vidékre jellemző nyelvjárási jelenségekre is fókuszálva.

Ennek fényében árulkodó, hogy a nyelvatlaszokban hányszor ismétlődnek a kutatópontok keleten és nyugaton, vagyis hányszor látogatta meg ugyanazt a települést legalább egyszer kutató(csoport). Nézzük meg a két vizsgált területet külön-külön, majd összehasonlítva.

2. táblázat

A kutatópontok ismétlődése

	Nyugat		Kelet	
	Településszám	Százalék	Településszám	Százalék
Összesen	564	100%	576	100%
Kétszer	92	16%	50	8,6%
Háromszor	4	0,7%	2	0,3%
Ismétlődések	96	17%	52	9%

Nyugaton 92 település, az összes település 16%-a szerepel kétszer, négy település háromszor (Mesztegyő, Somodor, Szilvásszentmárton és Viszák; ez 0,7%), vagyis az összesen 564 település 17%-a ismétlődik. Az erdélyi területen alig 50 helység, az összes település 8,6%-a fordul elő kétszer, és mindössze kettő háromszor (Kászontíz és Zágon, ez 0,3%), vagyis az összesen 576 településből 52, közel 9% ismétlődik. Ebből is látszik, hogy míg keleten egységesebb a táji megoszlás, a tájatlaszok jobban kiegészítik az ottani „nagyatlaszt”, A romániai magyar nyelvjárások atlaszát, addig a Dunántúlon készítésükkor nem voltak összefogva a regionális atlaszok, s emiatt nagyobbak az átfedések, és egyúttal a feldolgozatlan területek is. A Duna észak–déli vonalától nyugatra mindenki a szülőföldje, vagy más, számára valamilyen okból kedves vagy kézenfekvő tájegységen gyűjtött, míg az erdélyi területen a kiválasztás tudatosabban folyt. 1955-ben a Román Tudományos Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézete kutatási tervfeladatának tűzte ki egy romániai nagyatlasz elkészítését, majd később a kisebb, táji atlaszok a nyelvészeti tanszék feladatává váltak, aminek következtében egységesebb, központosítottabb volt az atlaszok készítése, mint nálunk. S ez sokkal egyenletesebb minőséghez és könnyebb egyesíthetőséghez vezetett.

4. A gyűjtés. Ha megvan a vizsgálatra kijelölt terület, a következő fontos állomás a gyűjtő személye és a gyűjtés módja. A regionális nyelvatlaszokra jellemző az egygyűjtős gyűjtési mód, szemben a több gyűjtőre építő, kutatócsoport(ok) tagjainak együttműködésével életre hívott nagyatlaszokkal. Az egygyűjtős módszer sikeressége a gyűjtőn és az adatközlőn, illetve a közöttük lévő kapcsolaton

műlik; a gyűjtött anyag akkor lesz ideális, ha a gyűjtő anyanyelvjárásában, lehetőleg rokonok, ismerősök körében gyűjt. Ez természetszerűleg nem mindig kivitelezhető, de a gyűjtés során az atlaszok készítői a lehetőségeikhez mérten törekedtek a megvalósítására.

A Dunántúl és a Felvidék 13 nyelvatlasza esetében TEMESI, RÓNAI, SÁNDOR, KIRÁLY, SAJTOS és TIMAFFY tudott lakóhelyének, szülőfalujának és annak környékén rokonok, ismerősök körében is adatokat gyűjteni, ki egymaga, illetve családi segítséggel (pl. TEMESINEK ormánsági születésű felesége, TOMANÓCZY JOLÁN segített, az adatok érvényességének ellenőrzésében pedig segítségére volt az ormánsági nyelvjárást anyanyelveként beszélő anyósa), ki pedig egyetemi, főiskolai hallgatók bevonásával. A hallgatókkal kapcsolatban RÓNAI megjegyzi (ZsA. 18), hogy a gyakorlógyűjtést végző hallgatók jellemzően a regionális köznyelvhez közel álló változatot, nemegyszer magát a regionális köznyelvet jegyezték le a helyi nyelvjárás még élő jelenségei helyett, továbbá feljegyzetlenül maradtak a paraszti műveltséganyag funkciótlaná vált elemei. Ha feltételezzük, hogy precízen, megbízhatóan dolgoztak a hallgatók, ez a tény az adatgyűjtő személyének fontosságára hívja fel a figyelmünket: minél kevesebb kritériumban felel meg az optimális „anyanyelvjárás gyűjtése otthon; rokonok, ismerősök között” kívánalomnak (KISS 1973), a gyűjtött nyelvi adatokat annál körültekintőbben kell kezelni. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy hallgatókkal végeztetett gyűjtés esetében fokozottan szükség van a gyűjtésben részt vevő hozzáértő közreműködőkre és megfelelő, lehetőleg a nyelvjárást anyanyelveként beszélő ellenőrzést végző személyekre.

Az erdélyi területen más a helyzet. Általánosan ismert tény, hogy 1958–1959-ben a nagyatlasz gyűjtőinek, BENKŐ LORÁNDnak és LŐRINCZE LAJOSnak félbe kellett hagynia az erdélyi gyűjtést, de a nagyatlasz kérdőíve benne van az RMNyA.-ban, közel azonos időben is lettek kikérdezve, illetve MURÁDIN LÁSZLÓ közléséből tudjuk, hogy lejegyzési szempontjaik, sőt még a „fűlük is össze volt hangolva”. Idézem MURÁDIN LÁSZLÓT: „Számomra igen megnyugtató volt az is, hogy mikor 1959 nyarán Benkő Loránd és Lőrincze Lajos kísérőjeként figyelemmel kísérhettem A magyar nyelvjárások atlasza számára 9 erdélyi faluban végzett gyűjtőmunkájukat, tapasztalhattam, hogy az ők és a magam gyűjtő-, hallás- és lejegyzési módszere között lényegbeli eltérés nincs, nagymértékben egyező. Az MNyA. gyűjtőinek és a magam lejegyzési gyakorlatának megnyugtató egységét bizonyította az a tény is, hogy mikor összevettem az időközben megjelent MNyA. erdélyi adatait a magam gyűjtötte adatokkal, egy-egy helyi nyelvjárás hangváltozat-rendszerének összképe egyező volt.” (RMNyA. 1: 7.) Ennek köszönhetően ez a két atlasz szépen összeilleszthető lenne, s továbbgondolva, az összefüggések ismeretében kijelenthető, hogy az erdélyi kisatlaszokkal is ez a helyzet.

Ennek kapcsán érdemes megemlíteni, hogy kik a nyelvatlaszok szerzői, milyen foglalkozást üznek, üztek. Kívétel nélkül nyelvészek vagy a nyelvészethez valamilyen szállal kötődő kutatók, egyetemi vagy főiskolai tanárok, de van közöttük egy középiskolai tanár is, SAJTOS JÓZSEF. Ebből arra is lehet következtetni – azon túl, hogy milyen szintű képzettséget, mennyi és milyen szerzői ismereteket követel meg egy nyelvatlasz elkészítése –, hogy a munkálatok stabil intézményi háttérrel kívánnak, amely befogadja és támogatja a kutatást.

5. A címszavak. A keleti és nyugati régiók összehasonlítási lehetőségeinek legfontosabb színtere az egyező címszavakra vagy hangtani, alaktani jelenségekre épülő vizsgálat. Az egyesített címszójegyzék megmutatja, hogy mely címszó mely atlasz hányadik térképlapján szerepel; segítségével könnyen visszakereshetők a címszavak; egy helyen, rendszerezett formában megtaláljuk az azonos denotátumot feldolgozó térképlapokat.

Az egyesített táblázatban a címszavak lelőhelyét az atlaszbeli sor- vagy térképszámuk adja meg, ez teszi őket egyértelműen azonosíthatóvá. Amennyiben nem térképezett egy vizsgált címszó, de a szerző kutatópontonként részletes leírásban közli, hogy hol milyen alakváltozat(ok) fordul(nak) elő, a címszó a sorszámával együtt bekerül az egyesített táblázatba. Nem térképezett címszavak a 18 egyesített nyelvátlasz közül KIRÁLY LAJOS két nyelvátlaszában (SZA. és ÁllSA.) és a Székely nyelvföldrajzi szótárban fordulnak elő. A SZA.-ban az 1–125-ig terjedők (ami az összes térkép 36,5%-a), és az ÁllSA.-ban 78%-os arányban, összesen 182-szer. A SzNySz. mind a 894 térképlapja térképezetlen, de tekintettel arra, hogy szótárról lévén szó a címszavak megtalálhatók a betűrendi helyükön, nem kell jelölni, hogy hányadik oldalon található a kötetben. Az egyesített mutatóban ez esetben csak egy X szerepel.

A címszavak egyesítésekor a nyelvátlaszok címszómutatóját, vagy ennek hiányában a térképlapokon kiemelt címszót vettem alapul. A két hangutánzó, hívogató, terelő kifejezéseket rendszerező dunántúli regionális célatlasz esetében azonban az általános mutató felül nem készült egy elsődleges változatokat tartalmazó címszómutató, és az egyes térképlapokon (vagy adattárban közölt, a kutatópontokon előforduló variánsokat felsoroló gyűjteményben) sem emelnek ki egy egyértelmű azonosításra alkalmas alakváltozatot. Ezért a két célatlaszban található 433 térképlap csak címszavasítás után (l. SZABÓ 2010, 2012) kerülhetett be a vizsgálatokba.

A nyelvátlaszok címszavainak egyesítési módszeréről és nehézségeiről HEGEDŰS ANDREA előadásában hallottunk (l. jelen számban 163–171), ezért részletesen nem térek ki rá. Azonban az nálam is helytálló, hogy minden várakozással ellentétben a címszavak állományának egyesítése és a teljes mutató elkészítése sokkal inkább nagy körültekintést és sok szempont figyelembevételét igénylő, mintsem mechanikus feladat volt.

Mielőtt rátérnék a konkrét számokra, ismét VÉGH JÓZSEF-et kell idéznem, aki már 1959-ben lefektetvén a regionális nyelvátlaszokkal kapcsolatos munkálatok elméleti alapjait, tett egy ajánlást a kikérdezendő címszavak milyenségére: „A magyar nyelvátlasz munkaközössége is – függetlenül a franciák elgondolásától – 1952-ben úgy döntött, hogy a táji nyelvátlaszok anyagának nagyobb része közös legyen. Úgy tervezte, hogy egy-egy táji nyelvátlasz kb. 150–160 kérdést tartalmazzon, ebből közös törzsanyag 100 legyen, ötvenet-hatvanat pedig az atlasz készítője jelöljön ki területe sajátos nyelvi viszonyainak bemutatására. A magyar nyelvátlasz munkaközössége ugyanis az MNyA. készítésével nem tekinti befejezettnek a magyar nyelvátlaszmunkálatokat. Kívánatosnak tartja, hogy legalábbis a fontosabb nyelvjárási egységekről (de később talán az egész magyar nyelvterületről) készüljenek táji nyelvátlaszok. Ezen elgondolás alapján indokolt a táji nyelvátlaszok közös törzsanyaga, hogy össze lehessen őket vetni. De már vitatható a táji nyelvátla-

szokban a törzskérdések és a helyi kérdések aránya.” (ŐHA. 52). Nyelvatlaszaink címszómutatóit megnézve látszik, hogy a regionális atlaszok kétharmada fölé ment e kívánt értéknek, és 200 feletti kikérdezett címszóval dolgozott. Ez mindenképpen örvendetes abban az esetben, ha van egy mag, az érintetlenül maradt törzsanyag, amely mintegy önálló réteggként mindegyik atlaszban szerepel.

Nézzük meg A romániai magyar nyelvjárások atlaszának a nyugati atlaszokkal közös címszavait egy kicsit részletesebben.

3. táblázat

Az RMNyA. és a nyugati atlaszok címszavainak egyezése

Előfordulás	Címszó	Százalék
Egyszer	2139	64,88%
Kétszer	696	21,11%
Háromszor	249	7,55%
Négyszer	98	2,97%
Ötször	47	1,43%
Hatszor	27	0,82%
Hétszer	14	0,42%
Nyolcszor	11	0,33%
Kilencszer	5	0,15%
Tízszer	1	0,03%

Az RMNyA. 3297 címszava közül mindössze 10 nem szerepel a nyugati nyelvatlaszokban, a nagyatlaszt is beleszámítva. A leggyakrabban előfordulók a következők: kilenc atlaszban 5 címszó – *borítólevél (kukoricáé)*, *csalán*, *fészektojás*, *kenyér és töpörtyű* –, tíz atlaszban pedig csak egy, a *cicerél (kakas)*. A jelentősen többször előforduló címszavak kivétel nélkül a paraszti élet szókincsébe tartozó kifejezések, melyek általánosan elterjedtek és a mindennapokban használatosak, s melyek egyöntetűen részét képezik a regionális atlaszok törzsanyagának. Mind ezt csak példaképpen mutattam be; az egyesített táblázatok adatait felhasználva még számtalan csoportosítást, az adatokra alapozva pedig jóval mélyebb kutatásokat lehet végezni.

6. Kitekintés. Az előzőekben néhány kiemelt szempont szerint felvillantottam a nyugati és keleti nyelvatlaszok tulajdonságait, ismérveit az idő- és a térbeliség, a gyűjtők és feldolgozók személye, illetve az atlaszban foglalt adatok egyesíthetősége kapcsán. Előadásom zárásaként röviden szeretnék kitérni arra, hogy milyen további lehetőségek rejlenek, és elsősorban épülhetnek az ilyen irányú kutatásokra.

A saját magam elé kitűzött rövidtávú cél a teljes magyar mutatók elkészítése. A 13 dunántúli és felvidéki atlasz egyesítésével az egyesített kutatópont-hálózatához 564, a címszó-mutatóhoz 2505 egyedi tétellel járultam eddig hozzá.

Az erdélyi atlaszokat is számolva jelenleg 18 atlasz egyesítése van készen, de a közeljövőben szeretnék végezni az összes magyar nyelvatlazt felölelő egyesített kutatópont-hálózat és címszómutató összeállításával.⁴

A dialektológia oldaláról tekintve természetesen eddig is lehetett vizsgálódni, például lexikai szinten, egy-egy atlaszban megnézve, merre, milyen formában terjedtek a szavak, s ebből nyelvjárási, nyelvtörténeti vagy népiségtörténeti következtetéseket lehetett levonni; vagy összehasonlító vizsgálatokat is lehetett végezni, például két kiválasztott településen gyűjtött adatokat egymás mellé állítva. Ezek mellett születtek átfogóbb, már hangtani vagy morfológiai jelenségekre fókuszáló kutatások is, de az utóbbi időben ezek már rendszerint digitalizált adatokat használtak fel. S csak ezen a vonalon elindulva, a digitalizálás előnyeit kihasználva juthatunk el az egyik általános célig, addig, hogy az atlaszokon átívelő egyesítésnek, majd átfogó vizsgálatoknak köszönhetően kiderülhessen, nyelvileg hogyan és miben kapcsolódnak egymáshoz az atlaszokban feldolgozott területek.

Kulcsszók: atlaszegyesítés, A romániai magyar nyelvjárások atlasza, egyesített címszójegyzék, egyesített kutatópont-hálózat, nyelvatlaz, nyelvföldrajz.

Hivatkozott irodalom

- ÁII SA. = BALOGH LAJOS – KIRÁLY LAJOS 1976. *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelőők somogyi nyelvatlaza*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CsángA. = *A moldvai csángó nyelvjárási atlasza*. 1–2. Szerk. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk. 1975. *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS ANDREA 2008. *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített atlaszok felhasználásával*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- HEGEDŰS ANDREA 2016. Egy romániai magyar virtuális nyelvatlaz címszó-egyesítési kérdéseiről. (L. a jelen számban: 163–171.)
- HétfA. = *Hétfalu nyelvjárási atlasza*. Szerk. VÖÖ ISTVÁN. Babes–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 1971.
- HHNyH. = *Változó nyelvhasználat a hármasthatár mentén: többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai*. Szerk. P. LAKATOS ILONA. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 146. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012.
- HVMA. = GUTTMANN MIKLÓS – KÖBÖLKUTI KATALIN 1987. *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 182. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- JBarA. = PENAVIN OLGA 1969. *A jugoszláviai Baranya magyar tájnyelvi atlasza*. Újvidéki Egyetem, Újvidék.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1997. A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadástörténeti, nyelvi és településtörténeti tanulságaiból. *Magyar Nyelv* 93: 199–207.

⁴ A 2011-ben kitűzött célt szem előtt tartva, a munkálatokba az időközben megjelenteket is bevonva jelenleg 24 magyar nyelvatlaz egységes szempontok szerint egyesített kutatópont-hálózatának és címszójegyzékének mutatója van készen (l. SZABÓ 2015).

- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A nyelvföldrajz. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 92–110.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2007. Két dél-dunántúli nyelvatlazsról. *Magyar Nyelv* 103: 96–101.
- KISS JENŐ 1973. A nyelvjárások változásáról és az anyanyelvjárási gyűjtésről. *Magyar Nyelvőr* 97: 217–228.
- KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KKSzASz. = TIMAFFY LÁSZLÓ 1985. *A kislalföldi kocsik és szekerek szakszókincsének nyelvatlaza és szótára*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 22. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- LELKES GYÖRGY 2011. *Magyar helységnevé-azonosító szótár*. Argumentum Kiadó – KSH Könyvtár, Budapest.
- MedvA. = Cs. NAGY LAJOS 2011. *Medvesalja magyar nyelvjárási atlasza*. Luminosus n. o. Kiadó, Nagykapos.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MurA. = PENAVIN OLGA 1966. *A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 116. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 1995. Bevezető. In: RMNyA. 1: 5–8.
- NyBA. = SILLING ISTVÁN 2012. *Nyugat-bácskai magyar nyelvatlazs*. Forum Könyvkiadó – Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Újvidék–Szabadka.
- NyVA. = SÁNDOR ANNA 2004. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Mercurius könyvek. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- ÓHA. = VÉGH JÓZSEF 1959. *Őrségi és hetési nyelvatlazs*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Gyűjtötte és a kéziratot összeállította MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. [1–2.] Magyar Nyelvtudományi Társaság, [3–11.] Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- SMA. = SAJTOS JÓZSEF 2004. *Sárvíz menti nyelvatlazs*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 220. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SZA. = KIRÁLY LAJOS 2005. *Somogy-zalai nyelvatlazs*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 223. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SZABÓ PANNA 2010. *Az atlaszgyegyesítés néhány kérdése a nyugati magyar nyelvterület dialektológiai atlaszai alapján*. Szakdolgozat. ELTE BTK, Budapest.
- SZABÓ PANNA 2012. Az atlaszgyegyesítés lexikográfiai-filológiai kérdései a nyugati magyar nyelvterület nyelvatlazsai alapján. In: PARAPATICS ANDREA – CSERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA szerk., *Félúton 7. A hetedik Félúton konferencia (2011) kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. SzP1–SzP15. <http://hdl.handle.net/10831/8267> (2016. 07. 04.)
- SZABÓ PANNA 2015. Pillanatkép a nyelvatlazsok egyesítési háttérmunkálatainak állásáról. In: BÁRTH M JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 221–228.

- SzilA. = *Szilágysági nyelvatlasz*. Gyűjt. MÁRTON GYULA, szerk. HEGEDŰS ATTILA. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság – PPKE, Piliscsaba–Budapest, 2000.
- SzlavA. = PENAVIN OLGA 1984. *Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárási atlasz*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.
- SzNySz. = *Székely nyelvöldrajzi szótár*. Összeáll. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA, szerk. KISS JENŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- TEMESI MIHÁLY 1965. Mutatvány az Ormánság nyelvatlaszából. *A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 9: 141–171.
- TEMESI MIHÁLY 2002. *Az Ormánság nyelvjárása 1939 és 1949 között*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs.
- ZsA. = RÓNAI BÉLA 1993. *Zselici nyelvatlasz. Nyelvöldrajzi vizsgálatok a Zselicben*. Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Pécs–[Budapest].

On the possibilities of comparing the Eastern and Western regions on the basis of language atlases

The paper discusses eighteen of the twenty-two Hungarian language atlases published between 1948 and 2011: *The Atlas of Hungarian Dialects* based on a network of collection sites covering the whole Hungarian-speaking area, as well as five Transylvanian and eleven Transdanubian atlases as well as one from Felvidék (Slovakia). First, atlases of the Eastern and Western regions are compared according to their time of collection and publication, showing that in Transylvania, they were produced relatively simultaneously while in Transdanubia they were published during a rather long period of time. The coverage and overlap features of the two regions can be studied via perusing the collection sites of the large versus regional atlases; percentages of coincidence show that collection work for regional atlases complementing the national atlas was conducted more watchfully and in a better-planned manner in the Eastern region. With respect to the collection of linguistic data, the selection of fieldworkers and a uniform methodology of collection are of prime importance. It is difficult to find detailed data concerning the latter issue, but it seems to be confirmed that the two large atlases and the Transylvanian regional ones were made with a uniform methodology. Coincidences across the headwords of the atlases provide a variety of possibilities for comparison and analysis. In this paper, coincidence percentages of *The Atlas of Hungarian Dialects in Romania* and the atlases of the Western region are compared. Among other conclusions, it is shown that *The Atlas of Hungarian Dialects in Romania* has only ten headwords that are not included in any of the western atlases.

Keywords: linguistic geography, language atlas, merging of atlases, aggregate headword list, *The Atlas of Hungarian Dialects in Romania*.

SZABÓ PANNA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

„Benedikt Bor”, Benedek és Bankó Halicsban 1210 körül*

2. rész

4. Bánk bán és Bankó ispán

4.1. A HVF. történetírásában emlegetett „Bor Benedykt/Benedikt” nevű személy megszületéséhez közvetetten azon régi vélekedés járult hozzá, miszerint a *Benedek* (< *Benedictus*) és a *Bánk* név ugyanegy. A kérdést zűrzavarossá teszi az is, hogy Bánk vélt vagy valódi származása kapcsolatban áll a kérdéses név második elemével, a „Bor”-ral. És ahogy látni fogjuk, maga Bánk is megfordult Halicsban, ahol azonban nem ezen a néven ismerték őt.

Miután a halicsiak 1211 kora tavaszán visszakergették Benedekünket Magyarországra, a HVÉ.-ben az 1208. (6716.) évnél feljegyzett eseményekből – amelyek 1211 késő nyarára vagy kora őszére datálhatók – arról értesülünk, hogy az Iгоревиček ellenfelei, a Kormiličiček azzal a kéréssel fordultak a magyar királyhoz, hogy a Magyarországon tartózkodó kiskorú Danilo Romanovičot ültesse a halicsi trónra. „A király pedig nagy örömmel küldé hadait, igen nagy erőt, legfőbb udvarnokával, Pottal, a kire összes hadai vezérletét bízta. A többi vezérek nevei pedig a következők: az első Turovič Péter, a második Banko, a harmadik Szakállas Mika, a negyedik Lotocharot, az ötödik Mok’jan, a hatodik Tibrec, a hetedik Marocel és még sokan...” (HODINKA 1916: 315–317; PSRL. 2²: 724). A kutatás kiderítette, hogy Pot nem más, mint a Győr nembeli Pot (*Poth*) nádor, akiről szó esett már fentebb is. A következő hét személy azonosítása FONT szerint: 1. Turoy fia Péter; 2. Bánk bán; 3. Mika, a szakállas (*Mica Barbatus*); 4. a Gut-Keled nem Lothard ágának névadója; 5. Makján, akitől az Aba nem Debrey ága származik; 6. Tiborc, aki 1206-ban királyné udvarispánja, 1213-ban mosoni ispán volt; 7. a Tétény nembeli Marcell (FONT 1990: 165, 1993: 34, 2005: 228–229; vö. PAULER 1899. 2: 50; ZSOLDOS 2011b: 286, 323, 326, 332, 343, 355).

A HVÉ.-ben szereplő Bankó (*Банко*) Bánk bánnal való azonosítása nem problémamentes terminológiai vonatkozásban. Először is Bánk – e névforma használatos a magyar történettudományban – nem viselte a báni méltóságot ezekben az időkben. A másik probléma maga a *Bánk* név használata. A *Банко* névalakot az Ipat’jev-kézirat őrizte meg, a *Бенко* névforma pedig a Chlebnikov-, a Pogodin- és a Jermolaev-kódexben található meg (PSRL. 2¹: 158; PSRL. 2²: 724). Megjegyzendő, hogy a *Бенко* névalak helyett a *БЕНКО* betűkép szerepel a Chlebnikov-kódexet alapul vevő forráskiadványokban (HVÉ. 2002: 79; HVÉ. 2005: 81; l. még HVÉ. 1990: 311), bár az óorosz kéziratokban előforduló *ε*-t nyomtatásban általában *e*-vel helyettesítik. Az *ε* hangértéke bizonyára még [e], és nem [je], ahogy a mai ukrán nyelvben. Felmerülhet az a gondolat, hogy a *БЕНКО* (*Бенко*) névforma helyesebb, mint a *Банко* alak, és az előbbi forma a magyar *Benke* vagy inkább

*A tanulmány első részét lásd Magyar Nyelv 112. 2016: 32–49. DOI: 10.18349/Magyar[-]Nyelv.2016.1.32

Benkő óorosz hozzávetőleges átírása lenne. Jóllehet a *Benkő* név tulajdonképpen a *Benedek* becéző alakja, ám *Benkő* néven ismert előkelőről nem tudunk ebben a korban. A *Banko* (Банко), illetve *Bankó* nevet is hiába keressük az Árpád-korról szóló újabb történeti szakirodalomban. PAULER GYULA, akinek már tudomása volt a HVÉ.-ben említett *Banko*, illetve *Benko* néven szereplő személyről, ezt azonosította a *Bánk* nevet viselő magyar előkelővel (PAULER 1899. 2: 494, 50. j.). Ezzel az azonosítással egyet kell értenem, és úgy vélem, hogy az Ipat'jev-kódexbeli Банко forma hitelesebb, mint a БЕНКО névalak, és a Банко nem a korabeli magyar Banc/*Bank* név eltorzult alakja, hanem a Banco/*Banko* (olv.: *Bankó*) név óorosz átírása. Felvetődik akkor az az egyszerű kérdés, hogy PAULER miért hívja a HVÉ.-ben adatolt Банко-t *Bánk*-nak magyarul. Magyarázatra szorulna az óorosz Банко és a magyar *Bánk* között lévő alaki eltérés. Erre szinte egyszerű lenne a válasz: mert a *Bánk* alakváltozata volt a *Bankó*. Akkor ismét felvetődik a kérdés, hogy a Halicsban harcoló Bankót Magyarországon inkább *Bánk*-nak hívták-e, mint *Bankó*-nak? És a HVF. történetírásában is inkább a *Bánk* név használandó-e, mint a *Bankó*?

Megelőlegezve a mondandómat úgy vélem, hogy a kérdéses előkelő inkább *Bankó*, mint *Bánk* néven volt ismert az ő korában. A továbbiakban ezt a személyt *Bankónk*-nak is hívom. Nézzük meg az ő pályaképét az általa viselt tisztségneveken keresztül, ZSOLDOS ATTILA hasznos archontológiai kézikönyve mutatójából idézve, mégpedig a *Bánk* címnév alatt közölt sorokból: újvári ispán (1199), zalai ispán (1203), újvári ispán (1206), bán (1208–1209), bihari ispán (1209–1210), királynéi udvarispán és egyúttal bihari ispán (1210–1212), nádor és egyúttal kevei ispán (1212), nádor és egyúttal pozsonyi ispán (1212–1213), pozsonyi ispán (1213), szlavóniai bán (1217), fejéri ispán (1221), udvarispán és fejéri ispán (1221–1222), udvarispán és egyúttal bodrogi ispán (1222), újvári ispán (1222) (ZSOLDOS 2011b: 192, 286; ZSOLDOS *Bánkot* somogyi ispánként [1213] is említi, ami talán egyszerű tollhiba lehet; vö. WERTNER 1894: 133, 151–152, 1909: 389–390; KARÁCSONYI 2004: 171; RA. 1: 282–283. sz.; KOSZTOLNYIK [1996: 46] tévesen írja, hogy Bánk 1213-ban váltotta fel Potot a nádori tisztségben).

4.2. Most arra a kérdésre kerítek sort, hogy ez az előkelő személy, aki Imre király, majd II. András kormányzatában fontos pozíciókat töltött be egy negyed évszázadon át, vajon valóban mindig *Bánk* néven volt-e ismert a korabeli magyar kútfőkben, és a HVÉ. adta névforma helyreigazítandó-e *Bánk*-ra.

A Várad Regesztrumban – amely az ottani káptalan 1205 és 1235 között készült jegyzőkönyve, és 1550-ben nyomtatásban is megjelent – 31 alkalommal találkozunk Bánkkal, illetve Bankóval bíróként peres és egyéb ügyekben. FEHÉRTÓI KATALIN, aki 1983-ban a Várad Regesztrumon kívül még négy forrás anyaga alapján elkészítette az Árpád-kori kis személynévtárat, a *Banc* (*Bank*) címnév alatt mind a 31 adatot felvette. Közülük az 1213. évről vonatkozó *Banko*, *comes Palatinus* (VR. 19. szám) esetében a *Banco* után zárójelbe felkiáltójelet tett (FEHÉRTÓI 1983: 38; a Regesztrum 1903-as kiadásának indexében ez áll: „Banc, Banco, Bank comes”, VR. 316. szám). FEHÉRTÓI újabb, 2004-es nagyszabású személynévtárában (ÁSznt. 89), amelyben nem közölte mind a 31 adatot, a *Banc* (*Bank*, *Bankh*) címet és a *Banco* (*Banko*, *Bancho*) címet külön-külön tüntette fel a rájuk vonatkozó sok forráshelyet idézve. Az utóbbi címnév cikkébe került be a szóban

forgó adat, és ezzel szemben az *iudice Banco comite Palatino* (VR. 15. szám) – szintén a Várad Regesztrumból – a *Banc* címnév alatt van felvéve (ÁSznt. 87–89). Tehát ebben az esetben úgy kell értenünk, hogy a Várad Regesztrumban 30 adatban a *Banc* (*Bank*) és egyetlenegy esetben a *Banco* névforma volt használatban, ahogy így vélekedtek eddig is. Joggal gondolhatnánk ugyanis, hogy az *iudice Banco comite Palatino*, *iudicibus Banco et Benedicto comitibus* stb. (VR. 15, 195, 203, 292, 296, 299, 301. számok) sorában előforduló *Banco* (*Banko*) forma ablativusban van egy latinositott **Bancus* (*Bankus*) névalakból (EtSz. 268). Azonban a *Banc comes palatinus et Posoniensis* és a *Banc itaque Palatinus comes* (VR. 9, 27. számok) előfordulása kétségesé teszi, hogy valóban létezett-e a latinositott nominativusi **Bancus* alak. Különbösen is eléggé aránytalanul kevés lenne a *Bankó* név használata a Regesztrumban, sőt a *Banco comes Palatinus* szintagmában inkább a nominativusi **Bancus*-t kellett volna alkalmazni. Ha viszont az ablativusnak vélt *Banco* névformát szembeállítjuk olyan szintagmákkal, mint a *Banc et Benedicto comitibus*, *iudicibus Banc et Benedicto comitibus* stb. (VR. 293, 294, 297, 298, 300–302. számok), felmerül a gyanú, hogy a *Banco* nem a feltételezett *Bancus* ablativusi alakja, hanem ebben az alakban ragozatlanul áll úgy, mint a *Banc* a ragozott *Benedicto* névalak társaságában. Ha ez igazolást nyerne, akkor azt jelentené, hogy a 31 adat közül nem egyetlenegy, hanem 8 esetben a *Banco* névforma volt használatos: az 1213-as 4 adatból 2, a 1219-es 4-ből 2, az 1221-es 15-ből 4 és 1222-es 8-ből nulla esetben. A *Bánk* névalakot tehát nem latinositották, nem úgy, mint például a *Farkas* nevet, amelynek latinositott alakja (*Farkasius*) adatoltan létezett (ÁSznt. 299–300). Érdekes megemlíteni, hogy a *Csépán* névnek – melyet például 1206 és 1209 között a fentebb említett nádor is viselt – a királyi oklevelekből és a Várad Regesztrumból (VR. 324. szám; ÁSznt. 190–191) is kivétel nélkül nemcsak *Chepan*, hanem *Chepanus* alakja is használatban volt, és az utóbbit ragozták is, amikor a szövegekörnyezet ezt megkívánta. Az a vélemény viszont, hogy a *Chepanus* a *Chepan*-nak latinositott alakja, elvetendő, és valószínű, hogy a szóvégi *-us*-ra nézve itt a magyar kicsinyítő képzővel van dolgunk (EtSz. 941–943).

Mielőtt a királyi oklevelek méltóságsorára figyelmet szentelnék, érdemes határozni FEHÉRTÓInak alapvető kézikönyve bevezetésében tett megjegyzéseire. A nyelvész szerint a nem latin *Banc* (*Banco*, *Bancone*), *Gurc* (*Gurco*, *Gurconis*) stb. neveket is ragozták ugyan, de előfordul, hogy a ragozott névalaknak nem ismerjük az alapalakját. Példaként felhossa a ragozott alakban lévő *Achonis* személynevet, és írja, hogy az alapalakját illetően nem lehet tudni, hogy *Ach* vagy *Acho* (ÁSznt. 12, 22), bár az említett ragozott alakot az *Acho* szócikkbe helyezte. Ide kívánczik KARÁCSONYI JÁNOS véleménye, miszerint „Pat volt az, kinek nevét az akkori helyesírás szerint rendszeresen Potnak, olykor, ha latinosan hajtogatni akarták, Pothonak írták” (KARÁCSONYI 2004: 549). Úgy tűnik, mintha e nézettől lényegében nem térne el nagyban FEHÉRTÓI felfogása, jöllehet a nyelvész a *Pot* és a *Poto* címneveket itt is külön-külön adta meg személynévtárában (ÁSznt. 648–650). Ami a *Banc* és a *Banco* neveket illeti, szintén hasonló lehet-e az egymáshoz való viszonyuk? Aligha valószínű, hogy avégett, hogy a *Banc* (~ *Banch* ~ *Bank*) név latinosan ragozható legyen, életre hívták volna a *Banco* (~ *Bancho* ~ *Banko*) nevet, hiszen a *Banco* névforma adatoltan létezett a *Banc* mellett. Ha egy írnok nem ismerte a *Banc* név

alakváltozatát, a *Banco*-t, vajon akkor is ragozta volna-e az előbbi *Banco* alakként kezelve, amikor az adott szöveggörnyezet megkívánta? Ebből vajon arra kell-e következtetni, hogy egyes esetekben nem dönthető el, hogy a *Bancone*, *Banconis* stb. a *Banc*-nak vagy a *Banco*-nak ragozott alakjai-e? FEHÉRTÓI a *Banc* névcikkébe felveszi a *Martino de Ferreo Castro*, *Bancone de Nouo Castro comitibus*, valamint a *Bancone Bychoriensem et curiali comite regine* szintagmákat, amelyek II. András okleveleinek méltóságsorában szerepelnek. Ugyanakkor a többi *Bancone*, *Banconis* stb. névalakot a *Banco* címnév alatt közli (ÁSznt. 87). Közelebbről nem ismerjük, hogy a szerző milyen kritériumokat alkalmazott a megkülönböztetésre. Amint látni fogjuk, a ragozott *Bancone* névalak a királyi oklevelek méltóságsorában sokkal gyakrabban fordul elő, mint a ragozatlan *Banc* forma.

A téma szempontjából tanulságos az 1212-es adománylevel, amelyet II. András állítottatott ki a Győr nembeli Pot (*Poth*) számára. Ezen oklevél méltóságnévsorában egyebek mellett *Poth palatinus et Mosoniensi comite*, valamint *Bancone Bihoryensi et curiali comite regine* szintagmák fordulnak elő, az oklevél szövegében másutt pedig a *Poth* mellett a *Potho* névalak is felbukkan nominativusban: *comes Potho*, *Poth comes*; vö. *Poth palatini et Musonyensis comitis, comitis Pothonis, comitis Poth, Poth comitem*, stb. (C. TÓTH 2001: 67–68). Nem valószínű, hogy az 1212-es oklevélben azért írták *Potho*-nak nominativusban, hogy latinosan ragozthassák. Valószínűbbnek tartom, hogy a *Pothonis* alak nem a *Poth*, hanem a *Potho* ragozott formája, és az írnok a *Poth*-ot és a *Potho*-t is ugyanegynek tartotta, és a két névalakot nem következetesen alkalmazva az előbbi ragozatlanul hagyta, az utóbbit pedig ragozta, ha a szöveggörnyezet úgy kívánta. A királyi oklevelek méltóságsorában a *Poth* név legtöbbször ragozatlanul áll, ami más szöveggörnyezetekben is megfigyelhető (1209: *dilecto et fideli nostro Poth palatino et Mussuniensi comiti*, UB. 58; RA. 1: 244. sz.), és ez a tendencia teljesen domináns. A *Pothone*-féle ragozott alak a méltóságsorokban csak néhányszor bukkan fel, és például az 1206-os *Pothone Musuniensi*-vel (CDES. 1: 111; RA. 1: 225. sz.) kapcsolatban is tehát azt kellene állítani, hogy ezen *Pothone* alapalakja nem *Potho*, hanem *Poth*. Ugyanez lehetne a helyzet az 1208. évi oklevélben előforduló *per Pothonem, tunc comitem Poseniensem*-mel is, a méltóságsorában említett *Poth Musuniensem*-re való tekintettel (CDES. 1: 113–114; RA. 1: 234. sz.). (Másképpen vö. az ÁSznt. *Pot* és *Poto* szócikkeit.) Úgy vélem azonban, hogy a *Poth* név mellett létezett nominativusban a *Potho* változat is. WERTNER (1916: 18) a *Pot* nevet „a Németországban most is elég gyakran divó Botho”-ból származtatja. KÁZMÉR MIKLÓS (CsnSz. 832) szerint a *Pat* (< *Pot*) régi világi személynév, és a *Pató* pedig ennek -ó becéző képzős származéka. Annyi bizonyos, hogy a *Potó* (*Potho*) névalak nem annyira terjedt el, mint a *Bankó* szemben a *Bánk*-kal.

Egy másik 1212. évi királyi oklevélben (HO. 8: 12–15; RA. 1: 269. sz.), amelyet Bankónk részére állítottak ki, nemcsak a méltóságsorban (*Bancone*), hanem másutt is találkozunk a személynév ragozott alakjaival (*Banconis*, *Banconi*). Ha a méltóságsorokban a *Bancone* forma nem fordult volna elő olyan gyakran (a *Pothone*-vel ellentétben), akkor azt hihetnénk, hogy a ragozott alakjainak alapalakja nem a *Banco*, hanem a *Banc*. Arra is érdemes figyelni, hogy hogyan ragozták, vagy egyáltalán ragozták-e az olyan neveket, amelyeknek nem volt -ó (-o)

végű párjuk. Összehasonlításuképpen nézzük meg az *Ochuz* (*Atyusz*) nevet, amelynek viselője többször is bán volt II. András idején (ZSOLDOS 2011b: 285; NEMES 2006: 20–25; l. még ÁSznt. 593–594). Ez a név nemcsak a méltóságsorokban, hanem más szövegekörnyezetekben is ragozatlanul szerepel: *per Ochiuz tunc temporis Sclauonie banum* (1220: CDCr. 183; RA. 1: 357. sz.); vö. a következővel: *per fidelem iobagionem nostrum, tunc temporis palatinum, scilicet Banchonem* (1217: CDES. 1: 169; RA. 1: 315. sz.). Ennél sokkal szembeötlőbb példa a következő szintagma: *per Banconem uel Ochuz comitem* (1217: CDCr. 156; RA. 1: 325. sz.).

Az olyan, mássalhangzóra végződő személynevek, amelyeknek *-ó (-o)* végű változatuk is volt, mint például *Banc ~ Banco*, *Moch (Mog) ~ Mocho*, *Poth ~ Potho*, a királyi oklevelek méltóságsorában kétféleképpen jelennek meg. Feltevésem szerint ugyanis a mássalhangzóra végződőket ragozatlanul hagyták, az *-o* végűeket pedig ragozták a latin nyelvtan szabályai szerint. Az, hogy melyik változatot használták a méltóságsorokban, nem csekély mértékben attól is függhetett, hogy az írnok az adott név melyik variánsát ismerte vagy favorizálta. Vö. *Mochone palatino et comite Bichoriensi*, *Bancone de Nouo Castro* (1206: CDES. 1: 112); *Banc bano*, *Mog Posoniensem*, *Poth Musuniensem* (1209: UB. 58); *Bancone bano*, *Mog Posoniensem*, *Poth Musuniensem* (1208: CDES. 1: 114), *Poth palatino et Musuniensi comite*, *Bancone Bichoriensem*, *Mochone Posoniensem* (1209: UB. 59), *Bancone Bichoriensi*, *Mog Posoniensi* (1210: UB. 60).

4.3. A tisztánlátás érdekében tekintsük át többek között a II. András okleveleinek záró részeiben található méltóságnévsorokat, bennük Bankónk névalakjaival. Azon feltételezés alapján készítettem az alábbi táblázatot, miszerint a méltóságsorokban szereplő ragozott *Bancone* (~ *Banchone*) névalak alapalakja nem *Banc*, hanem *Banco*, és ezt a *Bankó* alakban tüntettem fel. Amikor pedig a név ragozatlanul áll a *Banc* formában, akkor *Bánk* alakban tüntettem fel, időrend szerint.

1. táblázat

Bankó előfordulásai a korabeli oklevelek méltóságnévsoraiban

Oklevéladó	Keltezés	Méltóság	Kiadás	RA.1.
Imre király				
Bánk	1199	újlári ispán	Veszprém okmt. 18.	183. sz.
Bánk	1203	zalai ispán	Veszprém okmt. 19.	205. sz.
II. András				
Bankó	1206	újlári ispán	HO. 7: 4.	222. sz.
Bankó	1206		CDES. 1: 112.	227. sz.
Bankó	1208	bán	UB. 50	233. sz.
Bankó	1208		CDES. 1: 114	234. sz.
Bankó	1208		UB. 51.	235. sz.
Bankó	1208		UB. 55.	236. sz.
Bankó	1208		RA. 1: 76.	237. sz.
Bánk	1209		UB. 58.	240. sz.
Bánk	1209		CDES. 1: 121	242. sz.
Bánk	1209		CDES. 1: 121	241. sz.

Bankó	1209	bihari ispán	CDES. 1: 123	243. sz.	
Bankó	1209		UB. 59.	244. sz.	
Bankó	1210		UB. 60.	255. sz.	
Bankó	1210	bihari ispán, királynéi udvar- ispán	CDCr. 100.	254. sz.	
Bankó	1211		CDCr. 106.	258. sz.	
Bankó	1211		PRT. 1: 620.	259. sz.	
Bankó	1211		CDCr. Suppl. 69.	260. sz.	
Bankó	1211		ZIMMERMANN 2000: 163.	261. sz.	
Bankó	1211		PRT. 10: 517.	262. sz.	
Bankó	1212		HO. 8: 15.	269. sz.	
Bankó	1212		C. TÓTH 2001: 68.	–	
Bankó	1212		CDES. 1: 136	270. sz.	
Bánk	1212		kevei ispán, nádor	CD. 3/1: 124.	272. sz.
Bánk	1212			CDES. 137.	273. sz.
Bánk	1212	ÁÚO. 6: 354.		274. sz.	
Bánk	1212	pozsonyi ispán, nádor	ZIMMERMANN 2000: 165.	275. sz.	
Bánk	1212		HO. 6: 11.	276. sz.	
Bánk	1213		UB. 65.	281. sz.	
Bankó	1213	pozsonyi ispán	CD. 3/1: 148.	282. sz.	
Bankó	1213		PRT. 1: 626.	283. sz.	
Bankó	1217	bán	CDES. 1: 168	314. sz.	
Bankó	1217		CDES. 1: 169	315. sz.	
Bankó	1217		ÁÚO. 11:150.	316. sz.	
Bankó	1217		CD. 3/1: 257.	317. sz.	
Bankó	1217		ÁÚO. 6: 393.	318. sz.	
Bankó	1217		CDES. 171	319. sz.	
Bankó	1217		Veszprém okmt. 26.	320. sz.	
Bankó	1217		UB. 74.	322. sz.	
Bankó	1217		CDCr.149.	323. sz.	
Bankó	1217		CDCr. 147.	324. sz.	
Bankó	1217		CDCr. 156.	325. sz.	
Bankó	1217		CDCr. 160.	326. sz.	
Bankó	1217		VMHH. 17.	328. sz.	
Bankó	1217		VMHH. 15.	329. sz.	
Bankó	1217		VMHH. 16.	330. sz.	
Bankó	1217		VMHH. 18.	331. sz.	
Bankó	1217		UB. 70.	332. sz.	
Bankó	1217		UB. 71.	333. sz.	
Bankó	1217		CDES. 173.	334. sz.	
Bankó	1217		CDES. 175.	335. sz.	
Bankó	1217		ÁÚO. 1:142.	336. sz.	
Bankó	1217		CDES. 1: 176.	337. sz.	
Bankó	1217		CDES. 1: 177.	338. sz.	
Bankó	1217		CDCr. 159.	339. sz.	

Bankó	1221	fejéri ispán	CDCr. 204.	366. sz.
Bankó	1221	fejéri ispán, udvarispán	UB. 84.	364. sz.
Bankó	1221		CDCr. 201.	365. sz.
Bankó	1221		CDCr. 205.	367. sz.
Bankó	1221		CDES. 1: 196.	369. sz.
Bankó	1222		KNAUZ 1869: 33; vö. CDES. 1: 199.	378. sz.
Bankó	1222		bodrogi ispán, udvarispán	CDES. 1: 203.
Bankó	1222	újvári ispán	UB. 87.	377. sz.

János esztergomi érsek				
Bankó	1210	bihari ispán	CDES. 1: 129.	–
Bertold kalocsai érsek, vajda (1212–1213)				
Bánk	1211	bihari ispán	CDES. 1: 133.	–
Bánk	(1213)	pozsonyi ispán, nádor	CDES. 1: 152.	–

nádorok				
Bankó	1221	udvarispán	MES. 232.	RP. 11. sz.
Bankó (<i>Banconis</i>)	1236	nádor	PRT. 1: 751.	RP. 45. sz.

IV. Béla				
<i>Bancu...banus</i>	1240	bán	CDES. 2: 49.	676. sz.
<i>Bank bano</i>	1262	bán	CD. 3/3: 60.	1312. sz.
(V.) István ifjabb király				
<i>Bankbanus</i>	1270	bán	ÁÚO. 8: 261.	1907. sz.

A fenti táblázathoz némi magyarázat kívánkozik. II. András egyik 1212-es oklevelének (RA. 1: 275. sz.) FEJÉR-féle szövegekölzése szerint a méltóságnév-sorban a *Banco* (CD. 3/1: 117) szerepel ugyan, de hitelesebb kiadásában a *Banc palatino et Posonien(s)i comite* áll (ZIMMERMANN 2000: 165; UGDS. 14; VMHH. 96.). Az egyik 1222-es oklevél (RA. 1: 378. sz.) méltóságsorában pedig a CDES. (1: 199) szövegekölzése szerint *Banc aule regie curiali et comite de Alba* szerepel, amelyből a VMHH.-ban (112; vö. LK. 100) a *Banc* hiányzik, de úgy gondolom, hogy itt kivételesen FEJÉR – KOLLÁR ÁDÁM kiadásán alapuló – szövegekölzése (CD. 3/1: 381) a helyes, amelyben a *Banc* helyén *Bancone* fordul elő (l. KNAUZ 1869: 28–29, 33, 13. j.).

Amennyiben a következtetésem megállja a helyét, elmondható, hogy II. András okleveleiben gyakran a *Banco* (~ *Banko* ~ *Bancho*) névalakot alkalmazták. A *Bánk* név alkalmazása csak Imre király idején, 1199-ben és 1203-ban, valamint Bankónknak 1209-es bánsága idején, továbbá az 1212 és 1213 közötti nádorsága idején figyelhető meg, a többi esetben a *Bankó* volt használatos. A fenti táblázatból

úgy tűnik, hogy a *Bánk* és *Bankó* nevek váltakozva jelennek meg II. András okleveleinek méltóságsorában, bár nem teljesen rendszertelenül. Egyszerű lenne, ha a váltakozás oka az adott időszak kancelláriája vagy az abban működő jegyzők és írnokok gyakorlatával lenne magyarázható. A dolog háttérében bizonyára több tényező állhat. IV. Béla kancelláriájának oklevélíráásával kapcsolatban HAJNAL ISTVÁN megjegyzi, hogy szinte minden újabb levéllel új írás lép fel, és az oklevelek írói, akik zömmel papok voltak, az udvarban nem voltak szerződötve az írás céljaira, és annak a papnak jutott az írás, aki éppen a király környezetében tartózkodott (HAJNAL 1914: 2–3; l. még MARSINA 1989: 50–53). Ez a helyzet bizonyára II. András kancelláriájára is vonatkoztatható, így nem lehet tudni, hogy 1208–1209-ben hány írnok látta el az oklevélírási feladatát.

Az 1208-as királyi oklevelekben Bankónkra következetesen a *Bankó* névforma volt alkalmazásban, az 1209-ben kelt öt oklevélre nézve (RA. 1: 240–244. sz.) pedig – amelyekre már fentebb utaltam Benedek vajda kapcsán – Bankónk az első három alkalommal bánként a *Bánk* néven, majd a következő két alkalommal, amikor Bankónkat felváltja a báni méltóságban Berthold kalocsai érsek, bihari ispánként a *Bankó* néven van megemlítve, amelynek használata 1210-ben is folytatódott. Az 1209. évi öt oklevélen belül a két névforma használatának időrendbeli keveredése nem figyelhető meg. Feltételezhető, hogy szűk egy-két esztendőn belül (1208–1209-ben), Róbert kancellársága utolsó szakaszában és Tamás alkancellár idejében a kancellária személyzetében változás következett be, és e két időpont között egy másik írnok vagy jegyző készíthette el a három (RA. 1: 240–242. sz.) oklevelet. Ezen feltevésnek ellentmond az, amelyre felfigyelt SZÖCS TIBOR a nádor elnevezéseinek vizsgálata során. Megjegyezvén, hogy 1194-től kezdve a nádorságot (*comes palatinus* [nádorispán], majd a *comes* tag lekopásával csak *palatinus* [nádor]) elkezdtek az ispánsággal (*comes*) is párosítani, rámutatott arra, hogy az oklevelek méltóságsorában a méltóságneveket jelölő szintagmán belüli tételek egymásutániságával kapcsolatban Róbert kancellársága (1207–1209) alatt figyelhető meg kis eltérés a korábbi és a későbbi időszak gyakorlatától. István fia Csépánra vonatkozóan, aki Róbert kancellársága alatt folyamatosan viselte a nádori méltóságot, a méltóságsorban a szintagma végére írták oda a *comes* szót, a megyenevet csonkán hagyva: *Chepano filio Stephani Bachiensi et palatino comite*. Elődjének, valamint utódjának, Tamásnak a kancellársága alatt a szintagma végén lévő *comes*-t feltehetőleg mindkét jelzőhöz odaértették, a *comes* jelzőjeként kezelve a *palatinus*-t is (SZÖCS 2014: 15–16), például: *Poth palatino et Musuniensi comite*. Ez az egyediség, amely Róbert kancellársága alatt figyelhető meg megszakítás nélkül, nincs összhangban a *Banc* ~ *Banco* névalakok használatának az 1209. éven belüli változásával, hiszen a *Banc* névforma Róbert kancellárságának legutolsó szakaszában jelenik meg (RA. 1: 240. sz.), és folytatólagosan Tamás alkancellársága alatt (RA. 1: 241–242. sz.) is valameddig volt alkalmazásban. Ezt az összeegyeztetlenséget akként lehetne áthidalni, ha feltételezem, hogy 1209-ben Róbert kancellársága utolsó szakaszában új írnok lépett be, és ő megtartotta a Csépán nádorispánra vonatkozó addigi szintagmát, Bankónkra nézve pedig nem vette át a *Banco* névalakot (*Bancone bano*), hanem a számára ismert *Banc* formát (*Banc bano*) használta. Ez annyiban feltehető, amennyiben a kancellária vezetőjének személye nem volt

befolyással a nevek írásmódjára (vö. MÁLYUSZ 1973: 11–2; ÉRSZEGI 1995: 40). A feltevésem azonban könnyen zátonyra futhat, ha kiderül, hogy a szóban forgó három oklevél írása megegyezik a közvetlenül előtte és utána kelt oklevelekével. Akkor megválaszolandó kérdés marad az, hogy minek köszönhető a *Banc* ~ *Banco* névalakok váltakozása az 1209. éven belül az oklevelek méltóságsorában.

Az, hogy a *Bankó* név volt használatos a királyi oklevelek méltóságsorában 1209 és 1212 között megszakítás nélkül, időrendileg összhangban van azzal, hogy Bankónk Halicsban is Bankóként volt ismert ezekben az időkben. Bankónk neve nemcsak a méltóságsorokban, hanem a folyószövegbe illesztve is előfordul. Érdekes megemlíteni a király ama 1217. évi oklevelét, amelyben Bankónkat a király nem *Bánk*-nak, hanem *Bankó*-nak nevezi meg egy birtokrendezési ügy kapcsán: a király ugyanis egy Tamás nevű személyt „a mi hűséges jobbagyunk, egykori nádor, azaz Bancho” által (*per fidelem iobagionem nostrum, tunc temporis palatinum, scilicet Banchonem*) rendelte beiktatni (CDES. 1: 169; RA. 1: 315. sz.; továbbá 1217: *per Banconem uel Ochuz comitem*, l. fentebb). A király az egykori nádorját, akit hamarosan a báni méltósággal ruház fel, valószínűleg inkább *Bankó*-nak, mint *Bánk*-nak ismerte. Következésképpen nem kényszerül különös magyarázatra az a jelenség, hogy Bankónk nem *Bánk*, hanem *Bankó* néven volt ismert Halicsban 1211-ben.

Az 1212-es királyi oklevelekben, amelyek mind napi kelet nélküliek, megfigyelhető, hogy az év bizonyos szakaszától, a király nyolcadik uralkodói évétől, azaz 1212. május 7-e vagy 29-e után (KARÁCSONYI 1899: 5–6) a *Bankó* nevet felváltja a *Bánk* név (RA. 1: 272–276. sz.). 1213-ból három hiteles királyi oklevél maradt ránk, és időrendileg az elsőben, amely szintén a király nyolcadik uralkodói évében, vagyis a mondott év május 7-e vagy 29-e előtt kelt, szintén a *Bánk* névalak bukkan fel (RA. 1: 281. sz.), mégpedig mint nádor és egyidejűleg pozsonyi ispán nevéként. A további két 1213-as oklevélben, amelyek a király kilencedik uralkodói évében, azaz a mondott év májusa után keltek, ismét a *Bankó* forma szerepel a méltóságnévsorban (RA. 1: 282–283. sz.), amelyekből kiderül, hogy Bankónk már megvált a nádori tisztségtől, és csak pozsonyi ispánságát tartotta meg. Az 1212 és 1213 közötti bizonyos szakasz, amikor Bankónk a nádori méltóságot viselte *Bánk* néven, egybeesik azzal az időszakkal, amikor Gertrúd királyné öccse, Berthold (választott) kalocsai érsek vajda volt (az érsek pályafutásáról l. KISS 2014). Más szóval Bankó mint nádor, Berthold mint vajda egy időben viseltek hivatalt a király kormányzatában 1212 és 1213 között, továbbá éppen ebben az időszakban volt használatban a *Bánk* név, a szóban forgó időszak előtt és után pedig a *Bankó* névforma volt alkalmazásban. Érdekes jelenség, hogy Berthold érsek két oklevelében is Bankónkról a *Banc* névalakban történik említés. Az egyik a 1211-i oklevél (*Ba[n]c Bihoriensi*, CDES. 1: 133), a másik pedig az 1214. évi keltezésű, de már 1213-ban írásba foglalt oklevél (*Banc palatino comite Posoniensi*, CDES. 1: 152). A *Bánk* név favorizálására nézve ebben a periódusban talán nem alaptalan közvetett összefüggést látni abban, hogy az érsek mint bán igen fontos pozíciót töltött be a király kormányzatában. Az 1213-as névváltás *Bánk*-ról a *Bankó*-ra (RA. 1: 281–282. sz.) talán a királyné elleni merénylet után bekövetkezett kormányzati változással hozható összefüggésbe, amely a kancellária személyzetét is érintette.

Más, nem királyi oklevelekben is találkozunk néhány alkalommal Bankónkkal. János esztergomi érsek 1210-es oklevelében is *Bankó* (*Bankone*) jelenik meg bihari ispánként (CDES. 1: 129). Két nádori oklevélben említés történik róla nem *Bánk*, hanem *Bankó* néven: 1221: *Bancone comite curiali Regis* (MES. 232); 1236: *per iudicium quatuor palatinorum, scilicet Pothonis, Banconis, Jule et Nicoi* (PRT. 1: 751; FEHÉRTÓI ezen *Pothonis* alakot is a *Poto* címszó alatt közli, ÁSznt. 650).

A Váradi Regesztrumban – amint láttuk – a *Bánk* név használata jóval dominánsabb, mint a *Bankó*-é, és ez időrendileg összeegyeztethetetlen a királyi oklevelekből levont következtetéssel, hiszen például részben 1221-re és egyöntetűen 1222-re nézve a *Bank/Bank* név volt alkalmazásban a Regesztrumban (VR. 324, 326, 328–332, 334. számok). Ezekben az időkben Bankónk királyi megbízást teljesítve az északkeleti országgrész egyes megyéiben bírói gyűléseket tartott (SZÖCS 2014: 164, 166). Nem tudhatjuk, hogy az említett összeegyeztethetlenségnek vajon van-e földrajzi (Nagyvárad [rom. Oradea] és környéke) vonzata, vagy inkább egyszerűen arról van-e szó, hogy a királyi kancellárián kívül eső körökben a *Bánk* nevet favorizálták.

II. András utóda, IV. Béla okleveleiben is találkozunk Bankónkkal két alkalommal. Egy 1240. április 6-án kelt adománylevelében szó esik arról, hogy Bankó egykori bán (*Bancu, quondam banus*) összeesküdött szeretett anyja – Gertrúd királyné – megölésére, összes jószágait elvesztette (CDES. 2: 49; RA. 1: 676. sz.; a *Bancu* névforma alighanem a *Banco* elferdített alakja vagy másolási hibája lehet, bár RICHARD MARSINA szerint a *Banca* az alapalakja, CDES. 2: 511). IV. Béla 1262. évi adománylevelében pedig olyan birtokokról esik szó, amelyek „a hűtlen Bánk bánunktól” (*a Bank bano infideli nostro*) szálltak a királyra (CD. 4/3: 61; RA. 1: 1312. sz.). A téma szempontjából nem elhanyagolható az, hogy IV. Béla 1240-ben Bankónkat egykori bánnak nevezi, 1262-ben már egyszerűen *Bank banus*-nak. István ifjabb király 1270. évi adománylevelében pedig Bankónk *Bankbanus* néven bukkan fel, akinek veje, Simon az oklevél szerint a felségsértés bűnét elkövetve megölte az ifjabb király nagyanyját, Gertrúdot (AÚO. 8: 260–261; RA. 2/1: 1907. sz.; l. még KÖRMENDI 2014: 111–112).

Az Árpád-korban Bankónk mellett más személyek is viselték a *Bankó*, illetve a *Bánk* neveket, amelyek használata az Anjou-korban és a későbbi századokban is tovább folytatódott (SLÍZ 2011: 41; CsnSz. 84). Azonban furcsa jelenségnek tartom, hogy Bankónkra a két nevet váltakozva használták II. András okleveleinek méltóságsorában, annak ellenére, hogy bár a két névalak etimológiailag egybetartozik, mégis két külön alakú névről van szó. III. András 1294. július 29-én kelt oklevelében található *Bankone fratre, domus Bank filii Beney* és *domus Iohannis generi olim Bankonis* szókapcsolatokban nem egy, hanem három külön személy szerepel, mégpedig először a *Bankó*, azután *Bánk* és ismét *Bankó* néven (EFHU. 94, 98, 109), és itt nyilvánvalóan megkülönböztető funkciója van egymáshoz képest a két (*Bánk* és *Bankó*) névformának, és nem mindegy az illetők számára sem, hogy melyik névalak melyikhez tartozik. Rejtély, hogy Bankónk maga melyik névalakot kedvelte és használta, jóllehet szerintem a *Bankó* név volt az.

4.4. Tekintettel arra, hogy a királyi oklevelekben a korszak egyik befolyásos főúrnak nevéként a *Bankó* név gyakrabban volt használatban, mint a *Bánk*

névalak, nem tartom indokolatlannak az előbbi név alkalmazását a történettudományban. SZENTPÉTERY IMRE viszont a királyi oklevelek regesztájában a *Bánk* névalakot használja következetesen akkor is, amikor az oklevelekben a *Bankó* névforma szerepel. Egyszer mégis „tollhibát” követett el, amikor az egyik oklevél regesztájában a bihari ispán nevéként a *Banco*-t szerepeltette. A mutatóban pedig a következő áll: „Bánk, *Banco*, (Baár-Kalán nb.)” (RA. 1: 79, 524). Az újabb alapvető szakirodalomban is, például ZSOLDOS fent említett kézikönyvében és SZŐCS TIBOR a nádorok okleveleinek kritikai jegyzékében is kizárólagosan a *Bánk* nevet alkalmazza (RP. 30, 60, 278). Hasonló jelenség megfigyelhető más forráskiadványokban is (CDES 1: 371; Veszprém okmt. 505). Szembeötlő, hogy a *Bankó* helyett a *Bánk* név használata már teljesen gyökeret vert a magyar történettudományban is.

A régebbi szakmunkákban nem bántak annyira mostohán a *Bankó* névvel. FEJÉR GYÖRGY fentebb említett 1830-as jegyzékében a nádorok, bánok, ispánok stb. névsorát is összeállította, amelyben hol a *Bank/Banc*, hol a *Banko/Banco* neveket használja (ICD. 77, 104–106, 108–110), és vélhetőleg az utóbbi nevet akkor alkalmazza, amikor a forrásokban például a *Bankone Bihonensi*, *Bancone bano* stb. névformákkal találkozott. A FEJÉR-féle CD. CZINÁR MÓR által készített 1866-os mutatójában a *Bankó* név érthető módon hasonló bánásmódban részesül. Az ÁÚO. névmutatójában pedig, amelyet 1889-ben szerkesztett KOVÁCS NÁNDOR, kissé más a helyzet. Az utóbbi két mutatónak a végén az egyházi és világi méltóságok névsorát találjuk, és ebből összehasonlításként egy-két példát idézek Bánkónkra vonatkozóan: a bihari ispán és a bán neve CZINÁRNál *Banco* (~ *Banko*), KOVÁCSNál pedig *Banc* (~ *Bank*), az udvarispán neve mind a kettőben *Banco* (CZINÁR 1866: 526, 529, 538; KOVÁCS N. 1889: 821, 824, 838). AUGUSTIN THEINER 1859-ben megjelentetett VMHH.-mutatójában a *Banco*-t szerepelteti, és ezt bizonyára az általa közölt oklevélszövegek méltóságsorában előforduló *Bancone* alapalakjának tekintti (VMHH. 833). Az 1905-ös horvát CDCr. 3. kötetének névmutatójában – amint fent láttuk – a *Banco* névforma szerepel, sőt a bánok listájában is (CDCr. 468–469, 493), és újabb kiegészítő kötetének mutatójában szintén a *Banko* áll, melyre minden bizonnyal az 1211. évi királyi oklevélben említett *Bankone* formából következtettek (CDCr. Suppl. 69, 316). A tihanyi apátság birtokösszeírásának – amelyet II. András készíttetett 1211-ben – méltóságnévsorában Bánkónk így szerepel: *Bancone Bychoriensem et curiali comite regine*, és a szöveg 1908-as közlője, ERDÉLYI LÁSZLÓ névmutatójában „Banko, Bánk, Banco, bihari ispán és királynéi udvarispán” áll (PRT. 10: 517, 837; SZENTGYÖRGYI RUDOLF ezen oklevél magyar fordításában *Banco* alakban szerepelteti a bihari ispán nevét, I. KOVÁCS É. 2015: 53), ezt a szintagmát FEHÉRTÓI pedig – amint láttuk – a *Banc* címnév alatt sorolja fel. ALFONS HUBER osztrák történész a Gertrúd királyné meggyilkolását tárgyaló tanulmányában következetesen *Banko* néven szól Bánkónkról (HUBER 1884: 169–170, 175, vö. 168). Érdekes jelenség, hogy WERTNER MÓR (MORIZ), aki az Árpád-kori nádorok és bánok névsorát összeállította, nádorunkat a *Bánk*, bánunkat pedig a *Banko* néven említi 1894-es német nyelvű tanulmányában (WERTNER 1894: 133, 151–152), de 1909-es magyarul írt tanulmányában már *Bánk* a bánunk neve (WERTNER 1909: 389).

Ízelítőül még egy királyi oklevélre, II. Andrásnak a Német Lovagrendnek adott, 1211. évi nevezetes oklevelére hivatkozom, amelyben találkozunk Bankónkkal a méltóságnévsorban: *Bancone Bihoriensi et curiali comite regine*. Az adománylevél szövegét közlő, 1892-es forráskiadvány névmutatójában „Banco, com. Bichoriensis et curialis reginae” áll az említett oklevélre utalva, emellett egy másik oklevélben szereplő azonos személy nevét (*Banc palatino et Posoniensi comite*) külön névcímül veszik: „Banc, com. Palatinus et Posoniensis” (UGDS. 1892: 549). HAROLD ZIMMERMANN a Lovagrendről szóló könyvében, amelynek végén az oklevél újabb, kritikai kiadását is készítette, az 1211. és 1212. évi események kapcsán „Bánk Bán” (!)-t említi, mutatójában pedig „Bánk (*Banc, Banco*)” áll. (ZIMMERMANN 2000: 72, 230). JAKÓ ZSIGMOND erdélyi oklevéltárában az oklevél méltóságsorát magyarul közli: „Banco Bichor-i és királynéi udvari ispán”, névmutatójában pedig: „Bánk bán” (!) áll (EO. 134, 358). Talán ennyi példa elegendő arra, hogy leszögezzem: a jelenkori kutatók nem adtak és nem adnak prioritást a *Bankó* névnek, annak ellenére sem, hogy Bankónkra nézve a *Bankó* név volt használatban leggyakrabban a korabeli királyi oklevelekben, ráadásul a *Bánk* nevet a bán méltóságnévvél látják el akkor is, amikor az illető éppenséggel más tisztséget töltött be. Pedig például az, hogy a Halicsban hadat viselő Bankónkat *Bánk bán*-ként emlegették (HÓMAN 1935: 435; FONT 1990: 165, 1991: 123, 1993: 34, 2005: 199, 228, 314), elkerülendő lenne.

4.5. Most térjünk rá a „Benedikt Bor” név második elemének kérdésére, amely – amint említettem – Bankónk vélt vagy valódi származásával áll szoros kapcsolatban. A 14. századi krónikakompozíció 174. fejezetében ugyanis Bankónkat *Bor nembeli Bánk bán*-ként szerepelteti (*Bank banus de genere Bor*), aki a felesége megbecstelenítése miatt 1212-ben meggyilkolja Gertrúd királynét, miután Bánk bán egész nemzetségében vérontás következett (SRH. 1: 464–465; KK. 112). A királyné elleni merényletről számos szakirodalom van, és a ma uralkodó nézet szerint ennek ideje 1213. szeptember 28-ára helyezendő, és Bánk nem vett részt tettelesen a gyilkosságban, hanem ezt mások, többek között Turoy (Töre) fia Péter ispán, esetleg még Kacsis nembeli Simon és Bánk nádor veje, Simon követték el (vö. HUBER 1884: 163–175; BALICS 1888: 210–219; ÉRDUJHELYI 1893: 28–41; WERTNER 1897: 271–274; PAULER 1899. 2: 52, 494–495, 50. j.; KARÁCSONYI 2004: 172–173; FÜGEDI 1986: 85–86; KOSZTOLNYIK 1996: 48–49; SZÉKELY 2008: 5–6). Újabban KÖRMENDI TAMÁS behatóan foglalkozott a kérdéssel, aki joggal vonta kétségbe az egyes nem korabeli források – köztük a magyar krónikakompozíció – azon állítását, hogy Bankónk megölte Gertrúd királynét, és rámutatott arra, hogy az erről szóló történetet, amely szóbeszédként keletkezett, 1270 táján az Osztrák Ritmusos Krónika (*Chronicon Rhythmicum Austriacum*) magyar származású szerzője foglalta írásba, és a Krónika anyaga ezután került be a gestaszerkesztménybe (KÖRMENDI 2014: 96, 98, 117). Az Osztrák Ritmusos Krónika egyébíránt – amely nem szól arról, hogy Bankónk a Bor nembeli és a báni méltóság viselője – a latinosított *Bancus* formát alkalmazza, amelyre a *Banci viri nobilis uxore* szókapcsolatból lehet következtetni. Ez a névforma eltér a 14. századi krónikakompozícióban alkalmazott névalaktól (*Bank*) és a II. András okleveleinek méltóságsorában, valamint a Várad Regesztrumban használt alakoktól

(*Banco/Banko* ~ *Banc/Bank*) is. A Krónika egy másik helyén a *Banca* névalak szerepel (MGH. SS. 25: 355), amelyet KÖRMENDI a *Bánk* formában adott vissza a rá vonatkozó rész magyar fordításában (KÖRMENDI 2014: 280). A nevezetes német forráskiadvány-sorozat 25. kötetében közölt források indexében pedig, amelyekben a Krónika szövege is benne foglaltatik, a következőket látjuk: „*Banca, uxor Banci*”, „*Bancus vir nobilis [...] uxor: Banca vocatur*” (MGH. SS. 25: 882). Az Index készítője bizonyára úgy gondolhatta, hogy a *Banca* nőnemű alak, így *Bancus* feleségének nevéül szolgál.

PAULER GYULA, aki a HVÉ.-beli *Banko/Benko*-t, vagyis Bankónkat Bánkkal azonosította, azt is hozzátette, hogy „*Bánk, a messze elterjedt Bár nemzetség ivadéka, melynek a Kalán nemzetség csak egyik hajtása volt*” (PAULER 1899: 2: 50; WERTNER 1897: 271, 1909: 389). Egyes kutatók viszont kétségbe vonják Bánk Bor nembeli voltát. KARÁCSONYI JÁNOS – aki rámutatott arra, hogy *Bor*-nak, *Boor*-nak írt nevet *Baár*-nak kell ejteni, és a Baár és Kalán nemzetség ugyanegy – e nemzetség birtokait Bánk birtokaival összehasonlította, és mivel ezek egymástól távol estek, nem tartotta valószínűnek, hogy Bánk a Baár nemzetség sarja lenne (KARÁCSONYI 2004: 173; ZSOLDOS 2011b: 287). KÖRMENDI azonban, aki joggal minősíti hiteltelennek a krónikakompozíció híradását Bánk bánról mint a királyné gyilkosáról, nem fogadja el KARÁCSONYI véleményét, és nem is utasítja el a krónikakompozíció értesülését Bánk származásáról. A történész valószínűnek tartja, hogy nem a királyné halálának évében, hanem 1222-ben vagy ennél is később érthette az egykori nádort a királyné elleni összeesküvésben való résztvétel vádjá, és „*Bánknak 1222 után valójában nem amiatt kellett bűnhődnie, mert tényleg részt vett volna a merényletben, hanem a túl nagy politikai befolyása miatt*” (KÖRMENDI 2014: 112–115, 137. j.). A magam részéről csak annyit jegyzek meg, hogy a 14. században feljegyzett Bor nembeli Bánk bán az idők folyamán a Bor nembeli Benedek bánnal azonos személlyé vált a történetírók tollán (**Benedictus [banus] de genere Bor*). A két név összekeveredésének kezdetéhez bizonyára azon régi igyekezet járulhatott hozzá, hogy a magyar neveket a keresztnevékből származtassák, ami esetünkben azon téves vélekedéshez vezetett, hogy *Bánk* annyi, mint *Benedek*.

Számomra az is megválaszolendő kérdés, hogy miért lett használatos az idők folyamán – IV. Béla idejétől – Bankónkra nem a *Bankó*, hanem kizárólagosan a *Bánk* név, valamint ezzel összekapcsolva kifejezetten a báni méltóságnév, amikor ő csak kétszer (1208–1209, 1217), viszonylag rövid ideig töltötte be ezt a tisztséget, amelyet nem is viselt az 1213-as merénylet idején. Megkockáztatom azt a feltevést, hogy 1217-ben, II. András távollétében, aki ekkor keresztes hadjáratra indult és az ország kormányzását János esztergomi érsekre bízta, a király kormányzatán kívül eső körökben az a híresztelés kezdett elterjedni, miszerint a bánnak Gertrúd királyné meggyilkolásához valamiféle köze lehetett. Talán nem véletlen, hogy 1217–1218-ban a magyar király távollétét felhasználva az ország egyes előkelő csoportjai zűrzavart keltettek, amiről a király 1219. évi két okleveléből értesülünk (KHO. 42–43; ÁAL. 131; RA. 1: 354–355. sz.; BALICS 1888: 237–240; BOROSY 2010: 245–246; ZSOLDOS 2011b: 22–25; ZSOLDOS szerint ez a felfordulás az egykor Imre király pártján álló előkelők műve volt). Az 1217–1218-as zűrzavar Bankónk bánága idején volt, jóllehet nem tudhatjuk, hogy ő 1218-ban mi-

lyen tisztséget viselt, mivel a mondott évből nem maradt ránk egyetlenegy olyan királyi oklevél sem, amelyben a méltóságviselők névsorában szerepelne. 1219-ben valamelyik megye ispánja volt (VR. 203. szám). Vélhetően a Bankónkra vetült gyanú évről évre erősödött, amihez Bankónk ellenfelei is nagyban hozzájárultak. Ő végül nem sokkal 1222 után, többé már nem élvezvén a király bizalmát, a királyné meggyilkolásában való bűnrészesség – megalapozatlan és koholt – vádja miatt elveszítette birtokait, és végleg eltűnt az országnagyok közül. Mellesleg megjegyzendő, hogy II. András azon oklevelei közül, amelyek méltóságsorában Bankónk szerepel, a legtöbb az 1217. évből maradt ránk, amikor bán volt.

Az elmondottak tükrében feltehető, hogy a *Bankó* és a *bán* tisztségnév összekapcsolása 1217 táján kezdődött meg a szóbeszédben a királyné meggyilkolásának ügyével kapcsolatban, majd IV. Béla király idején – a 13. század második felétől – a *Bankó bán*-ról a *Bánk bán*-ra való névváltás következett be a kancelláriai szóhasználatban, és az utóbbi elnevezés az István ifjabb király 1270-es oklevelében említett *Bankbanus*-on keresztül a 14. századi magyar krónikákban biztos talajra talált (vö. még *Wankbanus*, *Bangban*, *Bankan*; SRH. 2: 42, 281, 206). Azt, hogy a *Bánk bán* és a *Bankó bán* nevek közül az utóbbi elkopott, feltehetőleg azzal is összefüggésbe lehet hozni, hogy az előbbi névalakot a beszélt nyelvben jóval könnyebb volt kiejteni, ahogy az egybeírásból is sejthető. Szerintem Bankónk így vonult be leginkább a *Bánk bán* néven a magyar történelembe és történetírásba. A 14. századi krónikakompozíciótól kezdve sok történetíró favorizálja a *Bánk* vagy inkább a *Bánkbán* névalakot a 13. században élt befolyásos főúrra vonatkozóan. JAN DŁUGOSZ lengyelországi történetíró (1415–1480) – aki meg is jegyzi Gertrúd királyné meggyilkolása kapcsán, hogy a magyar krónikákra támaszkodik – említést tesz szintén a Bor nembéli Bánk bánról nagy terjedelmű krónikájában (*Bankbanum de genere Bor*; *Bankbanus vocatus, de genere Bor*; ID. 217; kortársa, BONFINI is hasonló elnevezést használ, AB. 153).

A *Bánk*, valamint a *Bánk bán* (inkább immár *Bánkbán*) nevek egyedüli uralmát Bankónk jelölésében az utóbbi évszázadokban Katona József Bánk bán című drámája nagyban elősegíthette, amely a 19. század közepe óta nagy népszerűségnek örvend (Katona 1983: 399–439; az ide vonatkozó rész OROSZ LÁSZLÓ irodalomtörténész munkája, akinek a dráma szövegéhez fűzött alapos jegyzeteit haszonnal forgathattam). A dráma ahhoz is hozzájárulhatott, hogy a *Bánk* és a *Bánk bán* nevek alkalmazása gyökeret eressen a történettudományban is, sőt – amint láttuk – többször előfordul a jelenkori történetírásban is, hogy Bankónkat a *Bánk bán* névvel illetik akkor is, amikor ő éppen más tisztséget töltött be. Nem látok nyomós okot arra, hogy a történettudományban – akár magyar, akár nem – Bankónkkal kapcsolatban a *Bánk* névalak elsőbbséget élvezzen a *Bankó*-val szemben, amely Halicsban is ismertté vált a 13. században.

5. Összefoglalás. A Halics-Volhíniai Fejedelemség főleg ukrán és orosz történetírásában gyakran szerepel egy „Benedykt/Benedikt Bor” nevet viselő magyar előkelő, aki azonban ismeretlen e néven az Árpád-kori történelemben. Ez vélhetőleg annak tudható be, hogy S. M. SOLOV’EV a 19. század közepén írt munkájában szerepelteti „Benedikt Bor”-t, ami pedig valószínűleg annak hatása, hogy az ő korában

a magyar történelemmel foglalkozó német könyvekben egy „Bank (Benedikt), aus dem Geschlechte Bór” nevet viselő személy bukkan fel, akinek köze volt Gertrúd királyné meggyilkolásához. Le kell szögeznem azonban, hogy a „Benedikt Bor” névben két személynév keveredik. A Halics-Volhíniai Évkönyvben ez a név nem fordul elő, hanem valójában egy egyelemű név, a *Benedikt* (*Бенедиктъ*) szerepel az 1210–1211 körüli események kapcsán. Egy néhány évvel későbbi történés kapcsán pedig egy *Kopasz Benedikt* (*Бенедиктъ Лысы*) nevű személy is felbukkan. Mind a két figurának, akiket gyakran egy és ugyanazon személynék tartanak, szerepe volt azon törekvésekben, hogy Halicsot magyar uralom alá vonják.

A külföldi kutatók, akik a magyar oklevelek tanúságára is tekintettel vannak, *vajda* titulussal illetik Benediktet (és esetleg Benedikt Lysyt is), aki közelebbről Korlát fia Benedek (erdélyi) vajdaként ismert a magyar történelemben. Neki valaha *dux* címe is volt (*Benedictus dux filius Korlath*), de valószínűleg 1209-ben száműzték Magyarországról. Véleményem szerint azonban az, aki Halicsban volt közel fél évig, 1210 késő ősztől 1211 kora tavaszáig kormányzó, nem lehet ő, hanem egy másik Benedek, aki II. András trónra léptével egy időben – 1205-ben – bodrogi ispán lett. Ez a Benedek, aki 1209 őszen újvári, majd 1214-ben pedig ungi ispán volt, feltehetőleg 1210 ősze után, megválva újvári ispánságától, rövid ideig Halics kormányzója lett. Elképzelhető, hogy a magyar király 1214-ben azért nevezte ki Benedeket az akkoriban nem annyira jelentősnek tartott Ung megye élére, hogy megerősítse a határvármegyét a Halicsba irányuló expanziós politikájának alátámasztásául. Kopasz Benedek, aki az 1210-es évek második felében Mstislav Mstislavič elől elmenekült Halicsból Magyarországra, feltehetőleg azonos az imént említett Benedekkel.

Bánk – aki Imre király alatt kezdte pályafutását, II. András idején pedig az ország egyik legmagasabb tisztségét, a nádori méltóságot is viselte – szintén a Halics-Volhíniai Fejedelemség történetének szereplője, aki az 1211 késő nyarának vagy kora őszenek hadieseményei kapcsán a Halics-Volhíniai Évkönyvben *Bankó* (*Банко*) néven fordul elő. Ezzel összecseng az a jelenség, hogy II. András magyar király okleveleinek méltóságsorában a *Bankó* (*Banco*) névalak gyakrabban volt használatban, mint a *Bánk*, bár a *Bánk* vagy inkább a *Bánk bán* név használata nemcsak a magyar köztudatban, hanem a magyar történetírásban is gyökeret vert. A *Bánk* és *Bankó* nevek etimológiailag összetartoznak, és a *Bán* személynévből a *-k*, illetve *-kó* kicsinyítő képzők hozzáadásával keletkeztek. A 14. századi magyar krónikakompozícióban fellelhető történet a Bor nembeli Bánk bánról mint Gert-rúd királyné gyilkosáról nem fordul elő az egykorú forrásokban, és nem érdemel hitelt. Feltehető, hogy az 1213-as királynégyilkosság után néhány évvel, 1217 táján, amikor Bankó a báni méltóságot viselte, szóbeszéd kezdett elterjedni – *Bankó bán* vagy *Bánk bán* néven emlegetve őt – a merényletben való részvételéről. A meggyilkolt királyné gyermeke, IV. Béla uralkodása alatt – a 13. század közepétől – kezdték alkalmazni kizárólagosan a *Bánk bán* nevet a szóban forgó egykori előkelőre mint a merénylet bűnrészésére.

A *Benedek* és a *Bánk* nevek azonosságáról szóló vélekedés nem új keletű, amelynek megszületéséhez az a régi igyekezet is hozzájárulhatott, hogy a magyar neveket keresztnevekből származtassák. A téves azonosítás (*Bank* ~ *Bankó* = *Be-*

nedek < lat. *Benedictus*), amely még a 19. század végén is megfigyelhető a magyar nyelv- és történettudományban is, ahhoz vezetett, hogy a 14. századi magyar krónikakompozícióban említett *Bank banus de genere Bor* első eleme, a *Bank* egyenértékűvé vált a *Benedictus*-sal a történetírók tollán, aminek a „Benedikt aus dem Geschlechte Bor” létrejötte is köszönhető, ennek pedig a „Benedikt Bor” személynév megszületése. Következésképpen a „Benedikt Bor” nevet törölni kell a Halics-Volhíniai Fejedelemség történetéből.

Kulcsszók: személynevek, kronológia, Benedek vajda, Bánk bán, Bankó, Halics, a Halics-Volhíniai Évkönyv, II. András magyar király, Gertrúd királyné.

Hivatkozott irodalom

- ÁAL. = *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század.* Sajtó alá rendezte MAKKAI LÁSZLÓ – MEZEY LÁSZLÓ. Gondolat Kiadó, Budapest, 1960.
- AB. = ANTONIUS DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades.* Ediderunt IOSEPHUS FÖGEL – BÉLA IVÁNYI – LADISLAUS JUHÁSZ. Tomus 2. Decas 2. Teubner, Lipsiae, 1936.
- ALEKSANDROVYČ, VOLODIMIR – VOJTOVYČ, LEONTIJ 2013. *Король Данило Романович. Славетні постаті Середньовіччя 3.* Видавець Олександр Пшонківський, Біла Церква.
- ÁSztnt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár / Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* 1–12. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Eggenberger, Pest (Budapest), 1860–1874.
- BALICS LAJOS 1888. *A római katolikus egyház története Magyarországon* 2/1. Szent István Társulat, Budapest.
- Ball. = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára.* Heckenast Gusztáv, Pest.
- BOGUSLAVSKIJ, VLADIMIR VOL’FOVIČ 2005. *Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия* 1–2. Олма-Пресс, Москва.
- BOROSY ANDRÁS 2010. *Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- CD. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* 1–11. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budaë, 1829–1844.
- CDCr. = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* 3. Collegit et digessit T. SMIČIKLAS. Zagrabiae, 1906.
- CDCr. Suppl. = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Supplementa* 1. Digesserunt HODIMIR SIROTKOVIĆ – JOSIP KOLANOVIĆ. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Hrvatski državni arhiv, Zagrabiae, 1998.
- CDES. = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1–2. Ed. RICHARD MARSINA. SAV.–Obzor, Bratislavaë, 1971–1987.
- CHRZANOWSKI, MAREK 2013. *Leszek Biały, książę krakowski i sandomierski, princeps Poloniae (ok. 1184-23/24 listopada 1227).* Avalon, Kraków.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Pest/Budapest, 1862–1874.
- CZINÁR MÓR 1866. *Fejér György magyarországi okmánytárának betűrendes tárgymutatója.* Emich Gusztáv, Pest.

- CsnE. = HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- DĄBROWSKI, DARIUSZ 2002. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. Wydawnictwo Historyczne, Poznań–Wrocław.
- DĄBROWSKI, DARIUSZ 2012. *Daniel Romanowicz. Król Rusi. (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*. Avalon, Kraków.
- DIU. 2000. = *Давня історія України в трьох томах. Том 3. Слов'яно-Руська доба*. Ред. кол. П. П. ТОЛОЧКО та ін. Інститут археології НАН України, Київ.
- DIMITRIEV, L. A. 1987. Тимофей. In: Д. С. ЛИХАЧЕВ ред., *Словарь книжников и книжности древней Руси. Вып. 1 (XI–первая половина XIV в.)*. Наука, Ленинград. 450–453.
- DIMNIK, MARTIN 2003. *The Dynasty of Chernigov 1146–1246*. Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- EFHU. = *Elenchus Fontium Historiae Urbanae 3/2*. Edendum curavit ANDRÁS KUBINYI. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- ENGEL, JOHANN CHRISTIAN VON 1813. *Geschichte des Ungrischen Reichs 1*. Wien.
- EO. = *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez 1*. Közzéteszi JAKÓ ZSIGMOND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- ÉRDUJHELYI MENYHÉRT 1893. *Péter és Bánk bán összeesküvése*. Hirschenhauser Benő, Újvidék.
- ÉRSZEGI GÉZA 1995. Róbert érsek oklevelei. *Magyar egyháztörténeti vázlatok 7*: 31–53.
- ÉRSZEGI GÉZA 2003. A leleszi monostor alapítóleveléről (1214). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 16*: 21–28.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár 1–17*. füzet. MTA, Budapest, 1914–1944.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1885. *A királyi kancellária az Árpádok korában*. MTA, Budapest.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1983. *Árpád-kori kis személynévtár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FESSLER, IGNAZ AURELIUS 1815. *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen erzählt von J. A. Fessler. Theil 2. Die Ungern unter Herzogen und Königen aus Arpad's Stamme*. Bd. 2. Leipzig.
- FONT, MÁRTA F. 1990. Ungarische Vornehmen in Halitsch in 13. Jh. *Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis 1*: 165–174.
- FONT MÁRTA 1992. II. András orosz politikája és hadjáratai. *Századok 125*: 107–144.
- FONT, MÁRTA F. 1993. Ungarn, Polen und Galizien-Wolhynien im ersten Drittel des 13. Jh. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 38*: 27–39.
- FONT MÁRTA 2005. *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- FÜGEDI ERIK 1986. *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- GYARMATHI, SÁMUEL 1816. *Vocabularium, in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit...* Béts.
- HAJNAL ISTVÁN 1914. IV. Béla kancelláriájáról. *Turul 32*: 1–19.
- HARAJDA, IVAN 1943. Галицька політика угорських королів Бейлы III-го и Андрія II-го. *Зоря 3*: 119–176.

- HARDI, ĐURO 2002. *Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма: студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године*. Филозофски факултет, Катедра за историју, Монографије књ. 41. Нови Сад.
- НО. = *Hazai okmánytár* 1–8. Kiadóják NAGY IMRE – PAUR IVÁN – RÁTH KÁROLY – VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr–Budapest, 1865–1891.
- HODINKA ANTAL 1916. *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. MTA, Budapest.
- HOLOVKO, OLEKSANDR BORYSOVYČ 2006. *Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. Стилос, Київ.
- HOLOVKO, OLEKSANDR BORYSOVYČ 2010. *Східна політика угорського короля Андрія II (перша третина XIII ст.)*. *Україно-угорські етюди*. Вип. 1. Львів. 120–141.
- HÓMAN BÁLINT 1935. *Magyar történet* 1. 2., bővített kiadás. Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest.
- HРУШЕВСЬКИЙ, МУСНАЈЛО 1905. *Історія України-Руси* 3. Львов.
- HРУШЕВСЬКИЙ, МУСНАЈЛО 2005. *Хронологія подій Галицько-Волинської літописи*. In: МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ, *Твори у 50 томах*. 7. *Серія Історичні студії та розвідки (1900–1906)*. Світ, Львів. 327–387, 632–637.
- HUBER, ALFONS 1884. *Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden*. *Archiv für österreichische Geschichte* 65: 155–230.
- HVÉ. 1990. = *The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: the Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertyns'kyj (Pogodin) codices with an introduction by OMELIAN PRITSAK*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- HVÉ. 2002. = *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*. За ред. М.Ф. КОТЛЯРА. Наукова Думка, Київ.
- HVÉ. 2005. = *Галицько-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование*. Под ред. Н. Ф. КОТЛЯРА. Алетейя, СПб.
- ICD. = *Index Codicis diplomatici Hungariae ecclesiasticus ac civilis stirpis Arpadianae studio et opera GEORGII FEJÉR*. Budaе, 1830.
- ID. = IOANNIS DLUGOSSII, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae* 5–6. Varsaviae, 1973.
- JÓKAI MÓR 1969. *A magyar nemzet története régényes rajzokban* 1–2. Sajtó alá rend. TÉGLÁS TIVADAR – VÉGH FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUSUPOVIĆ, ADRIAN 2013. *Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269)*. Avalon, Kraków.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1899. *Az aranybulla keletkezése és első sora*. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 18/7. MTA, Budapest.
- KARÁCSONYI JÁNOS 2004. *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Reprint kiadás. Nap Kiadó, Budapest.
- KARAMZIN, NIKOLAJ MICHAJLOVIČ 1989–1991. *История государства российского в двенадцати томах* 1, 2–3. Книга, Москва.
- Katona József 1983. *Bánk bán*. (Kritikai kiadás.) Sajtó alá rendezte OROSZ LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KHO. = *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410)*. A szöveget válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta KRISTÓ GYULA. 2., átdolgozott kiadás. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2000.

- KISS GERGELY 2014. Meránia és Aquileia között. Berthold kalocsi érsek pályafutásának egyházkormányzati tanulságai. In: MAJOROSSY JUDIT szerk., *Egy történelmi gyilkosság margójára: Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013*. Ferenczy Múzeum, Szentendre. 85–94.
- KK. = *Képes krónika*. Ford. BOLLÓK JÁNOS. A fordítást gondozta és a jegyzeteket kész. SZOVÁK KORNÉL – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- KLATÝ, MAREK 1998. Vojvoda Benedikt v kontexte uhorsko–haličských vzťahov prvej tretiny 13. storočia. *Medea – Studia mediaevalia et antiqua 2*: 76–90.
- KNAUZ NÁNDOR 1869. *II. Endre szabadságlevelei*. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 1/7. MTA, Budapest.
- KOMENDOVÁ, JITKA 2010. *Haličsko-volyňský letopis*. Ze staroruského originálu přeložila JITKA KOMENDOVÁ. Argo, Praha.
- KÖRMENDI TAMÁS 2014: A Gertrúd királyné elleni merénylet körülményei. In: MAJOROSSY JUDIT szerk., *Egy történelmi gyilkosság margójára: Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013*. Ferenczy Múzeum, Szentendre. 95–124, 273–291.
- KOSTOMAROV, NIKOLAJ IVANOVİČ 1989. *Исторические произведения. Автобиография*. Памятники исторической мысли Украины. Издательство при Киевском государственном университете, Киев.
- KOSZTOLNYIK, Z. J. 1996. *Hungary in the Thirteenth Century*. East European Monographs 189. Columbia University Press, Boulder – New York.
- KOTLJAR, MYKOLA FEDOROVYČ 2002. *Данило Галицький. Біографічний нарис*. Альтернативи, Київ.
- KOTLJAR, MYKOLA FEDOROVYČ 2005. *Воєнне мистецтво Давньої Русі*. Інститут історії України НАН України, Київ.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KOVÁCS NÁNDOR 1889. *Betűrendes névmutató Wenzel Gusztáv Árpád-kori új okmánytárához*. MTA, Budapest.
- KРUP’JAKEVYČ, IVAN 1999. *Галицько-Волинське князівство*². Інститут українознавства ім. Крип’якевича НАН України, Львів.
- KRISTÓ GYULA 1986 *Az Árpád-kor háborúi*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
- KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Magvető, Budapest.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szukits Könyvkiadó, Szeged.
- KS. = KÉZAI SIMON, *A magyarok cselekedetei*. In: Anonymus, *A magyarok cselekedetei – Kézai Simon, A magyarok cselekedetei*. Ford. VESZPRÉMY LÁSZLÓ – BOLLÓK JÁNOS. Az utószót és a jegyzeteket írta VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Osiris, Budapest, 1999.
- KUPČYNS’KYJ, OLEH 2004. = *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*. Наукове товариство імені Шевченка у Львіві, Львів.
- LAMMICH, MARIA 1973. *Fürstenbiographie des 13. Jahrhunderts in den russischen Chroniken*. Inaugural-Dissertation, Universität zu Köln, Köln.
- LÁZÁR GYULA 1890. *Az orosz birodalom történelme* 1. Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 29. Temesvár.

- LICHACĚV, DMITRIJ SERGEEVIČ 1997. Галицко-Волынская летопись. Подготовка текста, перевод и комментарии О. П. ЛИХАЧЕВОЙ. In: *Библиотека литературы Древней Руси*. Том 5. XIII век. Наука, СПб. 184–357, 482–515.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LK. = *Levéltárak – kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000-1686)*. Közreadja BLAZOVICH LÁSZLÓ – ÉRSZEGI GÉZA – TURBULY ÉVA. Magyar Levéltárosok Egyesülete, Budapest–Szeged, 1998.
- МАСНОВЕЦ', LEONID 1989. *Літопис руський за іпатським списком* переклав ЛЕОНІД МАХНОВЕЦЬ. Дніпро, Київ.
- MAJOROV, ALEKSANDR VJAČESLAVOVIČ 2001. *Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община*. Университетская книга, СПб.
- MAJOROV, ALEKSANDR VJAČESLAVOVIČ 2011. *Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей конца XII – начала XIII вв.* Studiorum Slavicozum orbis, вып. 1. Дмитрий Булаин, СПб.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1973. *Királyi kancellária és krónikáírás a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MES. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. T. 1. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit FERDINANDUS KNAUZ. Strigonii, 1874.
- MARSINA, RICHARD 1989. *Študie k slovenskému diplomatúru 2*. Veda, Bratislava.
- MEYNERT, HERMANN 1845. *Geschichte Österreich's, seiner Völker und Länder; und der Entwicklung seines Staatenvereines, von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten*. 4. Band. Pesth.
- MGH. SS. = *Monumenta Germaniae historica. Scriptores 25*. Hanoverae, 1880.
- МУСНАЛОВА, РАДА ДМЫТРИВНА 2007. *Художня культура Галицько-Волинської Русі*. Солово, Київ.
- MTK. = *Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. 1. kötet. A kezdetektől 1526-ig*. Szerk. SOLYMOSI LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983².
- NAGIRNYJ, WITALIJ 2011. *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*. Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej 12. Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- NEMES GÁBOR 2006. Az Atyusz nemzetség. In: J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA szerk., *Tanulmányok évszázadok történelméből*. Pázmány Történelmi Műhely 2. PPKÉ BTK Történettudományi Intézet, Piliscsaba. 7–29.
- NÓGRÁDY ÁRPÁD 1995. „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. *Századok* 129: 157–194.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, 1902–1906.
- PAŠUTO, VALENTIN TERENT'JEVIČ 1950. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Изд-во Академии наук СССР, Москва.
- PAŠUTO, VALENTIN TERENT'JEVIČ 1968. *Внешняя политика Древней Руси*. Наука, Москва.
- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt 1–2*. Athe-neum, Budapest.

- PERFECKY, GEORGE A. 1973. *The Galician–Volynian Chronicle. An Annotated Translation by George A. Perfecky*. W. Fink, München.
- PETRYK, ANDRIJ 2005. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* 9: 181–193.
- PODSKAL'SKI, GERCHARD 1996. *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988-1237 гг.)*. Издание второе, исправленное и дополненное для русского перевода. Перевод А.В. НАЗАРЕНКО. Бизантинороссика, СПб.
- PÓR ANTAL 1890. Bánk bán Melindája. *Erdélyi Múzeum* 7: 491–507.
- PÓR ANTAL 1893a. Az erdélyi vajdák sorozata a XIV. század végéig. *Erdélyi Múzeum* 10: 1–22.
- PÓR ANTAL 1893b. A Bánk-bán kérdéséhez. *Erdélyi Múzeum* 10: 443–448.
- PPB. = Pápai PÁRIZ, FERENC, *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico Latino–Germanicum*. Cibinii, 1767.
- PROCHÁZKOVÁ, NATAŠA 1998. Postavenie Haličského kráľa a Slavónskeho kniežat'a Kolomana z rodu Arpádovcov v uhorskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13. storočia. *Medea – Studia Mediaevalia et Antiqua* 2: 64–75.
- PRT. = *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története* 1–12. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁCZ. Szent-István-Társulat, Budapest, 1912–1916.
- PSRL. 2¹. = *Ипатьевская летопись*. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссиею 2. СПб, 1845.
- PSRL. 2². = *Ипатьевская летопись*. Полное собрание русских летописей. 2. Языки русской культуры, Москва, 1998.
- PSRL 7. = *Летопись по Воскресенскому списку*. Полное собрание русских летописей 7. Языки русской культуры, Москва, 2001.
- PSRL. 10. = *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*. Полное собрание русских летописей 10. Языки русской культуры, Москва, 2000.
- PSRL. 25. = *Московский летописный свод конца XV века*. Полное собрание русских летописей 25. Языки славянской культуры, Москва, 2004.
- PSRL. 40. = *Густынская летопись*. Полное собрание русских летописей 40. Дмитрий Буланин, СПб, 2003.
- RA. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* 1–2. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN. Budapest, 1923–1987.
- RP. = *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk. SZÖCS TIBOR. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2012.
- SLIVKA, MICHAL 1989. Die Anfänge des Burgbebaues in der Ostslowakei. In: HORVÁTH LÁSZLÓ szerk., *Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora*. Mátra Múzeum, Gyöngyös. 86–103.
- SLÍZ MARIANO 2011. *Anjou-kori személynévtár 1301–1342*. Históriaantik, Budapest.
- SOLOV'EV, SERGEJ MICHALJOVIČ 1988. *Сочинения в восемнадцати книгах. Книга 1. История России с древнейших времен* 1–2. Мысль, Москва.
- SRH. = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* 1–2. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Az utószót és a bibliográfiát összeállította, valamint a függelékben közölt írásokat az 1. kiad. anyagához illesztette és gondozta SZOVÁK KORNÉL – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. 2., bőv. repr. kiad. Nap Kiadó, Budapest, 1999.

- SUSZKO, HENRYK 2003. *Latopis hustyński*. Oprac., przekł. i koment. HENRYK SUSZKO. Slavica Wratislaviensia 124. Wrocław.
- SZABÓ PÁL 2009. Merénylet a merénylet árnyékában? Megjegyzések Csépan nádor halálához (1209) In: KOVÁCS CSONGOR – SZÉKELY IBOLYA – SZÉKELY TÜNDE szerk., *X. RODOsz Konferencia*. Clear Vision Kiadó, Kolozsvár. 380–391.
- SZÉKELY GYÖRGY 2008. Gertrud királyné, Szent Erzsébet anyja (egy politikai gyilkosság és elhúzódo megtorlása). *Turul* 81: 1–9.
- SZÖCS TIBOR 2014. *A nádori intézmény korai története 1000–1342*. MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, Budapest.
- C. TÓTH NORBERT 2001. A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: NEUMANN TIBOR szerk., *Analecta Mediaevalia 1. Tanulmányok a középkorról*. Argumentum Kiadó – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest–Piliscsaba. 53–72.
- UB. = *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg* 1. Bearb. von HANS WAGNER. Verlag Hermann Böhlhaus Nachf., Graz–Köln, 1955.
- UGDS. = *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. 1. Bearb. von FRANZ ZIMMERMANN – CARL WERNER. Hermanstadt, 1892.
- Ukazatel' = *Указатель къ осми томамъ Полнаго Собранія Русскихъ лѣтописей, изданныхъ по Высочайшему повелѣнію Археологическою комиссією* 1. СПб, 1868.
- ULIČNÝ, FERDINAND ST. 2002. Problém pravosti listiny kráľa Ondreja II. z roku 1214 pre kláštor v Lelesi. *Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského* 45: 229–232.
- Veszprém okmt. = *Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526)*. Összeáll. ÉRSZEGI GÉZA – SOLYMOSSI LÁSZLÓ. Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltár, Veszprém, 2010.
- VOJTOVYČ, LEONTIJ 2011. *Галицько-волинські етюди*. Видавець Олександр Пшонківський, Біла Церква.
- VOJTOVYČ, LEONTIJ 2013. Угорська політика галицьких князів часів Данила Романовича і Лева Даниловича (1205–1301). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 23: 83–100.
- VOLOŠČUK, MYROSLAV 2006. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу. In: *Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: Ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу (присвячується 70-річчю археологічного відкриття і 850-літтю Галицького кафедрального собору): Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції*. Івано-Франківськ–Галич. 64–72.
- VOLOŠČUK, MYROSLAV 2007. Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1/2: 105–112.
- VOLOŠČUK, MYROSLAV 2009. Король Ендре II – князі Ігоровичі галицькі (чернігівські): проблеми взаємовідносин (1208–1209 рр.) *Карпати: людина, етнос, цивілізація* 1: 84–91.
- VOLOŠČUK, MYROSLAV 2014. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Лілея-НВ, Івано-Франківськ.

- VR. = *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt*. A kiadásban közreműködtek KARÁCSONYI JÁNOS – BOROVSKY SAMU. Hornyánszky, Budapest, 1903.
- VMHH. = *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner* 1. Romae, 1859.
- WERTNER MÓR 1893. Észrevételek Pór Antal „Erdélyi vajdák” cz. cikkére. *Erdélyi Múzeum* 10: 522–526.
- WERTNER, MORIZ 1894. Ungarns Palatine und Bane im Zeit-alter der Arpaden. *Ungarische Revue* 14: 129–177.
- WERTNER MÓR 1897. Meráni Gertrud gyilkosai. *Erdélyi Múzeum* 14: 269–276.
- WERTNER MÓR 1897–1898. Az Árpád-kori megyei tisztviselők. Okirati kútfők nyomán 1–3. *Történelmi Tár* 1897: 439–486, 653–679; 1898: 105–133.
- WERTNER, MORIZ 1898. Die Wojwoden Siebenbürgens im Zeitalter der Arpaden. Urkundliche Richtigstellungen und Bestimmungen. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 28: 41–74.
- WERTNER MÓR 1909. Az Árpád-kori bánok. Meghatározások és helyreigazítások – első közlemény. *Századok* 43: 377–415.
- WERTNER MÓR 1919. Névmagyarozatok 1. Férfi- és helységnevek. *Magyar Nyelvőr* 45: 13–18.
- WŁODARSKI, BRONISŁAW 1925. Polityka ruska Leszka Białego. *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie, Wydział II Historyczno-Filologiczny* 3: 239–322.
- WŁODARSKI, BRONISŁAW 1966. *Polska i Ruś 1194-1340*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- ZIMMERMANN, HARALD 2000. *Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung*. Studia Transylvanica 26. Böhlau, Köln–Weimar–Wien.
- ZSOLDOS ATTILA 2005. *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- ZSOLDOS ATTILA 2011a. II. András Aranybullája. *Történelmi Szemle* 53: 1–38.
- ZSOLDOS ATTILA 2011b. *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- ZUBRICKIJ, DENIS 1855. *История древнего галичско-русского княжества*. Часть третья. Львов.

“Benedikt Bor”, Benedict and Bankó in Halych around 1210

In the historiography of the Grand Duchy of Halych and Volhynia, written mainly in Ukrainian and Russian, we often come across a Hungarian person of rank named *Бенедикт Бор* whose name hides two different persons, in the author’s view. The first part of the name may be taken to refer to a certain Benedict, appearing as Governor in the Galician-Volhynian Chronicle, identified in Hungarian historiography with Benedict, Korlát’s son, Voivode of Transylvania, also bearing the title Duke (*dux*), who was exiled from Hungary around 1209. In the author’s view, the Halych governor cannot be identified with the Transylvanian voivode; rather, he must have been a different person of the same name, one who became Count (*comes*) of Bodrog at the time when Andrew II came to the throne. This latter Benedict, who became Count of Újvár in the autumn of 1209 and Count of

Ung in 1214, was probably Governor of Halych between the late autumn of 1210 and early spring of 1211. Benedict the Bald (*Бенедиктъ Лысы*), fleeing from Halych to Hungary in the late 1210s, trying to shun Mstislav Mstislavič, can be assumed to be identical with the Benedict just mentioned. The second part of the name we started with, on the other hand, can be associated with a Hungarian person of rank mentioned under the name *Banko* (*Банко*) in the same Chronicle. This person turned up in Halych in the course of a military event taking place in late summer or early autumn of 1211 and was Count of Bihar at the time. A Hungarian chronicle of the fourteenth century mentions this person as the assassin of Queen Gertrude under the name *Bank banus de genere Bor*; a story that is less than fully authentic. The validity of the name form *Banko* in the Galician-Volhynian Chronicle is supported by the fact that the name of this person of rank occurs more often as *Bankó* (< *Bán* + *-kó*) than as *Bánk* (< *Bán* + *-k*) in Andrew II's charters. The emergence of the name *Бенедикт Бор* must be due to the erroneous assumption that the Hungarian name *Bánk* is identical with *Benedek* (*Bánk* ~ *Bankó* = *Benedek* < Latin *Benedictus*).

Keywords: personal names, chronology, Voivode Benedict, Viceroy Bánk, Bankó, Halych, The Galician-Volhynian Chronicle, Andrew II. of Hungary, Queen Gertrude.

SENGA TORU
Budakeszi

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

„Őszi csodák”

Szövegépítő alakzatok két Reményik Sándor-versben*

1. Reményik Sándor 1934. szeptember végén, illetve október elején született két versét (Reményik ÖM. 1: 604–605, 603–604) választottam elemzésre. Életének fordulópontján, több hétig tartó kínzó betegség után vall bennük a költő megújult életéről és alkotókedvéről. Mindkét költemény megformálásában a szövegépítő alakzatoké az elsődleges szerep.

Vízválasztó

Ha kegyelmesen úgy tetszik Neked,
Sorsom vagy Istenem,
Hogy e mostani megpróbáltatásom
Vízválasztó legyen,
Amelynek kopár hegytaraján túl
Eztáni életem
Új forrása ered:
Legyen, kérlek, e forrás
Mélyebbről fakadó,
Nem magának-való
Tisztultabb szeretet.
Legyen e tiszta nedv
Felbuzgó munkakedv,
Önzetlenebb erő,
Malmot hajtó patak,
Szolgáló akarat,
Sziklából feltörő.

Ha kegyelmesen úgy tetszik Neked,
Sorsom vagy Istenem,
Hogy e mostani megpróbáltatás
Vízválasztóm legyen,
Amelyen túljutva
Egészen más a táj –:
Hadd mosolyogjak én
Azon is, ami fáj.
Azon is, ami e
Világban vaksötét,

---

* A 75 éve elhunyt Reményik Sándor emlékére.

Fáklyavivő legyek,
Míg tart e furcsa lét.

Legyek összeszedett,
Szelíden is kemény,
S hogy ne ítéltessem,
Mégse ítéljek én,
Nevessek a világ
Játékai felett,
De ez a nevetés
Legyen egy ölelés,
Amellyel mindenkit
Magamhoz ölelek.

Elmúlik a világ
És játéka is,
Még kívánsága is,
Szél szórja szét a színes szavakat.
De sorsom lényegének,
De lelke Istenének
Beszéde megmarad.

Őszi csodák

Dr. Filep Gyulának

Ülve a karosszékben,
Ma legelőször néztem
Szemközt az utcasort.
A tekintetem rátévedt egy fára:
Nini még most sem sárga,
Zöldnek tartotta meg
Szép reménység-ruhában
Az, aki megtarthat mindeneket.
És én is élek,
És én is élek
S megvannak mind, akiket szeretek.
S e nekem-láthatatlan tündér-őszben
Eljönnek hozzám az őszi csodák:
Másodsor borulnak tündér-virágba
S hoznak pici, fanyar, fura gyümölcsöt
Az almafák.
S a drága földön, nem is olyan messze
Másodsor érett meg most a cseresznye.
Az elnyílt őszi-kikerics helyén,
Őszi bánat és lila gyász után,

Októberi dombok oldalain
 Pompázik a tavaszi kankalin.
 Rügyet bont minden ág
 S belőlem is szinte nap nap után
 Kihajt egy vers-virág.
 S ki tudja, még mi lesz?
 Lehet, hogy a közelgő karácsonnyal
 Zúgni fogok erdőkkkel egyetemben
 Lombkoronás, orgonás áhitattal.

Ülve a karosszékben,
 Ma legelőször néztem
 Szemközt az utcasort.
 Az utcasor felett
 Egy színes felleget.
 A szemem újból rátévedt a fára,
 A reménységben megtartott fára, –
 S akkor gáttalanul,
 Feltarthatatlanul,
 Elbírhatatlanul
 Robbant ki szívemből a hála.

2. Az 1934. szeptember 27-i, *Vízválasztó* című költemény fohász formájában megfogalmazott kérések láncolatából épül fel. A vers négy egyenlőtlen hosszúságú, 17+12+10+7 soros versszakból áll. Az első tizenhét soros versszak a versszöveg témastrófájának tekinthető, amennyiben első négy sora szinte szó szerint ismétlődik a második versszak elején, utolsó tíz sorának sajátos könyörgésszerkezete pedig a harmadik versszakban önállósulva tér vissza. Ez az önálló versszakba tördelt könyörgés így még inkább kiemeli a kérések, könyörgések központi szövegformáló szerepét. A legrövidebb, mindössze hétsoros negyedik versszak pedig sajátos ellentéttel cáfol rá a vers előző részeiben megfogalmazottakra.

Az első négy sor visszatérése a makrokompozíció szintjén 17/29 arányban tagolja a költeményt. Ez a tagolás a soralapú negatív aranymetszés 18/28 arányával majdnem pontosan megegyezik (az aranymetszés fogalmáról l. MÓZES 2008: 126–127). Az először elhangzó négy sor a szenvedés mélységeiből feltörő kiáltás, amely egyben a gondviselésbe vetett feltétlen bizalomról is árulkodik:

Ha kegyelmesen úgy tetszik Neked,
 Sorsom vagy Istenem,
 Hogy e mostani megpróbáltatásom
 Vízválasztó legyen,

A vers második részében a szinte szó szerint megismételt négy sorban két kisebb változásra figyelhetünk fel. A *megpróbáltatásom* helyett *megpróbáltatás*, a *vízválasztó* helyett pedig *vízválasztóm* szerepel:

Ha kegyelmesen úgy tetszik Neked,
 Sorsom vagy Istenem,

Hogy e mostani megpróbáltatás
Vízválasztóm legyen,

Az egyes szám első személyre utaló birtokos személyjel tehát hol a *megpróbáltatás*, hol pedig a *vízválasztó* szavakhoz kapcsolódik, ezzel is jelezve, hogy mindkét szónak kulcsszerepet szán a költő. Valójában a két fogalom metaforikus azonosításán alapul maga a kérés. Amint a természetben a vízválasztó két vízgyűjtő terület választóvonalára, rendszerint egy hegyvonulat, a lírai alany esetében a szörnyű betegség próbatétele az a választóvonal, amely a régi és az új életet választhatja el egymástól. Az első részben az életmegújulást hozó új forrás milyenségére, szeretetből fakadó voltára, a második részben már kimondottan magára a lírai énrre, megváltozott életszemléletére, magatartására vonatkoznak a kérések. A címként is kiemelt *vízválasztó* szó a szintén megismételt *forrás* szóval együtt válik mintegy a megtisztulás, az újjászületés sugalmazójává.

Az első négy sort követően, a költő pontosítja a *vízválasztó*-ra vonatkozó elvárásokat, tovább építve a sajátos metaforikus képet, amely a szó elsődleges jelentéséből megőrzi az új élet reményével kecsegtető természeti látványt is:

Amelynek kopár hegytaraján túl
Eztáni életem
Új forrása ered:

Majd a *legyen* felszólító módú ige anaforikus ismétlésével nyomatékosított kérések sorakoznak, amelyeket a művészi jelzők halmozása tesz még érzékletesebbé. A tíz rövid sorból álló szövegrészben a lírai én új, életadó forrásért, tisztultabb szeretetért, munkakedvért, önzetlen erővel szolgáló akarattért könyörgő:

Legyen, kérlek, e forrás
Mélyebbről fakadó,
Nem magának-való
Tisztultabb szeretet.
Legyen e tiszta nedv
Felbuzgó munkakedv,
Önzetlenebb erő,
Malmot hajtó patak,
Szolgáló akarat,
Sziklából feltörő.

A versnek a második szakasszal kezdődő második része a negatív aranymetszés arányossági szabályainak megfelelően hosszabb. A felszólító módú igével induló, itt is tíz rövid sorból álló kérést, könyörgést a megpróbáltatáson túljutó lírai én egész életszemléletének megváltozására irányuló kérés vezeti be, amely a fájdalmak közepette is bizakodó derűt, a világ sötétjében is fényt árasztó jelenlétet igényel:

Amelyen túljutva
Egészen más a táj –:
Hadd mosolyogjak én
Azon is, ami fáj.

Azon is, ami e
Világban vaksötét,
Fáklyavivő legyek,
Míg tart e furcsa lét.

Ezek után következnek a *legyek* felszólítással induló, immár önálló versszakba tördelt, tízsoros könyörgő szövegrész, amely az első versszak utolsó tíz sorának szerkezetét követi. Itt a *legyen* kezdetű, előző tízsoros szövegrészhez képest a *legyek* egyes szám első személyre utaló igei személyragja fokozottan a lírai énre, a lírai én önmagához és másokhoz való viszonyulására irányítja a figyelmet:

Legyek összeszedett,
Szelíden is kemény,
S hogy ne ítéltessem,
Mégse ítéljek én,
Nevessek a világ
Játékai felett,
De ez a nevetés
Legyen egy ölelés,
Amellyel mindenkit
Magamhoz ölelek.

A vers zárlatát alkotó negyedik, szintén önállósult, mindössze hétsoros versszak viszont egyfajta ellentétet sugallva a kérések, könyörgések fölöslegességét hangsúlyozza, hiszen a világ, kívánságaival együtt, amúgy is elmúlik:

Elmúlik a világ
És játékai is,
Még kívánsága is,
Szél szórja szét a színes szavakat.
De sorsom lényegének,
De lelke Istenének
Beszéde megmarad.

A *Szél szórja szét a színes szavakat* sorban az ötszörös alliteráció egyrészt a szél fuvallatát, másrészt pedig a fájdalmas lemondás szisszenetét is érzékelteti. Az anaforikusan megismételt *de* kötőszó és az ismétlődő birtokos jelzős szerkezet pedig, amely egyfajta megerősítő fokozást is rejt magában, annak a szükségességét emeli ki, hogy a szavaival együtt porrá váló ember bízni tudjon abban, hogy Isten éltető szava megtartja őt.

Ha nemcsak a negatív, hanem a költeményt 28/18 arányban tagoló pozitív aranymetszést is számításba vesszük, kiténik, hogy a két aranymetszés közrefogja a 18–29. sort. Ez a 12 sor, amely voltaképpen a vers második szakaszával azonos, így a vers szimmetriatengelyét alkotja:

Ha kegyelmesen úgy tetszik Neked,
Sorsom vagy Istenem,
Hogy e mostani megpróbáltatás

Vízválasztóm legyen,
Amelyen túljutva
Egészen más a táj –:
Hadd mosolyogjak én
Azon is, ami fáj.
Azon is, ami e
Világban vaksötét,
Fáklyavivó legyek,
Míg tart e furcsa lét.

A vers szimmetriatengelyén elhelyezkedő szövegrész domborítja ki, hogy az ember életét megpróbáltatások és fájdalmak közepette is bevilágító fény egyik fáklyavivője a lírai alany lehet.

3. Ismétlésre épül az 1934. október 11-i, *Őszi csodák* című vers is, amely a betegségből felgyógyult lírai én háláját szólaltatja meg. A hála szavai az őt kezelő dr. Filep Gyula professzornak, kórházigazgatónak is szólnak, hiszen a verset a költő neki ajánlja.

Két, egyenlőtlen hosszúságú szakaszból épül a költemény. Az első versszak 29, a második mindössze 11 soros. Az első szakasz első három sora szó szerint ismétlődik a második versszak bevezetésében.

Helyzetképpel indul a vers. A már gyógyulófélben lévő lírai én a karosszékben ülve, betegsége után először tekint ki az ablakon, és felfigyel a természet csodáira:

Ülve a karosszékben,
Ma legelőször néztem
Szemközt az utcasort.
A tekintetem rátévedt egy fára:
Nini még most sem sárga,
Zöldnek tartotta meg
Szép reménység-ruhában
Az, aki megtarthat mindeneket.

A hirtelen felismerést és rácsodálkozást kifejező *nini* rámutató szócska, miközben a látványra irányítja a figyelmet, egyben belopja az időt is a térbe: *Nini még most sem sárga*, azaz ilyenkor már sárgulni szoktak a falevelek, hiszen ősz van, és csoda, hogy még mindig zöldek. A természet csodája a lírai én életének csodáját asszociálja:

És én is élek,
És én is élek
S megvannak mind, akiket szeretek.

A természet és a lírai én élethelyzetének párhuzamát izgatott, boldog felkiáltásként hangzó három sor érzékelteti. Ismétlődő kapcsolatos kötőszók, teljes sorismétlés, valamint a *S megvannak mind, akiket szeretek* sor egybecsengése *Az, aki megtarthat mindeneket* sorral juttatja kifejezésre a felismerést, hogy a gondviselés kegyelme a természet csodájára és a lírai én élethelyzetére egyként kiterjed.

Az első versszak második szerkezeti egységében a természet újabb csodáinak látomászerű felsorolása következik. Az őszi tavaszi hangulatot áraszt, újra virágba borulnak a fák, másodszer érik a gyümölcs, s pompázik sok-sok virág:

Másodszer borulnak tündér-virágba
 [...]

Az almafák.
 [...]

Másodszer érett meg most a cseresznye.
 [...]

Októberi dombok oldalain
 Pompázik a tavaszi kankalin.
 Rügyet bont minden ág

Az igei szerkezetekből dinamizmus és pozitív hangulat árad. Bár az októberhez általában az elmúlás hangulata társul, itt mégis a tavaszt, az újjászületést, a reményt, a rügyfakadást, a virágzást jeleníti meg.

A bevezető sorok párhuzama folytatódik. A természet csodáinak felsorolása ismét a lírai én életének csodájára, életének megújulására irányítja a figyelmet. Amint a természet virágba borul, pompázik, rügyet bont, úgy hajt ki a lírai énből is a vers-virág:

S belőlem is szinte nap nap után
 Kihajt egy vers-virág.
 S ki tudja, még mi lesz?
 Lehet, hogy a közelgő karácsonnyal
 Zúgni fogok erdőkkel egyetemben
 Lombkoronás, orgonás áhitattal.

A 40 soros verset 25/15 arányban tagoló soralapú elsőrendű pozitív aranymetszés szintjén a 25. sor, a *Kihajt egy vers-virág* kerül hangsúlyos helyre metaforával emelve ki a vers egyik leglényegesebb gondolatát, a költői alkotóerő csodás visszatérését.

A múlt emléke és a jövő lehetősége is felvillan a költeményben. A múltból a bánat, az elmúlás, a gyász hangulata kísért:

Az elnyílt őszi-kikerics helyén,
 Őszi bánat és lila gyász után

A jövő viszont a karácsonyt, a közösségben való egymásra találás örömét ígéri. A térszerkezet a közelitől tágul az egyre távolibb tájrészletekig: a karosszéktől a közeli utcasorig, a zöld fáig, az októberi dombokig.

A vers második, rövidebb, záró szakaszában visszatérő három sor a verskezdet helyetképét hangsúlyozza:

Ülve a karosszékbén,
 Ma legelőször néztem
 Szemközt az utcasort.
 Az utcasor felett
 Egy színes felleget.

De egy új látványelem is megjelenik, a *színes felleg*, amely az ég felé vonzza a tekintetet. Így a térszerkezet nemcsak horizontálisan, hanem vertikálisan is tágul. A színes felleg, akárcsak a zölden megmaradt fa visszatérő látványa a lírai énből a hála mély érzését szabadítja fel, amit a halmozódó, fokozást is magukban rejtő módhatározók érzékeltetnek:

A szemem újból rátévedt a fára,
A reménységben megtartott fára, –
S akkor gáttalanul,
Feltarthatatlanul,
Elbírhatatlanul
Robbant ki szívemből a hála.

4. Összefoglalásként megállapíthatom, hogy a költői kifejezés más eszközei mellett mindkét versben a szerkezetet meghatározó aranymetszés és párhuzam, valamint a szöveg-, mondat- és szóismétlés játszik fontos szövegformáló szerepet. Megállapításom egybecseng Reményik Sándor műhelyvallomásával: „... a vers szerkezeti, építészeti, plasztikai elemeire fektetem a súlyt... Fontos nekem a vers dinamikai feszültsége, tempó, súly és erő, amit azonban nem annyira prozódiai, ritmikai eszközzel, mint inkább gondolatritmussal, szóismétlésekkel, kép- és hangulatbeli kontraszthatásokkal... igyekszem elérni” (idézi ÁPRILY 1981: 258).

Kulcsszók: szövegépítő alakzatok, aranymetszés, párhuzam, ismétlés, témastrófa, szimmetriatengely, térszerkezet, halmozás, fokozás.

Hivatkozott irodalom

- ÁPRILY LAJOS 1981. A megváltó vers. In: *Uő, Álom egy könyvtárról*. Szerk. UGRIN ARANKA. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 258.
- MÓZES HUBA 2008. Aranymetszés. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 126–127.
- Reményik ÖM. = Reményik Sándor összes verse 1–2. Sajtó alá rendezte DÁVID GYULA. Polis Könyvkiadó – Kálvin Kiadó – Luther Kiadó, Kolozsvár–Budapest, 2005.

“Autumn miracles”

Constructive figures of speech in two poems by Sándor Reményik

This paper discusses the constructive figures of speech in Sándor Reményik’s poems *Vízválasztó* (Watershed) and *Őszi csodák* (Autumn miracles) that were written at a turning point of the poet’s life, following a serious illness lasting for several weeks, and witnessing his renewed creativity. It is pointed out that, along with other means of poetic expression, both poems are characterised by golden section and parallelism, determining structure, as well as various figures of repetition; all these play a major role in text construction.

Keywords: constructive figures of speech, golden section, parallelism, repetition, thematic strophe, axis of symmetry, spatial structure, accumulation, gradation.

KABÁN ANNAMÁRIA
Miskolci Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szilos

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár (SzT.) kérdőjelet tesz a szócikkében a helynévként számon tartott *silós* szó után: „**silós** ’?’ **Hn. 1648:** *Silosban* (sz) [Hidalmás K; EHA]”.

A SzT. *szil* címszava „szilfával benőtt, szilfás, pădure de ulmi; mit Ulmen bewachsen” értelmezés után helynévnek tudva ad meg több adatot: „1399: fontem Zylkut vocatum [M.bikal K; KHn 70]. 1600: az zilba[n] ... ket hold zoleo [Kisgörgény MT]”; a továbbiakból: *szyl, Szilban, Szilvögyben, Szilály, (Kis) Szilba; Szilon, Szilben, Szil (Kereken), Sziláj*. Ezek alapja a *szil* ’ulmus’. A szó a tár adataiban veláris magánhangzós toldalékokkal fordul elő egy kivétellel; a szó eredetét l. MSzFE. A TA. *zilu kut* helynevében szereplő *zilu* szórvány közkeletű [*szilu*] olvasata (vö. pl. BÁRCZI 1951: 19–20; ZELLIGER 2005: 24; HOFFMANN 2010: 80) szintén a tő eredeti veláris hangrendjének feltevése alapján. A TESz. a *szil*² címszó alatt közli az első -s képzős adatot: „**Sz:** ~**as** 1221/1550: *Szcilos* hn. (VárReg. 361.)”, és említi 1604-ből, Szenczi Molnár Albert szótárából a *Szilas* szóalakot is. Az *u > o* nyíltabbá válás során létrejött alakok sokáig együtt élnek, a 11. századtól kezdődő változás még a 14. században is mutatkozik, némelykor ma is (BÁRCZI 1967: 150). A FNEsz.-ben szerepel *Szil, Szilád* és számos *Szilágy-* előtagú, továbbá *Szilas*, illetőleg *Szilas-* előtagú helységnév; mindegyik alapja, mint a szótár írója, KISS LAJOS rámutat, a *szil* főnév.

A TESz. (és az EWUng.) 1872-ből adatolja a *siló* ’gabonatarló (gödör); erjesztett takarmány tárolója’ főnevet, amely bizonyára a nemzetközi szakirodalom közvetítésével került a magyarba. Ez a szó sem jelentése(i), sem adatolhatóságai folytán nem jöhet számitásba a *silós* kapcsán, amely bizonyára *szilos* olvasatú és ’szilfás (terület)’ jelentésű lehetett, bár ez a jelentés a lejegyzés idején már csupán a terület, a szántófield – l. a SzT. idézetében: (sz) – azonosítója.

Hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1951. *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: *MNyT*. 95–180.
 EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
 FNEsz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
 HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
 MNyT. = *A magyar nyelv története*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
 MSzFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1978.
 SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest etc., 1975–2014.
 TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
 ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Bencés Kiadó, Pannonhalma.

BÜKY LÁSZLÓ
 Szegedi Tudományegyetem

Kolorádóbogár

A *Leptinotarsa decemlineata* megnevezésére a magyar köznyelvben több szó is verseng: *burgonyabogár* (hivatalos neve, expliciten: *kolorádói burgonyabogár*), *krumplibogár*, *kolorádóbogár*. (A bogár története és leírása például: MAJOR 1979: 94–96; SCHMIDT 1987: 141–143; BOOD 1990: 41.) Elnevezésének két alaptípusa: 1. Colorado állam nevééről, ahonnan származtatják; 2. annak a növénynek a nevééről, amelynek fő kártevője, nevezetesen a burgonyáról. Utóbbi elnevezéstípus nem kivételes a magyarban, tudniillik általánosabban olyan rovarnév, mely arról a növényről kapta nevét, amelyet károsít. (Ilyen még például: *borsózsizsik*, *káposztapoloska*, az alább említendő *szőlőtetű*.)

A burgonyabogár őshazáját Mexikó és az USA határára szokás helyezni, ahol eredetileg szárazságkedvelő gyomnövényeken (*Solanum* fajokon, csucsorokon) élt. Az USA területére, beljebb mexikói telepésekkel érkezhettek, először 1824-ben észlelték. 1859-ben Nebraska és Colorado térségében figyeltek fel rá mint a burgonya kártevőjére, s 1876-ra elérte az USA keleti partjait, innen pedig Európát. Bár Európában valamelyest fel voltak készülve érkezésére, már 1876-ra elérte a nyugat-európai kikötőket. Sikerült több hullámban is sorra kiirtani a jövevény kártevőket, de 1922-től Bordeaux környékéről kiindulva feltartóztathatatlanul terjedt el, az 1940-es években Spanyol- és Németországban honosodott meg. Az I. világháború idején a németek vádolták a franciákat a bogár terjesztésével, a II. világháború alatt a britek és németek kölcsönösen vádolták egymást ugyanezzel. Magyarországon 1947-ben Héderváron regisztrálták, s az 1950-es évektől tömegesen fordul elő. (1997-ben Héderváron avatták fel a hazai növényvédelem emlékművét, egy burgonyabogár szobrát: vörös márvány talapzaton bronzbogár, a községházával szemben.) Az elene indított „kémiai harc” során légi eszközöket is bevetettek: 1953-ban először Vecsésen hajtottak végre szovjet demonstrációt ilyen céllal. Az 1950-es években terjesztett rémhír szerint az amerikai imperialisták dobták le hazánkra, hogy károsítsák a mezőgazdaságot. A hidegháború idején ez a béketábor országaiban szokás volt. A korabeli, szórólapon és plakátokon megjelent rajzos rigmus így szólt: „Átkos kolorádóbogár, krumpliföldön pusztítva jár, / Hátán csíkos takarója, Amerika lobogója, / Telhetetlen rusnya fereg, üssed agyon, ahol éred!” (BURGET 2008: 136). Keletnémet nyelvterületen a németben szokásos *Kartoffelkäfer* (‘burgonyabogár’) és *Colorado-Käfer* (‘kolorádóbogár’) mellett egyenesen *Amikäfer* (‘jenki bogár’) neve honosodott meg.

Analogiaképpen érdekes, hogy a filoxéra vagy szőlő-gyökértetű (*Viteus vitifolii*) is Észak-Amerikából került a 19. század második felében Európába, s itt, ugyancsak Franciaországból terjedve a szőlőültetvényekben óriási kárt tett. Magyarországon az első fertőzést 1875-ben észlelték, 1895-re az ország szőlőterületeinek több mint fele elpusztult. A *kolorádóbogár* egyik korai említése HERMAN OTTÓNál található, aki az ugyancsak Amerikából érkező *fillokszéra* vagy *szőlőtetű* mellett emlegette (1880: 3).

A burgonya megnevezésére a magyarban úgynevezett tautonimák (nyelvjárásonként eltérő változatok) léteznek. Ezek automatikusan mind előtagul szolgálhatnak a *-bogár* utótaggal kiegészülve a kártevő megnevezésére, s a három főbb ’burgonya’ jelentésű szóval ténylegesen is léteznek ilyen összetételek: *burgonyabogár*, *krumplibogár*, *pityókabogár*. Ezen elnevezéseket azonban tájszótáraink alig regisztrálták. HORVÁTH ISTVÁN közlése szerint Magyarózdton (egykor Alsó-Fehér vármegye) *pityókabogár* ’kolorádóbogár’ (1980: 499), a Bukovinából az Al-Duna vidékére, Jugoszláviába telepített székelyeknél ugyancsak *pityókabogár* (Penavin–Matijevics 1980: 67).

Az Új magyar tájszótár adatai a *kolorádóbogár* elnevezésre a következők: *korolábig* (Hegykő, Győr-Sopron megye, 1951), *koroládé* (Péterhida, Somogy megye, 1955), *koroládé¹* (Szilágybagos, Románia, 1959), továbbá 'répabogár, a cukorrépat pusztító bogárfajta' jelentéssel *coloráro bogár* (Kapunár, Győr-Sopron megye, 1951) (ÚMTsz. 3: 444). Magyar nyelvterületen három jelentősebb etnozoológiai (közelebbről etnoentomológiai) gyűjtés említi. KOVÁCS ANTAL a Felső-Szigetközből *kalarádébogár*; *kolerádébogár*; *krumplibogár* neveit regisztrálta, s a névváltozatok kialakulásához a *kalarábé* és *kolera* szókkal való asszociációt említette magyarazatként (1987: 55). GUB JENŐ a Sóvidékről *kolorádóbogár*; *kolorádébogár*; *pityókabogár*; *csikoshátú bogár* neveit regisztrálta (1996: 24). ULICSNI VIKTOR gyűjtései (Szilágyság: Románia, Drávaszög: Horvátország, Gömör: Szlovákia) alapján a *Leptinotarsa decemlineata* nevei *kolorádóbogár*; *krumplibogár*; *burgonyabogár*; *kolorádó*; *koroládó*; *kororádé*; *kolorádé*; *kórórágó*; *koroládóbogár*; *kolorádébogár*; s nála szerepel egy rivális *krumplibogár* is, mégpedig a szárazföldi ászkarák, közönséges nevén *pincebogár* (Oniscidea), melynek nevei *ászokbogár*; *pincebogár*; *krumplibogár*; *féreg* (ULICSNI 2013). ULICSNI tehát több, egyszerűen a *Colorado* folytatásának számító, egy esetben (*kórórágó*) népetimológiás változatot is regisztrált.

A bogár megnevezése más nyelvekben is általában vagy 'kolorádói bogár' (esetleg egyszerűen 'kolorádóbogár'; vö. holland *coloradokever*; svéd *coloradoskalbagge*, *coloradobagge*, ahol *skal* 'hég, páncél', *bagge* 'kos', *skalbagge* 'bogár', dán *kolorádobille*, norvég *koloradobille*, orosz *koloradzkij zasuk*, belorusz *kalaradzkij zasuk*, szlovén *koloradski hrošč*, bolgár *koloradzkij brambor*, román *gândac de Colorado*, azeri *Kolorado böcəyi*), vagy 'burgonyabogár' (vö. szerbhorvát *krompirova zlatica* és *buba krompirača*, ahol *krompir* 'burgonya', *buba* 'bogár', *zlatica* 'aranypénz', s ez a *zlatica* önállóan is 'burgonyabogár'; baszk *patata-zomorroa*, *patata-kokoa*, török *patates böceği*, spanyol *escarabajo de la patata*, katalán *escarabat de la patata*, gallego *escaravello de pataca*). Angolul expliciten *Colorado potato beetle* 'Colorado burgonyabogár', röviden *Colorado beetle* 'kolorádóbogár', továbbá *ten-striped spearman* 'tízcsíkos lándzsás', *ten-lined potato beetle* 'tízcsíkú burgonyabogár'. A finnben és az észtkben mind a 'kolorádóbogár' (*koloradonkuoriainen* és *kolorado mardikas*), mind a 'burgonyabogár' (*perunakuoriainen* és *kartulimardikas*) elnevezéstípus használatos. Finnország egyébként az Európai Unió néhány burgonyabogártól mentes országa közé tartozik, ám például 2011 nyarán az erős szélnek köszönhetően Oroszországból átjöttek a kártevők. Ugyancsak két elnevezés verseng az izlandiban: *kartöflubjalla* 'burgonyabogár' és *kólóradóbjalla* 'kolorádóbogár'. Különösen érdekes a cseh *mandelinka bramborová* és a szlovák *pásavka zemiaková*, régebbi változattal *mandelinka zemiaková*, mindhárom szó szerint 'burgonyabogár', de a *mandelinka* és a *pásavka* szók e nyelvekben önmagukban is 'burgonyabogár' jelentésűek. A franciában külön szó lexikalizálódott a bogár megnevezésére: *doryphore* (< ógörög *dorüphorosz* 'lándzsavívő'), ami megvan a katalánban is mint *dorífora*, a spanyolban mint *dorífera* vagy *dorífora*, a portugálban mint *dorífora*, az olaszban mint *dorífora della patata*.

Hivatkozott irodalom

- BOOD, CHARLIE 1990. *A természet csodái. Az állatvilág képekben 1*. Interprint, Budapest.
- BURGET LAJOS 2008. *Retró szótár. Korfestő szavak a második világháborútól a rendszerváltásig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GUB JENŐ 1996. *Erdő-mező állatai a Sóvidéken*. Firtos Művelődési Egylet, Korond.
- HERMAN OTTÓ 1880. *A fillokszéra. Vészkiáltás a magyar szőlők érdekében*. Második kiadás. Khór és Wein, Budapest.

- HORVÁTH ISTVÁN 1980. *Magyarózdai toronyalja. Írói falurajz egy erdélyi magyar faluról*. Második kiadás. Magyar Helikon, Budapest.
- KOVÁCS ANTAL 1987. „*Járok-kelek gyöngyharmaton...*” *Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében*. Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek 6. Hazafias Népfront Városi Bizottsága, Mosonmagyaróvár.
- MAJOR ISTVÁN 1979. *Lesz-e sas 2000-ben? Az állatvilág múltja, jelene és jövője*. Natura, Budapest.
- PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS 1980. *Székely szójegyzék*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.
- SCHMIDT EGON 1987. *Nemszeretem állatok*. Natura, Budapest.
- ULICSNI, VIKTOR 2013. *Folk knowledge of invertebrate species in Central Europe*. Poszter. 36th Annual Meeting of the Society of Ethnobiology „Climate Change and Ethnobiology”. University of North Texas in Denton, Texas, May 15–18 2013.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

ÉLŐNYELV

Az *á* előtti illabiális *á*-zás a Csallóközben

1. Bevezetés. A magyar nyelvjárások területi egységeinek jellemzésekor a dialektológiai szakirodalom megjegyzi, hogy a csallóközi–szigetközi nyelvjárascsoportban az *á* előtti *a* gyakran illabiális (*mádár; kápál*), illetve nyiltabb ejtésű (*apját*) lesz (vö. JUHÁSZ 2003: 271; MENYHÁRT–PRESINSZKY–SÁNDOR 2009: 126). Ez a hangkörnyezettől függő, asszociatív jelenség csupán az *á* előtti *a* hangot érinti, mely a köznyelvhez viszonyítva illabiálisan hangzik az érintett helyzetben. A tanulmány először áttekinti e hangtani jelenség történetét, elterjedtségét a nyelvtörténeti és a nyelvjárástani szakirodalom segítségével, majd szinkrón nyelvjárási adatok felhasználásával és a számítógépes dialektológia módszereivel rámutat az *á* előtti illabiális *á* (vagyis inkább *á ~ e*) hang n y e l v f ö l d r a j z i, valamint a k u s z t i k a i f o n e t i k a i jellemzőire a Csallóközben.

2. Nyelvtörténeti, nyelvföldrajzi, hangtani áttekintés. Az *á* előtti asszociatív illabiális *á*-zás eredetéhez két különböző magyarázat fűződik. Az egyik szerint megőrzött régiség: a mai *a* elődjének, a hajdani általános *á*-zásnak *á* előtti helyzetéhez kötött megőrződése. A másik felfogás szerint az *á* illabiális asszimiláció: az *á* hátraható részleges hasonító hatására illabiálissá lesz az előző szótagban lévő *a* hang: *kapa*, de: *kápál; apa*, de: *ápám* (E. ABAFFY 2003: 603). Ez a jelenség a nyelvterület egymástól távol eső pontjain, főképp a csallóközi–szigetközi, valamint a székely és a moldvai nyelvjárásokban figyelhető meg. BÁRCZI GÉZA feltételezi, hogy a területileg távol eső részeken az *á* előtti illabiális az *á* hangok nem mindig azonos eredetűek: egyik területen az asszociatív megőrződés, a másikon az illabiális asszimiláció a helyénvaló magyarázat (BÁRCZI 1967: 159).

Az írott forrásokban az *á* általános jelöltelensége a konkrétabb területi és kronológiai megállapításokat lehetetlenné teszi. Egyedül az észak-dunántúli (szigetközi) részleges *á*-zásra van megbízható írásbeli fogódzónk a 17–18. század fordulója körüli időből,

ugyanis a Szentsei-daloskönyvben ilyen adatok találhatóak: *bárát, szarkának, Várgáknak, mágát, tátárral, hullátását, szágát, jávára, hálalodbul, mulátságom* stb., ahol az első *á* nyilvánvalóan *á-t* jelöl. BENKŐ LORÁND szerint itt az *á* későbbi – lehet, hogy egyes vidékeken meglehetősen fiatal – hasonító hatásával van dolgunk (BENKŐ 1957: 89).

A jelenség kialakulásának megítélésében az ómagyar *á* és *á* hangok együttes meglétéből kell kiindulnunk. Fonológiaiilag az egyetlen megkülönböztető jegy, a rövidség – hosszúság egy adott időszakban kevés lehetett a két fonéma szilárd elkülönítéséhez. „Az *á-á* oppozícióját a fonológiai rendszer úgy erősítette fel, hogy az *á* és *á* között fellépő disszimilációval megváltoztatta vagy az *á*, vagy az *á* főnikus szubsztanciáját. A fellépő elhasonító hatás következtében vagy az *á* labializálódott *a*-vá, és az *á* maradt többé-kevésbé változatlanul, vagy az *á* őrződött meg és az *á* labializálódott *ā*, *ó* fonémává. BENKŐ bizonyította, hogy az általános *á*-zás és *ā*-zás függvényei egymásnak. Ezért alakult ki az általánosan *á*-zó palocságban az *á* > *ā* labializáció. Az elhasonító hatás azonban lehetett ellentétes irányú is. Így alakulhatott ki egyes nyelvjárások fonémarendszerében az *á-ā*, más nyelvjárásokéban és a közmagyarban az *a-á* oppozíció. Az *á* labializációja bizonyos területeken az *á* előtt megrekedt, s rendszerszerűen stabilizálódott. A hangrendszer egésze nézve az *á*-zás megőrzött régiség” (MURÁDIN 1981: 191–192).

A jelenség csallóközi példáit először IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA közölték szlovákiai nyelvataszgyűjtő útjuk első állomásáról, Nemeshodosból. Megjegyzik, hogy az *á* előtti szótagok *a*-ja helyén igen sok helybeli lakosnak a nyelvében az *á* és az *e* közötti hangot találtak. Ezeket Imre Samu *ǎ*-val, Kálmán Béla pedig *ɛ*-vel jelölte. Példáik a következők voltak: *kǎlász, bǎrázdo, rǎkjá, ǎpját, ǎpjájé, tǎkǎrmárrépa, kǎrǎlábi, sǎláto, pǎlánta, kǎpáll, ǎgácifa, mǎdár, mǎdǎrfi, ǎggyátok, legǎlább, pǎlánc, pǎllás, gerǎdics, lepát, kǎnál, keccsánok, neǎdrág, keǎbát, ǎreǎnyám, kǎrǎsztenyám, kizsgeǎdǎknok, heǎlándik, meǎgát, tértkeǎlács, heǎtár, gyeǎmlál, keǎntár, seǎjtár, kǎnász, zeǎbáll, ǎkǎrmit*. A szerzők HORGER ANTAL-t idézik, aki az erdélyi Szakadát nyelvjárásában megfigyelt *kǎlács, hǎsznál, Keǎtát, ennyát*, stb. példáiban jelentkező *ǎ ~ e*-t elhasonulással magyarázza: tehát nem *a > ǎ ~ e*, hanem *á > ǎ ~ e* változással állunk itt szemben (KÁLMÁN–IMRE 1953: 515–517).

KOVÁCS ISTVÁN az *á* utáni asszociatív *o*-zást vizsgálta 35 csallóközi és mátyusföldi faluban. Adatainak elemzésekor megjegyzi, hogy „az északnyugati nyelvjáróterületnek ezen a részén az *á*-t megelőző szótag helyén *e*-t (*ǎ*-t) találunk egy kisebb területen, pl. *bernáro, telálot, medárnok, epánok, enyánok, keszánok, ekácfo, vesárnop, elázotos, seláto, medárnok, epánok, enyánok, cseládbo, hejdenábo, keszánok, kepánok, ekácfo, vesárnop, elázotos, seláto, medárnok, epánok, enyánok, cseládbo, hejdenábo, hesznáro* (Felsőszeli), *vesárnop* (Vághosszúfalu), *szebálytolan* (Bős), *lekáso, ekácfo, hejmávó, kelepáccsó, megyerázottó, medárnok, keszánok, kepánok, vesárnop, neptár, lepát* (Pered), *helásznok, kepájo, keszánok, telálot, szebálytalan, cseládba, kelepáccsú, hejdenábo, megyerázattal, hesznáro* (Nyárasd). Feltűnő, hogy a *hejdenábo, kelepáccsó, megyerázottó* szavakban nemcsak az *á*-t közvetlenül megelőző szótag rövid *a*-ja disszimilálódik, hanem az előtte álló második szótag *a*-ja is. Mivel máskor nem fordul elő ilyenfajta *e*-zés, ezért ezt a hangváltozást az *á* disszimiláló hatásának kell tekintenünk akár közvetve, akár közvetlenül, s az asszociatív hangváltozások közé kell sorolnunk” (KOVÁCS 1963: 102–103). Az *á* előtti szótagban lévő *a* illabiális ejtésének közölt változatai tehát ugyanahhoz a jelenséghez tartoznak.

Az *á* előtti illabiális *á* használatával kapcsolatban IMRE SAMU a nyelvatalasz anyagát összegezve megjegyzi, hogy az asszociatív *á*-zás fenti típusai az említett részekben már

erősen bomlóban vannak, s mindenütt jelentkeznek a *kapál*, *apját* típusú változat is (IMRE 1971: 286). A jelenség csallóközi gyakoriságának vizsgálatáról ez idáig nincs tudomásunk. Az *á* előtti illabiális *á*-zás használatáról az érintett területen az eddigi legteljesebb nyelvföldrajzi képet A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) alapján ismerhetjük meg. A jelenséget az MNYA. három csallóközi kutatópontján (Csallóközcsütörtök, Hodos, Izsap) 38 címszóban vizsgálhatjuk. Ezek közül csupán egyetlen kérdésnél jelentkezett mindhárom kutatóponton a tárgyalt jelenség. A **vasárnap** címszó mindegyik kutatóponton *vésárnap* alakban realizálódott. Különbségek figyelhetők meg a három kutatópont között a tárgyalt jelenség gyakoriságában. Csallóközcsütörtökön 35, Hodosban 32, ám Izsapon csupán 4 címszó példáiiban jelentkezett az *á* fonéma előtt illabiális *á*. Az atlaszadatok alapján a jelenség a Csallóköz nyugati és középső részén volt erősebb, délen gyengébb. Az illabiális *á* fonéma realizációi is nagyon változatos képet mutatnak. Leggyakrabban az előrébb képzett illabiális *ǎ* jelentkezett (30 címszó adataiban, pl. padlás: *pǎllás*), ezt követte az illabiális *ă* (28 címszó adataiban, pl. madár: *mădár*), majd ritkábban megjelent a nyíltabb labiális *a* (9 címszó adataiban, pl. halánték: *hălánték*) és a zártabb illabiális *ǎ* (7 címszó adataiban, pl. parázs: *părǎzs*). Egyetlen, már említett példában pedig zárt *ë* alakban realizálódott az *a* fonéma (1 címszó adataiban: vasárnap: *vësárnap*). Az MNYA. vizsgált példái alapján tehát megállapíthatjuk, hogy az atlaszgyűjtés idején az *á* előtti illabiális *á*-zás nem volt általános jelenség mindhárom csallóközi kutatóponton, viszont az illabiális realizációi nagyon változatosak voltak.

Az MNYA. utáni újabb gyűjtések közül egy kevésbé ismert nyelvföldrajzi témájú szakdolgozat alapján is értékes megállapításokat tehetünk a tárgyalt nyelvjárási hangtani jelenség csallóközi megoszlásáról. CSÖLLE CSIZMADIA LÍVIA 1984-ben Három csallóközi falu (Nyárasd, Padány, Alistál) lexikai nyelvatlasza címmel 241 térképet közölt, melyek között az *á* előtti illabiális *á* használatával 10 térképlapon foglalkozott. Az *á* előtti illabiális *á*-zást a következő példákkal vizsgálta: **deszkakerítés:** *pălănk*, **padlásajtó:** *păllăsăjtó*, **parázs:** *părăzs*, **szénvonó:** *părăzskihúzó*, **fal** (ige): *zăbăll*, **pókos** 'duzzadt <a ló lába>': *kăptăs*, **disznópásztor:** *kănăsz*, **patkány:** *pătăkăn*, **darázs:** *dărăzs*, **békanyál:** *békănyăl*. Mindhárom kutatópont a Csallóköz középső részén terül el, mégis az adatok alapján csupán az egyik kutatóponton, Nyárasdon mondható gyakoribbnak az *á* előtti illabiális *á*-zás (CSÖLLEOVÁ-CSIZMADIAOVÁ 1984). A jelenség pontos nyelvföldrajzi megoszlására egy teljes kutatópont-hálózatú regionális nyelvatlasz adhatna választ.

3. A csallóközi kutatás. A közölt történeti és nyelvföldrajzi adatok megállapításai kellő kiindulópontot adnak a tárgyalt nyelvjárási jelenség szemléltetésére, az *á* hang sokféle változatát is felsorolják, de nem alkalmasak arra, hogy a lejegyzések pontosságát ellenőrizhessük, az adatok nincsenek hanggal szinkronizálva, nem vizsgálhatók az akusztikai jellemzők, és nem szemléltethetők térképen az *á* előtti asszociatív illabiális *á*-zás változásai és mai használata a Csallóközben, valamint nem vethetők egybe az adatok más adattárakkal, mérésekkel. Ezen hiányosságokra ad megoldást a VÉKÁS DOMOKOS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA által kifejlesztett **B i h a l b o c s** szoftver, mellyel csallóközi szinkron nyelvjárási adatainkat kezeljük.

A kutatás 2010-ben kezdődött. Célja a csallóközi magyar nyelvjárások tájszóanyagának teljes kutatópont-hálózaton történő gyűjtése. A csallóközi településeken 280 kérdésből álló dialektológiai és 50 kérdéses szociolingvisztikai kérdőíves vizsgálat anyaga

képezi a nyelvi korpuszt. Falvanként 10-10 adatközlővel dolgoztunk. Ezen kívül szöveg-felvételek is készülnek, valamint akusztikai fonetikai vizsgálathoz szükséges minimális szópárok gyűjtése is folyik. Az adatok informatizációja folyamatos. Eddig 10 kutatópont adatait sikerült feldolgozni, mely révén összesen 28935 adat áll a rendelkezésre. Az adatok gyűjtésébe a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karának magyar szakos hallgatói is bekapcsolódtak. Az eddig feldolgozott kutatópontok területi elhelyezkedését az 1. ábra mutatja.

1. ábra

A 2015-ig feldolgozott csallóközi kutatópontok

A térképen látható 10 kutatópont jól reprezentálja a Csallóköz területét. 4 kutatópont (Egyházugelle, Bodak, Csallóközkürt, Felsővámos) a terület felső részét, további 4 helyszín (Bős, Patas, Kulcsod, Csicsó) az alsó részt reprezentálja. Kontrollpontként egy mátyusföldi *ö-ző* község (Jóka), illetőleg egy észak-dunai település (Vágfüzes) adatai is feldolgozásra kerültek.

A feldolgozások eddigi eredményei már publikációk formájában is elérhetők. A meglévő adatok alapján részletesen bemutattuk a szórványos *ö-zés*, az *á* előtti illabiális *á-zás*, valamint az *á* utáni asszociatív *o-zás* egyes jellemzőit a vizsgált kutatópontokon (PRESINSZKY 2012; MENYHÁRT 2012; MENYHÁRT–PRESINSZKY 2013).

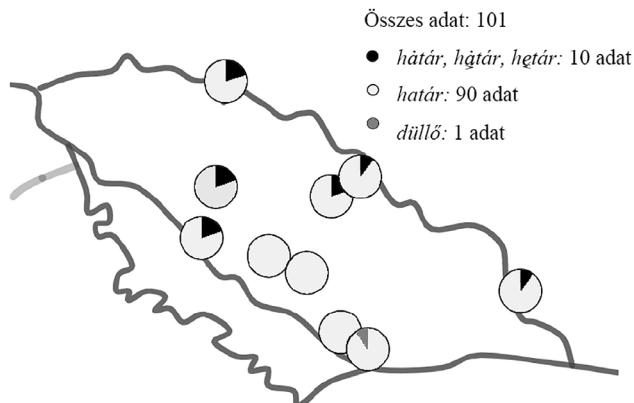
Egy korábbi tanulmányomban (PRESINSZKY 2012) a kérdőívünkben szereplő és e jelenségre vonatkozó összes címszó válaszainak megoszlását már megvizsgáltam. Bemutattam az *á* előtti asszociatív illabiális *á-zás* gyakoriságát az eltérő fonetikai helyzetekben is. A jelenség előfordulását vizsgáltam hangsúlyos helyzetben, szó elején, hangsúlytalan helyzetben, valamint hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyszerre.

A továbbiakban a kérdőíves gyűjtés egy kiválasztott címszavával szemléltetem az *á* előtti asszociatív illabiális *á-zás* mai gyakoriságát a vizsgált kutatópontokon a Bihalbocs segítségével generált térképekkel szemléltetve. A térképek gyakorisági megoszlásokat szemléltetnek, amelyeket a megkérdezett beszélők szociológiai jellemzői (életkora és iskolázottsága) alapján is össze lehet hasonlítani egymással. Ezeknek a többdimenziós térképeknek a módszere számítógépes dialektológiai alapon azonos A moldvai csángó nyelvjárások atlasza informatizált változatát (VÉKÁS 2007; BODÓ 2011) és A magyar nyelvjárások atlasza ellenőrző gyűjtéseinek szövegfelvételeit (VARGHA 2011) feldolgozó kartográfiai megoldásokkal.

A szemléltető példa a **határ** címszó. A 2. ábrán látható, hogy a feketével jelölt nyelvjárási *hátár* és annak realizációit tartalmazó változatok együttvéve is csupán az adatok 10%-át adják, és használatuk főként a Csallóköz felső és középső kutatópontjaira korlátozódik.

2. ábra

Mi a neve annak a területnek a községen kívül, ahol a szántóföldek vannak?

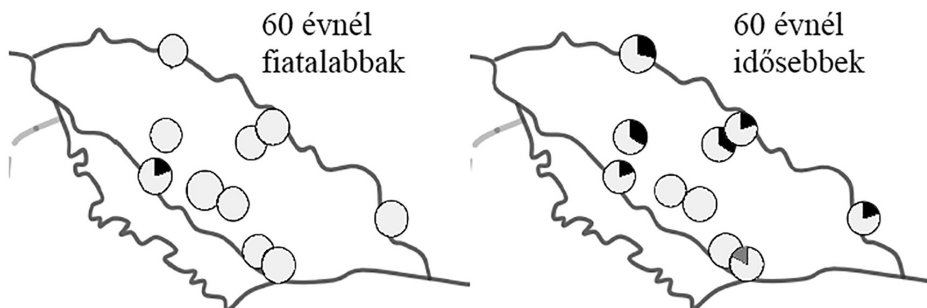

A nyelvjárási változatok megjelennek Jókán, Egyházzellében, Bodakon, Csallóköz-kürtön, valamint kisebb arányban Felsővamosban és Vágfüzesen. A köznyelvi változat kizárólagos az alsó kutatópontokon (Bõs, Kulcsod, Csilizpatas). Egy alkalommal jelent meg még válaszként a *dũillõ* 'dũlõ' változat Csicsón.

Ha az adatokat életkor szerint rendezzük, akkor a 3. ábrán látható, hogy a 60 év-nél fiatalabbak (45 adatközlõ) körében csupán egy adatközlõ tartozott azok közé, akik a nyelvjárási jelenséget használták. Az *á* elõtti asszociatív illabiális *ã*-zás főként a 60 évnél idõsebbek (56 adatközlõ) között jelentkezett. Az ábra jól szemlélteti, hogy a jelenségre nagy hatással van az életkor. Az adatokat ugyanígy rendezhetjük iskolázottság, nemek, származás, vallás, foglalkozás szerint, ám ezek alapján nem különülnek el olyan élesen az eredmények, mint az életkor szerint.

3. ábra

A *határ* címszó válaszai életkor szerint

A jelenségre vonatkozó összes címszó (24) válaszainak megoszlását vizsgálva (PRE-SINSZKY 2012) az nyert megerősítést, hogy az *á* előtti illabiális *á*-zás leginkább a Csallóköz felső és középső részére jellemző. Az illabiális *á* hanggal közel azonos arányban jelentek meg annak *ǣ* ~ *ɛ* realizációit tartalmazó változatok. Az eltérő fonetikai helyzetek (szó eleje, hangsúlyos helyzet, hangsúlytalan helyzet) nem befolyásolták lényegesen az *á* előtti illabiális *á*-zást. Az adatok életkor szerinti csoportosítása alapján elmondható, hogy a nyelvjárási változat a 60 évnél idősebbek körében volt gyakoribb. Az adatok iskolázottság szerint nem különböztek el élesen minden esetben: a magasabb iskolázottságú adatközlők körében is megjelentek a nyelvjárási változatok. A jelenség összesített előfordulása azonban a szinkrón gyűjtés során ritkának mondható.

4. Az akusztikai fonetikai vizsgálat. A továbbiakban a lejegyzés és a hang összekapcsolásából eredő újabb kutatást és annak eredményeit ismertetem. A Bihalbocs keresőfelületén megjelenő informatizált adatok egyben hangzó adatok is. Ez azt jelenti, hogy ha rákattintunk a lejegyzett változatok mellett szereplő négyzetekre, akkor meghallgathatjuk az adatokat, és a lejegyzést is bármikor változtathatjuk, pontosíthatjuk. A füllel hallható különbségeket az illabiális *á*, valamint annak zártabb és előrébb képzett variánsai között a lejegyzésben is jelöltük. A Bihalbocs segítségével azonban akusztikai mérésekkel pontosíthatjuk a lejegyzést.

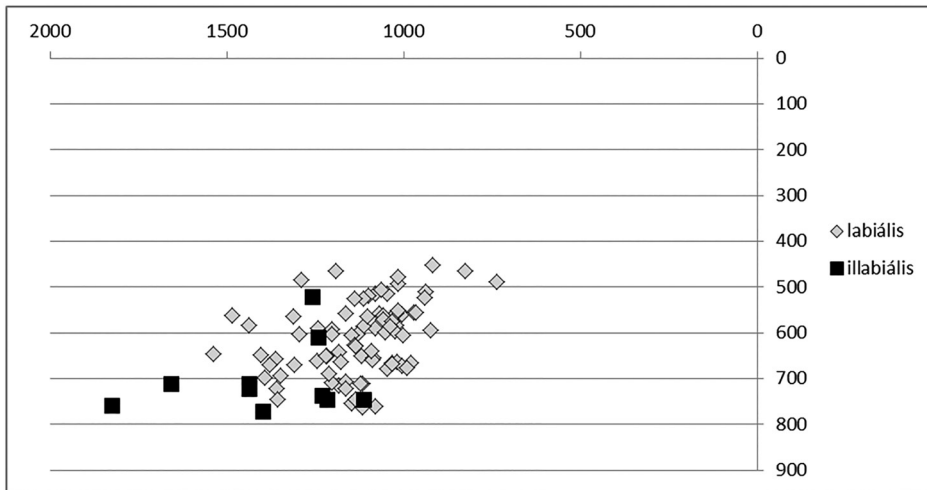
Az akusztikai vizsgálat során a beszédhangok frekvenciaszerkezetét elemezzük. A beszédhangok összetett hangok, amelyek az időben változnak és széles frekvenciatarományjal jellemezhetők. Ebben a tartományban található az alaphang, a felhangok, a formánsok, a zörejjösszetevők, tehát azok a komponensek, amelyek a beszédhangok frekvenciaszerkezetét létrehozzák. A 100-8000 Hz-es tartományban megjelenő összetevők akusztikailag egyértelműen jellemzik a beszédhangokat. Magánhangzóink formánszerkezetében az első és a második formáns értéke rendszerint egyértelműen meghatározza a magánhangzó minőségét. Ezek az értékek azonban még ugyanazon beszélő izolált ejtésében is nagyfokú variabilitást mutatnak. Ezért nem szabhatók meg határértékek. A fonetikai szakirodalom alapján az *á* és az *a* formánsértékeinek tájékoztató adatai szerint abból indulunk ki, hogy az *á* hang első és második formánsának értéke 200-300 Hz-cel több, mint az *a* hangé (GÓSY 2004: 115). Hangsúlyoznunk kell azonban még egyszer, hogy ez nem sarokpont, csupán tájékoztató jellegű adat.

A csallóközi kérdőívünkben két címszó segítségével, hasonló fonetikai helyzetben, 100 adatközlő atlaszkérdésekre adott egyszavas válaszaiban vizsgáltam meg az *a* hang formánsértékeit. Az egyik szó a már említett *határ*, a másik pedig a *haza*. Feltételeztem, hogy a *határ* szó *a* magánhangzójának formánsértékei (az *á* előtti asszociatív illabiális *á*-zás hatásaként) magasabbak lesznek, mint a *haza* szó első szótagjában, függetlenül attól, hogy hallhatók-e a különbségek vagy sem. További célom az volt, hogy a mérési adatok segítségével jobban pontosítsam a Csallóközben hallható illabiális *á* hang fonetikai tulajdonságait. Ehhez a Bihalbocs segítségével külön fájlokba másoltam ki minden adatközlőtől a *határ* és a *haza* címszavak hangzó adatait, valamint a hozzájuk tartozó információkat. Ezeket a fájlokat a Praat akusztikai szoftverbe konvertáltam, majd megmértem bennük az *a* hangok formánsértékeit. A megmért első és második formánsértékeket táblázatba rendeztem (egy Excel táblázatba, mely 864 adatot tartalmazott), majd értékeltem az adatokat. Ezúton is köszönöm Vargha Fruzsina Sára segítségét a mérések pontosításában és értékelésében. Az

adatok értékeléséhez két kategóriát alakítottunk ki. Külön értékeltük azokat az adatközlőket, akiknél jól hallható a kétféle *a* hang közötti eltérés, és kíváncsiak voltuk a formánsértékek különbségeire azon adatközlők körében is, akiknél fülrel nem hallottunk eltérést. A 4. ábra az *a* fonéma F1, F2 értékeit mutatja a *határ* szó első szótagjában az összes adatközlőnél. A függőleges tengely az első formánsértékeket (F1), míg a vízszintes a második formánsértékeket (F2) mutatja. Látható, hogy az illabiális *a* hangot ejtő adatközlők adatai két kivételtől eltekintve szépen elkülönülnek. Az adatok szerint főként az F1 értékek növekedtek egységesebben. A szürke kis négyzettel jelölt labiális *a* hang esetében ez az érték legtöbbször 500–700 Hz, a feketével jelölt illabiális *a*-nál 700–800 Hz közé került. Az F2 értékeinél nem figyelhető meg ilyen éles különbség. Az értékek legtöbbször 1000–1500 Hz közé kerültek.

4. ábra

Az *a* fonéma F1, F2 értékei a *határ* szó első szótagjában az összes adatközlőnél

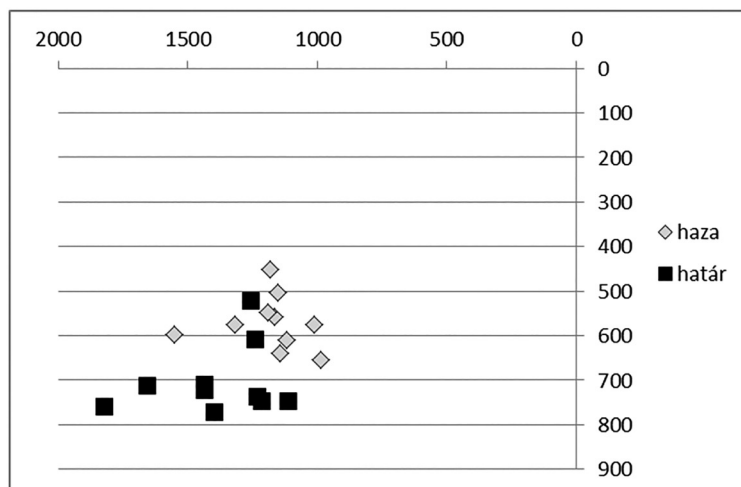
Az adatok további rendszerezésével azt is megvizsgáltuk, milyen különbségek vannak mindkét szó (a *haza* és a *határ*) F1 és F2 értékei között az egyes adatközlők esetében. Kimutattuk, hogy ahol fülrel is hallottuk a különbséget (1. kategória), ott van kisebb-nagyobb különbség: az F1 és az F2 is magasabb a *határ*-ban, vagyis maga a hang illabiálisabb és palatálisabb. Az ő esetükben akusztikai vizsgálattal tehát jól igazolható az *a* hang eltérő frekvenciaszerkezete *á* előtti és nem *á* előtti szótagban. A *határ* szó *a* hangjának F1 értékei 700–800 Hz közé esnek, míg a *haza* szó első *a* hangjéé 450–650 Hz közé esve alkottak jól elkülönülő halmazt (5. ábra).

Érdekes, hogy van ilyesmi különbség azoknál is, akiknél nem hallottunk különbséget. (Őket a 2. kategóriába tettük.) Ebben a csoportban is több helyen látható volt a különbség a formánsértékek között. Ez az eltérés utalhat arra, hogy más nyelvjárású beszélőktől az ő ejtésük is valamennyire eltér, de amíg nem vizsgáltuk ezt konkrétan más nyelvjárású beszélővel, addig ezt nem lehet egyértelműen kijelenteni. Azt ugyanis nem tudjuk, hogy ha vennénk 100 más nyelvjárású adatközlőt, akiknél nem várunk különbséget, ott mi történne ezekkel az értékekkel.

5. ábra

Az *a* fonéma F1, F2 értékei a *haza* és a *határ* szó első szótágjában az illabiális *á* hangot ejtő adatközlőknél

5. Összegzés. Az *á*-t megelőző szótágban lévő *a* hang illabiális megvalósulását áttekintve leszögezhetjük, hogy e jelenség mind a nyelvtörténeti, a nyelvföldrajzi és a fonetikai megállapítások szerint is nemcsak *á*-zásnak, hanem asszociatív *á* ~ *e*-zésnek tekinthető a Csallóközben. Az MNyA., valamint az azt megelőző és követő vizsgálatok kelőn bizonyítják az illabiális variánsok sokszínűségét. A jelenség fontos regionális nyelvföldrajzi megoszlásának kérdéseire egy teljes kutatópont-hálózatú csallóközi nyelvatlasz adhatna választ. A megkezdett kutatás eddigi eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy az *á* előtti asszociatív *á*~*e*-zés összesített előfordulása a kérdőíves gyűjtéssel nyert szinkron adatok között ritkának mondható. Megjelenése főként a Csallóköz középső és felső kutatópontjaira korlátozódik. Az illabiális változat a 60 évnél idősebbek körében volt gyakoribb. A csallóközi adatokon elvégzett akusztikai mérések eredményei a vizsgálat előtt megfogalmazott hipotézist alátámasztották. Az *a* hang hallható sajátos illabiális hangszíne az *á* előtti szótágban akusztikai adatokkal támasztható alá. A mérések további fontos megállapítása, hogy csallóközi adatközlőink körében az illabiális *á* nem csak nyitabb, hanem jellemzően palatálisabb ejtésű, mint az *a*. A vizsgált jelenség instabilitása figyelhető meg, mely a nyelvi rendszeren belüli változatosságban, a nyelvföldrajzi visszaszorulásban és a köznyelvvél való kiegyenlítőedésben nyilvánul meg.

Kulcsszók: *á* előtti asszociatív illabiális *á*-zás, nyelvföldrajz, akusztikai elemzés, Bihalbocs, Praat, Csallóköz.

Hivatkozott irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128, 301–351, 596–609, 710–718, 789–799.

- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 95–180.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BODÓ CSANÁD 2011. A nyelvi változás vizsgálatának lehetőségei Moldvában. In: BARTH M. JÁNOS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 33–59.
- CSÖLLEOVÁ-CSZIMADIAOVÁ LÍVIA 1984. *Három csallóközi falu (Nyárasd, Padány, Alistál) lexikai nyelvatlasza*. Szakdolgozat, Comenius Egyetem, Pozsony.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- IMRE SAMU – KÁLMÁN BÉLA 1953. A szlovákiai nyelvátlaszgyűjtő út néhány nyelvészeti tanulsága. *Magyar Nyelv* 49: 514–523.
- JUHÁSZ DEZSÓ 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–324.
- KOVÁCS ISTVÁN 1963. Az *á* utáni *o*-zás az északnyugati nyelvjárás-terület északi részén. *Magyar Nyelvjárások* 9: 89–104.
- MENYHÁRT JÓZSEF 2012. Kis kácsa fürdik. Egy csallóközi nyelvjárás jelenség vizsgálata. In: SIMON SZABOLCS – TÖRÖK TAMÁS szerk., *A tudomány vonzásában: Köszöntő kötet a 70 éves Vörös Ottó tiszteletére*. Selye János Egyetem, Komárom. 131–144.
- MENYHÁRT JÓZSEF – PRESINSZKY KÁROLY 2013. A szórványos *ő*-zés vizsgálata a Csallóközben generációk és iskolázottság szerint. In: KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában: Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1.) előadásaiból*. Gondolat Kiadó, Budapest. 444–458.
- MENYHÁRT JÓZSEF – PRESINSZKY KÁROLY – SÁNDOR ANNA 2009. *Szlovákiai magyar nyelvjárások*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- MNYA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 1981. Az asszociatív *á*-zás elterjedtsége a romániai magyar nyelvjárásokban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 25/2: 185–192.
- PRESINSZKY KÁROLY 2012. A csallóközi kálács. Az *á* előtti asszociatív illabiális *á*-zás nyelvföldrajzi jellemzői a Csallóközben. In: SIMON SZABOLCS – TÖRÖK TAMÁS szerk., *A tudomány vonzásában: Köszöntő kötet a 70 éves Vörös Ottó tiszteletére*. Selye János Egyetem, Komárom. 111–129.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2011. Beszélő térképlapok A magyar nyelvjárások atlaszából. In: BARTH M. JÁNOS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 151–169.
- VÉKÁS DOMOKOS 2007. Számítógépes dialektológia. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion*. Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely. 289–293.

The use of short unrounded /a/ before /a:/ in Rye Island

This paper discusses the history and distribution of a dialectal phonological phenomenon known as the associative use of short unrounded /a/ in the environment of a following /a:/, based on the literature of historical linguistics and dialectology. Then, using synchronic dialect data and the methods of computer-assisted dialectology, the linguistic-geographic and acoustic-phonetic properties of this phenomenon as it occurs in Rye Island (Csallóköz, Slovakia) are presented. Fieldwork on Rye Island dialect data began in 2010, with the aim of compiling a regional dialect atlas. The

construction and processing of the database was done with the BihalBocs dialectological software, making it possible to align recorded data with sound recordings, to continually check them, and to study them in ways that researchers' aims require. The paper points out the instability of the phenomenon under study, as revealed by its variability within the language system, its geolinguistic retreat, and its levelling with corresponding standard forms.

Keywords: associative use of short unrounded /a/ in the environment of a following /a:/, geolinguistics, acoustic analysis, BihalBocs dialectological software, Praat acoustic software, Rye Island.

PRESINSZKY KÁROLY
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

SZEMLE

Standarddeutsch im 21. Jahrhundert

ALEXANDRA N. LENZ, MANFRED M. GLAUNINGER Hg. Vienna University Press, Göttingen, 2015.
Wiener Arbeiten zur Linguistik. Band 1. 250 lap

A köznyelv kérdésköre több szempontból: oktatási, nyelvi változási, nyelveleírasi, nyelvművelési, nyelvpolitikai tekintetben egyaránt az időszerű nyelvtudományi kutatási területek közé tartozik. A hazai szakirodalomból is jól ismertek az olyan fogalmak, amelyek a köznyelvvél is így vagy úgy összefüggésben vannak, mint például a regionális köznyelviség, a köznyelvietlenedés, a köznyelvestülés, az át- és szétrétegződés, a standardideológia, a standardellenesség, az anyanyelvoktatás. Az ismertetendő munkában, amelynek középpontjában az ausztriai német köznyelv áll, azok a kérdések kerülnek terítékre, amelyek a németországi, ausztriai és svájci német nyelvi standardnak össznémet nyelvi tekintetben fontosnak mutatkoznak. Így egyebek mellett a német nyelvi többközpontúság kérdése s az informatikai korszaknak is köszönhető, az emberek nyelvi mentalitásában, véleményalkotásában bekövetkezett és folyamatban levő változások, nemkülönben a percepció vizsgálatoknak az elmélettel részben szembemenő eredményei. Ez utóbbira gondolta fogalmazott GLAUNINGER így: jól teszi a nyelvészet, ha nem csukja be a szemét az empirikus kutatási eredmények előtt (157). Mivel úgy tűnik, hogy a nyelvváltozatokkal a német nyelvtudományban foglalkoznak már jó ideje a legalaposabban, a nyelvváltozat-kontinuum mozgásának megfigyeléséből levonható következtetések tanulságosak a magyarral foglalkozó kutatók számára is. A kötet kilenc tanulmányt tartalmaz. Nem szólok mindegyikről, csak azokról, amelyek benyomásom szerint a magyar nyelvészek számára fontosabbak.

A bevezetőben két neves nyelvész, LENZ és GLAUNINGER kutatómódszertani kérdéseket is szóba hoz. Hangsúlyozzák, hogy az újabb kutatásokban egyre inkább teret nyer a nyelvvidinamika-alapú változat(osság)nyelvészet, az interakcionális szociolingvisztika, valamint a modern nyelviattitűd- és percepciókutatás. Nyelvhasználati szempontból alapvetően fontosnak tartják a megváltozott és változó környezetet, a globalizálódás terjedését és a világot átfogó kommunikációs horizont létrejöttét, amelyeknek a történelmi mértékű társadalmi változások felgyorsításában és intenzívvé tételében döntő szerepük van.

GLAUNINGER tanulmányában olvassuk, hogy a nyelvvidinamika-paradigma a strukturalista rendszerszerűség-posztulátum módosítását ígéri szemiotikai, szemantikai és pragmatikai szempontok alkalmazásával (16). GLAUNINGER véleménye szerint a nyelvi többközpontúság elméletének interpretációjaként a germanisztikai nyelvészetben a *plurinacionális* értelmezés időközben mainstream-paradigmává vált, s ennek megfelelően nemzeti változattal számolnak Németországról, Ausztriáról és Svájcra szólván. Másfelől azonban mivel az EU-s, tehát a németországi és ausztriai polgároknak jogi és gazdasági értelemben egyre inkább szupra-, illetőleg poszt-nacionálisan szerveződik az élete, a német standard nemzeti változatainak posztulátuma alapvetően megkérdőjeleződik (49). Sajátos konstelláció, hogy míg Ausztriában identitáserősítő szerepe van az ausztriacizmusoknak, a tendencia inkább leépülésük mellett szól. Össznémet kontextusban az osztráknémet nyelvi mindig restriktívként modellálódik. GLAUNINGER a funkcionális-dimenzionális nyelviváltozatosság-elmélet mellett érvel, melynek alkalmazásával azt kutatja és magyarázza, hogy Ausztriában mely társadalmi csoportok milyen kommunikációs összefüggésekben, területeken és diskurzustartományokban mely standardnyelvi perspektívált német nyelvi formákat, elemeket s milyen metaszocioszemiotikai folyamatokban hogyan és mi célból használnak (50). GLAUNINGER szerint a standardnémet Ausztriában több, mint az ausztriai standardnémet (51). SOUKUP tv-s vitákban jelentkező regionalizmusokat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a kérdést – Mi a standard? Mi a nyelvjárás? – nem nyelvészeknek, hanem laikusoknak kell címezni, Ausztriában és másutt is (76). WINKLER rádióinterjúkat elemezve jutott arra, hogy a nyelvjárás, a regionális köznyelvi változatoknak, jelenségeknek is megvan a fix helyük a médiumokbeli kommunikációs folyamatokban. A nyelvjárás: köznyelv kontinuum palettájával való ügyes bánás pótlólagos lehetőségeket kínál a beszélőknek például az intimitás nyilvánosság előtti megjelenítésére (82). HÄGI a német nyelvi standardnyelvi változatosságát mint nyelvpolitikai-didaktikai problémát járja körül. Abból indul ki, hogy a többközpontúság ténye külföldön zavart okoz a németoktatásban, s kérdés, s vajon mennyire fontos a standardnyelvi változatosság tematizálása a németoktatásban (111). A német mint idegen nyelv oktatásában egyértelműen Németország dominál (149 Goethe-Institut működik 93 országban, ezzel szemben csak 9 Ausztria-Intézet van: 118), Svájc teljesen lemondott német nyelvének külföldi támogatásáról (119). Megjegyzi, Németországnak nincs szüksége arra, hogy Ausztriával és Svájjal szemben jelezze nyelvi önállóságát (121), a másik kettőnek igen. Németországban a purizmus az anglicizmusokkal szemben jelentkezik, Ausztriában a németországi némettel szemben (122). A nyelvi változatosság első pillanatra gazdaságtalannak tűnik. Pedig a nyelvi ökológiát rendben tartja, a nyelvi identifikációt és társadalmi kohézióképzést elősegíti és kibővíti a nyelvi rendszert számos kifejezési lehetőséggel (131). SCHMIDLINRE hivatkozva fogalmazza meg HÄGI, hogy a minél több változatismeret a nyelvváltozatokkal szembeni nagyobb toleranciával jár (125).

HERRGEN fontos tanulmánya a standard elnemzetietlenítésének a problematikáját veti föl, s egy percepció vizsgálat eredményeiről szól, amelyet Németországban, Ausztriában és Svájcban végeztek. A standard egyközpontúságának és többközpontúságának a kérdése áll a kutatás középpontjában. Történeti visszapillantásában leírja, hogy a német nyelv kezdettől fogva többközpontúan strukturálódott, szemben például a franciával (s a magyarral, teszom hozzá). A *Plurizentrismus des Standards* (a köznyelv többközpontúsága) megnevezés helyett a nemzeti implikációk elkerülése végett vezették be a *Pluriarealität* (többterületűség) kifejezést (141–142). Vita az osztrák germanisztikában

van, ők a „nemzeti” mellett vannak inkább. HERRGEN AMMONnak a definícióját tekinti kiindulópontnak: egy nyelv akkor többközpontú, ha egynél több országban használják hivatalos nemzeti vagy hivatalos regionális nyelvként, s ha ennek következtében alakultak ki benne standardnyelvi különbségek (143). De milyen eredményekre vezetett a SCHMIDLIN vezette percepciós vizsgálat? Arra a kérdésre, kik beszélnek a legjobb Hochdeutschot, a megkérdezett 908 adatközlő nagy része Észak-Németországot jelölte meg, ami pedig az írott standardot illeti, a válaszadók 55%-a Németországot, 42%-a Svájcot, 25%-a Ausztriát nevezte meg). SCHMIDLINT meglepte az eredmény, mert az adatok ellentmondanak az egy ideje már favorizált policentrikus modellnek, s egyértelműen az egyközpontú modellnek felelnek meg. Egy következtetés: az országhatárokat mint erős kognitív és pragmatikai határokat komolyan kell vennünk (147). A vizsgálatok arra mutatnak HERRGEN szerint, hogy a német nyelvterületen a célnorma változóban van, s a németországi standard felé irányul Németországon kívül is. A németországi német standardot az osztrákok is „reines Hochdeutsch”-nak (tisztá németnek) érzékelték. Jelenleg Ausztriában két elfogadott célnorma van a szóbeliségben: az ausztriai és a németországi. Hogy mi az oka a Németország-központúságnak, arra HERRGEN AMMON mondatával válaszol: aszimmetria van a német nemzeti nyelvi központok között (155). Ennek viszont nem nyelvi, hanem nyelven kívüli (gazdasági, politikai, demográfiai, történelmi, szociokulturális) okai vannak. A helyzet pontos leírására HERRGEN szerint a nyelvidinamika-elmélet alapján álló kutatás hivatott. HERRGEN úgy véli, hogy az egyközpontú elképzelésnek a többközpontúval való leváltása a 20. század közepén a germanisztikai nyelvtudományban leíró szempontból adekvát volt. A 21. századot viszont az új médiaforradalom nyelvi hatásai alakítják. S ezek egyebek mellett nemzeteken átívelő szóbeliségnormák terjedésében mutatkoznak meg (157).

KISS JENŐ

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Major Hajnalka, Retorika és szövegalkotás

TEPA Könyvek, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2015. 339 lap

A tartalmilag és kivitelét illetően is igényes könyv mindenekelőtt két fontos jelenségre irányítja rá a figyelmet. Az egyik az, hogy egy könyvsorozatról van szó. A hátsó borítón található kiadói ajánló szerint „a Takács Etel Pedagógiai Alapítvány kuratóriuma 2015-ben kiadványsorozatot indított azzal a céllal, hogy érkező doktori disszertációkat és szakdolgozatokat hozzáférhetővé tegyen a szélesebb közönség, illetve az érdeklődő olvasók számára”. A névadó tevékenységének és az alapítvány profiljának megfelelően ezek a kiadványok a nevelés- és a nyelvtudományok területéhez kapcsolódnak. Számuk a második évben máris tizenhatra rúg.

A másik jelenség ugyancsak leírható egy sorozattal. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Iskolájában 2009-ben Gósy Mária vezetésével Alkalmazott Nyelvészeti program indult; és a hallgatók az elmúlt években több PhD-értekezést védtek meg épp a két, említett területről. Az alkalmazott tudományok között jelentős a retorikai alprogram, ami új szempontokkal gazdagítja az anyanyelv és az irodalom tanítását. A retorika rokon tudomány-

területekhez kapcsolódik, és korábban nem elemzett korpuszokat is vizsgálódás tárgyává tesz. PhD-értékezesekben feldolgozták például a Kossuth Lajos szónokverseny szövegeit, politikai beszédeket és mozgóképes anyagokat is.

Major Hajnalka disszertációja a szövegalkotást vizsgálja a régi-új diszciplína eszközeivel. Hogy a szövegalkotás mennyire fontos a kompetenciaközpontú oktatásban, azt nem kell külön hangsúlyozni, azonban az elmondható, hogy az elmélet a gyakorlat előtt jár, és a tanároknak egyelőre viszonylag kevés praktikus segédkönyv áll a rendelkezésükre. Ebből a hiányból sokat pótol a Retorika és szövegalkotás. Ez a könyv azért is kiemelten hasznos, mert a szerzője gyakorló középiskolai tanár, aki másfél évtizedes pedagógiai tapasztalatait közvetlenül és szerves módon beépítette a kutatói munkásságába. Elemzett korpusza jelentős hányadát diákjai szövegalkotásai teszik ki. A vizsgahelyzetben keletkezett szövegek összevetése tematikailag és a képzés elején, illetve a végén, összehasonlítási lehetőségeket biztosít. A disszertáció alkalmazott retorikai fejezeteinek célja „a klasszikus és a modern retorika segítségével egy végzős tanulócsoporthoz szövegalkotási készségrendszerének diagnosztizálása” (11). (Az egyszerű oldalszámok az ismertetett könyvre vonatkoznak.)

Hogyan visz új szempontokat az oktatásba és az értékelésbe egy olyan régi, ha nem a legrégebbi diszciplína, mint a retorika? A retorikának – mint a könyv elméleti fejezeteiből is kiderül (13–78) – sokrétűek már a klasszikus alapjai. Az ékesszólás már Arisztotelész idején a meggyőzés gyakorlatából a meggyőzés tudományává emelkedett. Quintilianus kibővítette a retorikát olyan módon, hogy évszázadokkal később arra épülhetett a prózai műfajok elmélete. Az alakzat- és szóképtan alapjai már Cornificiusnál, sőt a korai görög rétoroknál is megtalálhatók. Az újkorban és az huszadik században megfigyelhető a retorika széttagolódása, de az irányzatok összekapcsolódása is. Egyes iskolák, mint például a liège-i μ -csoport (l. DUBOIS J. et al. 1970.) a retorikát az alakzat- és szóképtanra egyszerűsítette, más kutatók viszont épp kibővítették például az etika (PERELEMANN, RICHARDS) vagy a vizualitás irányába (BURKE). Nagy érdeme MAJOR HAJNALKA könyvének, hogy elemzési módszerében a lehető legtöbb iskola és irányzat szempontrendszerét figyelembe vette. Az iskolai oktatás és teljesítményértékelés az utóbbi években, évtizedekben formalista irányba tart. Épp a kompetencia alapú oktatási elvek okán-ürügyén elhanyagolják például az adatok emlékezetbe való rögzítését és az etikai értékek tárgyalását. A könyvben külön fejezet szól az emlékezőtehetség (memoria) vizsgálatáról is.

A retorika lehető legteljesebb körű alkalmazása a gyakorlatban a szempontrendszer és részszempontrendszer mérésben történő érvényesítése által valósul meg. A vizsgálat követi a rétor feladatait (feltalálás, elrendezés, stílus, előadásmód, emlékezőtehetség), a részfeladatokat külön alfejezetekben tárgyalva. Érdeme a könyvnek és szerzőjének, hogy a retorikai szituációt (BITZER 1968) külön fejezetben tárgyalta (93–117). Ezzel a választással a szerző hangsúlyozza, hogy a szükséglet-kényszerek/korlátok és a hallgatóság viszonylatában a retorikai cselekvés morális tett. A kellő előkészítés (érvek, szakirodalmi hivatkozások) lehetővé teszi a tanár tárgyilagos értékítéletét szubjektívnek vélt részkerdeések esetén, illetve a listázott szempontok biztosítják, hogy csupán egy összbenyomás alapján állapítson meg érdemjegyet. Az összbenyomást ugyanis befolyásolhatják az első- és frissességi hatások, a rokonszenv és az ellenszenv, de több más tényező is.

A könyv szerkezete világos, felépítése logikus. A tudományos igényesség és a gyakorlati alkalmazhatóság szerencsés összhangban találkozik benne. A mű fejezeteiről már volt szó az előző bekezdésben, de ki kell emelnem, hogy a szöveg tartalmazza a kutatási

célok és módszerek leírását, a retorika és a fogalmazástanítás ismertetését, a téziseket, az elméleti megalapozású elemzéseket és a következtetéseket – mindezeket bő szemléltető és értékelő anyaggal (például grafikonokkal) kiegészítve a törzsszövegben és a függelékben.

MAJOR HAJNALKA bőven és adekvát idéz a klasszikus és modern retorika, illetve a fogalmazástanítás hazai és nemzetközi, az utóbbi kategórián belül idegen nyelvű szakirodalmából. Utalásrendszere annyira átgondolt és rendszerezett, hogy a könyv a retorika tanításához is kiváló tankönyv vagy segédkönyv lehet. Az elméleti kategóriákat az elemzések példái érzékletesen szemléltetik. Az utalások az elemző fejezetekben annyira bőségesek, hogy azok többségét inkább az elméleti részben vagy a felvezető alfejezetben kellett volna elhelyezni. Ezt az aránytalanságot részben elsimítja az alfejezetek logikus tagolása.

Módszertani problémát vehet fel, hogy a szerző saját diákjainak a szövegalkotását vizsgálja. Kérdés, hogy mennyire azt kapja viszont az eredményekben, amit maga előírt az tanulóévek alatt, az együttműködésük során. Igaz, a pedagógia alapfeladata valamit megtanítani majd azt számon kérni; a retorikai mérés szempontrendszere viszont nemcsak ismereteket ellenőriz, hanem képességeket is. Az szól még a korpusz kiválasztása mellett, hogy a szerző a méréseket több, szám szerint négy egymást követő korszopot diákjai körében végezte el. Az évfolyamok közti összehasonlításon kívül az adott osztályok fejlődését is vizsgálta azáltal, hogy a középiskola első és utolsó (érettségi) évében is készített felmérést. Külső kontrollesoportnak pedig egy 1996-ban megjelent érettségidolgozat-gyűjteményt is elemzés tárgyává tett (PÁSZTOR szerk. 1996).

A dolgozat legnagyobb erényének az alkalmazhatóságot, illetve a feladatok és mérések megismételhetőségét tartom. Igazi gyakorlatias segédkönyv, amelyben számos táblázat és grafikon összesíti a szakirodalom és a szerző saját kutatása eredményeit. A 86–87. oldalon található 7. táblázat („Értékelőlap szövegalkotási feladat retorikai elemzéséhez”) 48 szempontot tartalmaz. A következő két oldalon a szerző saját szempontrendszerét a hatályos NAT és Kerettanterv iránymutatásaival veti egybe. Tudományos vizsgálathoz indokolt a 48 szempont, de talán egyszerűbb szövegalkotási feladatok elemzéséhez kevesebb is elegendő lenne. Nyilván, a gyakorló, és a könyvet alkalmazó tanár maga is készíthet rövidített változatot kisebb feladatok értékeléséhez.

Dicséretes, hogy a szerző több, a dolgozatban még nem alkalmazott vizsgálati szempontrendszerrel előre kidolgozott. A függelékben például megtalálható a szóbeli vizsga értékeléséhez javasolt szempontok listája (324), és azon érettségi tárgyak listája, amelyek esetén ezt a táblázatot érvényesíteni lehet. A szerző maga is megjegyzi, hogy másik szakja, a történelem oktatásában is szeretné hasznosítani a disszertációja tanulságait (254).

Kérdésként merült fel bennem, hogy mennyire lehet hatékony a diákok önellenőrzésére javasolt szempontrendszer, például a függelékben a 327. oldalon javasolt táblázat. Bizonyára a jobb képességű és motivált diákokból álló osztályokban végezhető önellenőrzés, és a kognitív nevelési irányzatok is támogatják a tanulás és az értékelés ilyen formáit. Mindenesetre a könyv nyitva hagyja mindkét ellenőrzési forma lehetőségét, és egy konkrét érvelő dolgozat tanári értékelését közzé is teszi (315–316).

Összességében elmondható, hogy a doktori értekezést tartalmazó könyv úttörő jellegű, hiánypótló, és gyakorlatilag széleskörűen hasznosítható az anyanyelv, a retorika és már tárgyak oktatásában, illetve az ismeretek és kompetenciák mérésében. A hipotézisek a teljes mű, az elemzések ismeretében teljesültek. Kiemelném a 9. hipotézist és belőle egy metaforát, amelynek alapján a retorikai elemzés szempontsora egyfajta „szerszámoszláda”,

amely nemcsak az elemzésben kaphat szerepet, hanem az írásbeli és szóbeli szövegek létrehozásában, illetve a szövegek által általában a problémamegoldásban is.

Hivatkozott irodalom

- BITZER, LLOYD 1968. The rhetorical situation. *Philosophy and Rhetoric* 1: 1–14.
 DUBOIS J. et al. 1970. *Rhétorique générale*. Éditions Larousse, Paris, 1970.
 PÁSZTOR BERTALAN szerk. 1996. *Húsz érettségi dolgozat, húsz szaktanári bírálat, húsz tárgyilagos értékelés*. Dinasztia Kiadó, Budapest.

DEÁK-SÁROSI LÁSZLÓ

Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet

Kutatás, oktatás, ismeretterjesztés – a magyar dialektológia műhelyéből

1. CS. NAGY LAJOS – N. CSÁSZI ILDIKÓ, Magyar nyelvjárások. 2015. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 212 lap – 2. KISS KÁLMÁN, Csúry Bálint és a szamosháti tájnyelv. Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság. Varadinum Script Kiadó. Nagyvárad, 2015. 301 lap – 3. HORVÁTH KATALIN – HULPA DIÁNA, Kárpátaljai magyar népi frazémák. II. Oktatás-módszertani segédesszköz a harmadéves magyar szakos hallgatók számára. Ungvár, 2010. 40 lap

Örvendetes tény a magyar nyelvjáráskutatás számára, hogy az utóbbi egy évtizedben is folyamatosan s egyre nagyobb számban jelennek meg olyan kiadványok, amelyek a nyelv területi változatait vagy magát a nyelvjáráskutatást kívánják bemutatni. Recenziómban három olyan kiadványt ismertetek, amelyek különböző megközelítési módokban adnak képet a magyar dialektológia egy-egy szeletéről, tudománytörténetéről (vö. még DANCZI: MNy. 2015: 360–366).

1. CS. NAGY LAJOS és N. CSÁSZI ILDIKÓ Magyar nyelvjárások című kiadványukban az ismeretterjesztés feladatát vállalták magukra. Könyvükben szeretnék a dialektológia fogalmával ismerkedő olvasók számára is kézzelfoghatóvá tenni a magyar nyelv területi sokszínűségét, e sokszínűség kialakulásának okait s kutatását. A szerzők fontosnak tartják a helyi változatok bemutatása mellett azt is, hogy tudatosítsák az olvasóban, hogy egy nyelv variabilitása természetes állapot, s az ennek következtében létre jövő helyi változatok nem valamiféle alsóbb rendű képződmények, hanem igen is fontos részét képezik nemcsak a hétköznapi kommunikációnak, hanem kultúránknak és identitásunknak is (7–10).

A könyv négy fő egységre tagolódik. Az első szakasz a dialektológia tudományát kívánja bemutatni (9–13), középpontjába a szinkrón nyelvjáráskutatást helyezve. Habár a fő hangsúly a jelenkoron van, a könyv e szakaszában helyet kap egy rövid történeti kitekintés is. A diakrón fejezetben a szerzők felhívják az olvasó figyelmét arra, hogy nyelvünknek mindig is voltak területi változatai, s nyelvelmékeink jelentős része ezen változatok egyikében jött létre. Példaként Sylvester János *i-ző* Újtestamentum-fordítását idézik, ami mind nyelvészeti, mind történeti szempontból, igen jó választás. Hasonlóan üdvözölhető az ismert hadi és művelődéstörténeti események nyelvjárás-egységesítő hatásának kiemelése.

Ugyanakkor az említett szakasz némileg bővebb s pontosabb megfogalmazást igényelt volna, reflektálva arra, hogy a fent említett események felgyorsították az egységesülést, de a változatok keveredése nem ettől a ponttól indult meg, hanem mindig is jelen volt. Érdeemes lett volna ugyanezen szakaszban korai nyelvemlékeink nyelvjárási jellegéről is szót ejteni, még ha említés szintjén is.

A kötet második tematikus szakasza a nyelvjárási jelenségekkel kapcsolatos kulcsfogalmakat igyekszik bemutatni, s a legtöbb jelenséget szemléltetni különböző adatközlési technikával készült térképek segítségével (14–82). A dialektológiai térképek alkalmazása ismételen egy praktikus, olvasóbarát megoldás, ami nemcsak a jelenségek megértését segíti, de ízelítőt ad a nyelvöldrajz eszköztárából is. Az *egres* variánsait szemléltető 18. térképet (33) azonban szükséges lett volna nagyobb méretben is közölni, hogy láthatóvá váljon az alakváltozatok keveredése. Az Index Fórumáról származó, nem nagyítható térkép helyett, talán szerencsésebb lett volna, egy az MNyA.-n alapuló saját térkép használata, amely megfelelően tudta volna szemléltetni a szerzők által leírt variabilitást.

A nyelvjáráskutatás kulcsfogalmai mellett a szerzők A legjellemzőbb nyelvjárási jelenségek című fejezetben a markánsabb hangtani, morfológiai, lexikai és szintaktikai jelenségeket mutatják be (33–67). A szemléltetésben jó érzékkel választották ki azokat a területi sajátosságokat, melyekkel a magyar nyelvű beszélő akár a nyelvterületen tett utazás során vagy a médiában találkozhat. Az összesítésbe nemcsak a legismertebb jelenségek, mint a labiális *ő*-zés, vagy zárt *í*-zés kerültek, de olyan, kevésbé ismertek is, mint a dunántúli *-rgy*-zés, vagy a kicsinyítő képzők jellegzetes használata Moldvában. Ugyanebben a fejezetben kap helyet a nyelvatlaszokat röviden, de a kezdetektől bemutató alfejezet is, A nyelvjárási szókészletet feldolgozó művek címen (59–67), majd ezt ismét egy dialektológiai alapfogalmakat ismertető fejezet követi, amely már a nyelvöldrajz felé irányítja a figyelmet (68–82). A módszertani rész beekelésével, az adott cím ellenére is, a szerzők megtörték a könyv logikusan felépülő struktúráját. Szerencsésebb lett volna, ha az addig egységes gondolatmenetet megőrizve előbb a nyelvjárástan és nyelvjárások bemutatása lezárul, s csak ezt követően történik meg a tájszótárak és nyelvatlaszok bemutatása a Nyelvjárási anyaggyűjtés módjai című módszertani fejezethez kapcsolva (135–149), amely a címmel ellentétben nemcsak az anyaggyűjtésről, hanem a feldolgozásról és szemléltetésről is igyekezik képet adni.

A kötet következő nagyobb tematikus egysége a fontosabb nyelvöldrajzi fogalmakat és a magyar nyelvjárási régiókat mutatja be (68–134). A régiók leírása tartalmazza az adott régió nyelvjárási csoportjainak, a jellemzőbb hangtani, morfológiai és szintaktikai jelenségek rövid ismertetését, valamint egy-egy térképet az adott területről. Nehéz feladatot vállaltak magukra a szerzők, amikor egy ismeretterjesztő kiadványban, rövid terjedelemi keretek közt kívánták bemutatni a magyar nyelvjárási régiókat, hiszen nehéz megítélni, hogy mi az, ami a nem nyelvész közönség számára is befogadható, ugyanakkor nem elnagyolt bemutatás. A szerzőpáros összességében itt is jó érzékkel választotta ki az arányokat, bár egyes régiók (pl. székely, dél-dunántúli) valamivel részletesebb kifejtésre lettek volna érdemesek. Igen jó ötlet és a követendő megoldás a székely régióról szóló alfejezetben a terület nyelvjárásával kapcsolatos tévhitek eloszlatására írt rész. A fejezet eme szakaszán érezhető, hogy a közvélemény, néha túlzó, hiedelmeire reagál, olykor hasonló hangvételben. Olvasóbarát megoldás lett volna, ha a régiókat bemutató fejezet elején vagy végén a teljes nyelvterület bemutató 14. sz. térkép ismét megjelenik, avagy csak itt jelenik meg.

A kötet utolsó tematikus szakasza a dialektológia módszertanába kalauzolja az olvasót. A szerzők itt a nyelvjárási anyaggyűjtés néhány módozatát mutatják be röviden, majd rátének a számítógépes dialektológia ismertetésére. A digitalizált nyelvjáráskutatás története mellett az egyes programok működési elvéről, produktumokról, valamint néhány hazai kutatócsoportról kaphatunk itt információt. Ismeretterjesztő kiadványról lévén szó, célszerű lett volna a fejezet végén egy összefoglalót adni az online elérhető nyelvjárási anyagokról (a hangoskönyvektől az atlaszokig) a honlapok nevével, URL-címével és esetleg egy rövid megjegyzéssel annak tartalmáról, hogy az érdeklődő olvasók azokat könnyebben el tudják érni.

A kiadványt 30 nyelvjárási szövegből álló gyűjtemény zárja (150–206), amely a nem nyelvész publikum számára könnyebben értelmezhető, egyszerűsített átírást használ. A lejegyzett szövegek a magyar nyelvterület különböző régióiból származó mutatványok, amelyek „működésükben” kívánják bemutatni a korábban már ismertett nyelvjárásokat és jeneségeket. A szerzők feltüntetik a szövegeknél a gyűjtés helyét és idejét, az adatközlők nevét (vagy monogramját) és életkorát, a gyűjtést és/vagy lejegyzést végző személy nevét, a szöveg forrását. Szerencsés megoldás lett volna, ha az olvasathoz segítségül szolgáló rövid magyarázat mellett egy összefoglaló táblázat is az olvasók rendelkezésére áll, a használt diakritikus jelekkel s azok jelentésével. Igaz ugyan, hogy az átírásokhoz használt hangjelölési megoldások egy része elszórta megtalálható a különböző fejezetekben, azonban a folyamatos visszalapozás zavaró lehet az olvasó számára.

Cs. NAGY LAJOS és N. CSÁSZI ILDIKÓ Magyar nyelvjárások című könyve megfelelő bevezető lehet a dialektológia tudományába mindazok számára, akik érdeklődnek a magyar nyelv területi változatai iránt. A kiadvány segít eligazodni a dialektológia fogalomrendszerében, s jó kiinduló alap lehet a tudomány későbbi részletes megismeréséhez.

2. Csúry Bálintnak és munkásságának állít emléket KISS KÁLMÁN kiadványában, melyben a 20. század egyik legjelentősebb dialektológusának életét és a Csúrynek oly kedves szamosháti tájnyelvet mutatja be. A kötet teljes egészét áthatja az a mély tisztelet és megbecsülés, amely nemcsak a híres professzornak, aki egy tudományág úttörője volt, hanem magának az embernek szól, aki életútjával állított példát földijeinek és velük együtt nekünk is.

A kiadvány első szakasza (11–90) Csúry életét és pályafutását mutatja be, igen aprólékosan. A könyv e fejezetében nemcsak azt tudhatjuk meg, milyen iskolát végzett el a nagy nyelvész, hanem olyan érdekességeket is, hogy milyen tantárgyakat tanult, vagy milyen magaviselete volt az akkor még gyermek Csúrynek. Az életpályát bemutató rész második felében az egyetemi évekről, Csúry oktatóvá és dialektológussá válásáról kaphatunk képet, szintén igen gondosan gyűjtött adatok, valamint olyan különlegességek alapján, mint fiának írt levele.

A kötet második fele a szamosháti tájnyelvet mutatja be Csúry Bálint munkásságából kiindulva, de a későbbi korok dialektológusainak megállapításait sem mellőzve. Az összefoglaló kitér a köznyelv és dialektusok kapcsolatára, a magyar nyelvjárások kialakulására és rendszerezésére támaszkodva (91–107). A IV. fejezetben a Szamosháti szótár alapján 1188 földrajzi nevet közöl (109–150). Az adattárat rövid ismertető előzi meg a térségről, s ezt követi betűrendben a makro- és mikrotoponímiai lexémák gyűjteménye. Minden adat előbb köznyelvi formában, majd a sajátos szamosháti kiejtéssel (amennyiben az különbözik a köznyelvitől) szerepel, például *Átalberek* *Átāberek*; *Halastó* *Halastóú*;

Malomsűrű Malomsürü stb. Az adatok mellett a szerző feltünteti azt is, hogy minek a megjelölésére szolgáltak, illetőleg hogy mely településen adathozható. A gyűjtés és megjelentetés közt eltelt közel száz év, mint ahogyan arra KISS KÁLMÁN is utal (111), és ez a körülmény speciális adatközlési megoldásokat követelt. A felsorolt nevek ugyanis valaha egy tájegységhez tartoztak, napjainkban azonban már három különböző országban található (Magyarország, Románia, Ukrajna). A szerző ezért minden földrajzi név mellett feltünteti, hogy most mely ország területéhez tartozik a denotátum.

A szamosháti tájnyelv fonetikai változásai a földrajzi nevekben című fejezet az adattárban felsorolt nevek felől közelíti meg a terület nyelvjárását, így kapcsolva össze két tudományterület, a dialektológia és névtan eredményeit (151–170). A szerző Csűry dialektológiai jelöléseit alkalmazva s például szolgáló adatokkal bőségesen ellátva ismerteti a terület magánhangzórendszerét, annak változásait. A következő fejezetekben Szamosháti és Egri mikrotoponímiai elemzését s összevetését olvashatjuk szintén igen gazdag példaanyaggal ellátva (171–206). Az adattár egyfelől a szerző saját gyűjtéséből származó (vö. KISS 1977: 17–21), másrészt korábban megjelent forrásokból átvett névanyagból állt össze (pl. PESTY 1864–66, BOROVSKY 1908, CSŰRY 2004, BURA 2008). A fejezet végén KISS ismételen felhívja a figyelmet a tájnyelvi változatok értékére, fontosságára és szépségére. Hangsúlyozza, hogy milyen értékes részei a dialektusok a magyar kultúrának, s hogy az utókornak kötelessége megőrizni s ápolni azokat. A kötetet a szamosháti lakodalmas szokások és népdalok gyűjteménye (215–256), a leírtakhoz illusztrációul szolgáló képek és adattár zárja (257–286).

KISS KÁLMÁN munkája bár Csűry Bálintnak s a szamosháti tájnyelvnek van címezve, valójában tisztelgés minden magyar nyelvjárás, a magyar népnyelv előtt.

3. Színes, érdekes és értékes csokrárt kapjuk a kárpátaljai népi frazémáknak HORVÁTH KATALIN és HULPA DIÁNA kiadványában. A szerzők saját gyűjtésükből származó anyagot mutatnak be. A frazémákat betűrendbe sorolt kulcsszavak alá rendezik, s minden esetben megadják a jelentésüket és a gyűjtés helyszínét. Utóbbinak köszönhetően az olvasó nemcsak arról kap információt, hogy egy általa korábról ismert frazéma milyen helyi jelentéssel bír, vagy hogyan hangzik az adott település dialektusában, hanem arról is, hogy milyen kiterjedt kutatómunka eredménye a szóban forgó gyűjtemény. A szerzők ugyanis több mint ötven falu anyagát dolgozták fel. A kiadvány végén található egy rövid válogatás még falucsúfolókból, időjósításokból, valamint kérdésekre adott rövid és frappáns kitérő válaszokból, utóbbi kérdéstípusonként rendszerezve. A gyűjtemény megjelentetésével a szerzők célja részben az ismeretterjesztés, részben pedig mások – például egyetemi vagy főiskolai hallgatók, tanárok – motiválása további frazémagyűjtések elvégzésére. Reméljük, ez utóbbit is sikerül elérniük, s hamarosan több hasonló kiadvány is napvilágot láthat.

KOCSIS ZSUZSANNA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

KÜLÖNFÉLÉK

Az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete Könyvtárának Magyar nyelv tudományi gyűjteménye, a Nyelvész könyvtár

Amikor egy könyvtárról érdemben akarunk szólni, kettős szempontrendszert kell szem előtt tartani: beszélünk kell a könyvgyűjteményről; ennek történetéről, jellegéről, és beszélünk kell a könyvtárról mint intézményről; szervezeti kereteiről, működéséről („életéről”), munkatársairól, a felhasználók köréről. Egy felsőoktatási szakkönyvtárról szólva – amilyen a Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet (a továbbiakban MNYFI) Könyvtára is – már a nevével is két dolgot jelzünk: az egyik az, hogy könyvgyűjteményének története összefonódik a keretintézményét adó tanszék, tanszékcsoport, intézet történetével, a másik az, hogy gyűjtőköre speciális, az adott szakterület kiváló kutatóinak és a szakterület legmagasabb szinten való oktatásának igényei szerint alakult.

Ha kizárólag tudománytörténeti szempontot érvényesítünk az anyag tárgyalása során, megelégedhetünk a fentebb felsoroltak első felével, a könyvgyűjtemény és keretintézményének történetével. Engedjessék meg azonban, hogy érzelmi elfogultságunk okán mi, itt dolgozó könyvtárosok kivételt tegyünk, és szólhassunk pár szót a könyvtárról mint életünk színteréről is.

1. A Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet és könyvgyűjteményének rövid története

1.1. Az előzmények. A Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet Könyvtára, közönségesen a „Nyelvész könyvtár” első pecsétjének tanúsága szerint 1923 óta önálló felsőoktatási szakkönyvtár. Az ezt megelőző időkben kézikönyvtári gyűjteményként beszélhetünk róla.

Korai életéről keveset tudunk. A pesti Királyi Tudományegyetemen 1791 óta létezett tanszék a magyar nyelv és irodalom oktatására, melyet elsőként Vályi András, majd Révai Miklós, Czinke Ferenc, Horvát István után Toldy Ferenc irodalomtörténész vezetett 1875-ig. Halála után kettéválasztották a tanszéket, s az ekkortól önálló Nyelvészeti tanszék vezetésére felkérték Simonyi Zsigmondot, aki ennek 1878-tól ideiglenes, majd 1885-től hivatalosan kinevezett első vezetője lett. Őt az 1919/20-as tanévtől Gombocz Zoltán követte a professzori székben, s tudjuk, hogy 1923-ban már Nyelvtudományi Intézetnek nevezték a könyvtár keretintézményét. Ekkorra tehát legalább kézikönyvtári szintű könyvállománya volt az Intézetnek, amely könyvtárként működött.

1.2. A mai könyvgyűjtemény kialakulása. A könyvállományról dokumentált, leltárkönyvi adatok csak az 1940-es évek végétől állnak rendelkezésre. Ekkor (1937–1957) a Nyelvtörténeti tanszéket Pais Dezső vezette. A könyvtár állományának nagysága a II. világháború után még alig haladta meg a kézikönyvtár nagyságrendet. A könyvtár 1949-ben 4600

db-os, bár valószínű, hogy addigra nem sikerült még mindent leltárba venni. 1951-ben, oktatók által (pl. Hexendorf Edit) végzett revízió után sok könyv leltári bejegyzéséhez került „Az ostrom idején eltűnt” megjegyzés. 1952-ben megalakul a II. Magyar nyelvészeti tanszék Bárczi Géza vezetésével, s ekkortól már a két tanszéken folyó oktatást segíti a könyvállomány. A könyvtár 1958-ban 10 ezer kötetes. Tíz év múlva 15 ezer, 1984-ben 20 ezer, 1992-re 25 ezer dokumentumot tartalmaznak a leltárkönyvek. 1999-ben a két magyar nyelvészeti tanszékhez csatlakozik a Finnugor Tanszék, melynek addigra megközelítőleg 20 ezer könyvvel rendelkező komoly könyvtára működik önálló könyvtáros vezetésével, valamint a Fonetikai Tanszék egy kisebb kézikönyvtárral – melyet majd 2005-ben majd letéti gyűjteményként ad át a Nyelvész Könyvtárnak –, s létrejön az új intézményi keret, a Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Benkő Loránd professzor vezetésével. A Tanszékcsoport intézményesen összetartja ugyan a tanszékeket, de könyvállományukat nem integrálja. A 2001/2002-es tanév újabb intézményi átalakulást hoz: a tanszékcsoport a Magyar Nyelvi Lektorátussal (a Magyar mint Idegen Nyelv Tanszék elődjével) bővül, és intézetté alakul. Az intézetté alakulás szemléleti változást is jelent: a tanszéki könyvtárak önállósága megszűnik, az Egyetemi Könyvtár, mely szakmai ellenőrző funkciót gyakorol fölöttük, új Szervezeti és Működési Szabályzatában már csak intézeti könyvtárakat ismer el. A megalakult Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet (MNyFI) könyvtára is új Szervezeti és Működési Szabályzatot dolgoz ki 2006-ban, melyben az új intézményi keretnek megfelelően már egy könyvtár külön gyűjteményeként neveződnek meg a tanszékek addig önálló könyvtárai. A Nyelvészkönyvtárnak eddigre 36 ezer db – jegyzetekkel, aprónyomtatványokkal együtt – a leltárba vett anyaga. 2009-ben az Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék csatlakozik az Intézethez, s 2000–2500 dokumentumot számláló könyvállománya a MNyFI újabb gyűjteményeként kerül a Nyelvészkönyvtár kezelésébe.

A 2013-as év végi statisztika adatai alapján a Magyar nyelvtudományi gyűjteményben megközelítőleg 40 ezerre tehető a könyvtári dokumentumok száma, a Finnugor gyűjteményben közel 30 ezer dokumentum található, a Fonetikai gyűjteményben nagyjából 1500, az Alkalmazott nyelvészeti gyűjteményben pedig hozzávetőleg 2500 könyv van jelenleg. A négy könyvgyűjtemény három szolgáltató helyen működik (a Finnugor Tanszék Könyvtára a Múzeum körút 4/I épületében, az Alkalmazott nyelvészeti gyűjtemény a 4/D épületben, a Magyar nyelvtudományi gyűjtemény a 4/A épületében), három könyvtáros-sal. A Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet Könyvtára tehát 2014-ben megközelítően 74 ezer dokumentumot kezel.

Most térjünk vissza szűkebben vett feladatunkhoz, a Magyar nyelvtudományi gyűjtemény bemutatásához!

1.3. A könyvgyűjtemény elhelyezése. A Nyelvészkönyvtár könyvgyűjteménye kifejezetten könyvtár céljára épített helyiségekben sohasem volt. Életének színtere kezdetben a Trefort-kerti egyetemi épületegyüttes 4/C épülete, majd 1953-tól a volt piarista gimnázium és rendház épülete a Pesti Barnabás utcában, s itt működött közel fél évszázadon át, 2001-ig. Ekkor a Múzeum körút 4/A épületébe költözött a MNyFI, ahol a könyvtár elfoglalta a 2. emeleten számára kijelölt szobákat, melyek közül kettőt együtt 40 férőhelyes olvasóteremmé, egyet gördülő, tömör polcokkal raktárrá rendeztek be.

1.4. Az állomány jellege, gyűjtőköre. Felsőoktatási szakkönyvtárként a Magyar nyelvtudományi gyűjtemény – a lehetőségekhez mérten – teljes körűen, kutatási szinten törekszik gyűjteni a nyelvészet mindegyik ágához tartozó, magyar nyelvre

vonatkozó hagyományos és modern magyar nyelvű szakirodalmat. Idegen nyelvű szakirodalmat az anyagi lehetőségek függvényében szerez be. A forrásirodalom, azaz a lehetséges nyelvészeti elemzések tárgyát képező kódexek, magyar szépirodalom, helynév- és okmánytárak, valamint a szótárak és kézikönyvek, akárcsak a társtudományok (irodalom-, történettudomány, néprajz) monográfiái, szakkönyvei oktatási szinten állnak az olvasók rendelkezésére. S hogy ez mit jelent, és hogyan alakult a könyvtár története során?

Az 1974-ben keltezett Szervezeti és Működési Szabályzata (a továbbiakban SZMSZ) szerint a könyvtár a teljesség igényével gyűjti a magyar nyelvtudomány körébe tartozó műveket. Ez a célkitűzés az 1990-es évekig jó érzéssel vállalható volt. Ekkoriban a Nyelvészeti könyvtár a Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani, a Mai Magyar Nyelvi és a Fonetikai Tanszékét tömörítő Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport oktatóinak és hallgatóinak munkáját segítette. A magyar szakon tanulók számára előírt szakirodalom köre a nyelvtörténetre, nyelvjárástanra, leíró nyelvészetre, fonetikára, stilisztikára, az éppen bemutatkozó szociolingvisztikára korlátozódott. A 2010-ben készült új SZMSZ még mindig ezt a szintet nevezi meg a könyvtári állománygyarapítás fő céljaként.

Látnunk kell azonban, hogy a helyzet megváltozott. A MNyFI 2014-ben hat tanszékot fog össze, és az alapszakon öt nyelvészeti szakirányt és kilenc minor szakot gondoz; mesterszakon három diszciplináris képzésben tizenkét szakiránynak, két interdiszciplináris mesterszakon öt szakiránynak, a doktori képzésben pedig négy doktori programnak gazdája. Évente 250–300 körül van a magyar szakos képzésbe újonnan belépők száma. A Nyelvészetről mindenkinek című kézikönyv (szerk. BALÁZS GÉZA, Inter Kiadó, Budapest, 2011), melyből a magyar nyelvtudománnyal ismerkedő első éves egyetemi hallgatók tájékozódnak, 77 nyelvészeti, illetőleg a nyelvtudománnyal határos szakterületet mutat be, melyek rendkívüli gyorsasággal jelennek meg a felsőoktatási tantárgy-palettán is. Ezzel a legújabb időkben széles spektrumúvá vált, nyelvét tekintve egyre többször angol nyelvű szakirodalmi igénnyel megfelelő anyagi lehetőségek és támogatás hiányában lehetetlen lépést tartani.

Mindazonáltal, a muzeális értéket képviselő régi szótári és nyelvtani anyagot és a hagyományos magyar nyelvészeti szakirodalmat tekintve ennek a könyvtárnak a hasonló típusú intézmények között egyedülálló gyűjteménye van. Közel nyolcvan darab 1851 előtti kiadású szótárt (pl. Senczi Molnár Albert 1604-es és Pápai Páriz Ferenc 1708-as szótárai) és hasonló mennyiségű 1851 előtti nyelvtant (pl. az első akadémiai nyelvtan: A magyar nyelv rendszere, 1846) vehet kézbe itt a kutató.

Kiválóan segíti a nyelvtudományi elemző munkát a könyvtár gazdag okleveles forrásanyaga, genealógiai és heraldikai gyűjteménye, melynek értékes részét első meghatározó könyvtáros személyisége, a névkutató Mikesy Sándor szerezte meg a könyvtár számára az 1944-ben felszámolt Országos Kaszinó könyvtárából. Mikesy tanársegédként már az 1940-es években is végzett könyvtári munkát is, de csak 1959-ben nevezték ki hivatalosan könyvtárossá, és 1973-ig nagy tudással, odaadással és alázattal vezette ezt a munkát.

Az ő utóda és áldozatkész szellemiségének folytatója, Korom Gézané Kiss Gabriella könyvtárosságának idejére (1972–2005) esik, hogy a hagyományos magyar nyelvészeti szakirodalom tekintetében a korábban is értékes törzsanyag az 1970-es évek közepén számottevően bővült, amikor a könyvtár megörökölte Pais Dezső (1886–1973) és Bárczi Géza (1894–1975) könyvhagyatékát. Pais professzor úré a magyar nyelvtörténet és okleveles forrásai tárgyában volt a teljességre törekvő és megkímélt magánkönyvtár. Ő vásárolt Jakubovich Emil nyelvemlékkutató, nyelvtörténész könyveiből, így olyan

díszkötéses Oklevélszótára volt, amely Jakubovich Emil bejegyzéseit is tartalmazta, de büszkélkedhetett Szinnyei Magyar tájszótárának a Pótlékokat is magában foglaló példányával is. Bárcki Géza professzor könyvanyaga az övénél több idegen nyelvű és idegen nyelvekre vonatkozó nyelvészeti szakirodalmat, szépirodalmat és egyebet tartalmazott, ezeket szétválogatás és rendezés után a tanszékcsoport felajánlotta a megfelelő tanszéknek. A hagyományos magyar nyelvészet szakanyagán belül a nyelvjárást is kiválóan reprezentálta mindkettőjük gyűjteménye. Majd harminc évvel később (2012-ben), a Pais Dezsőt a tanszékvezetői székben követő, későbbi intézetvezető professzor, Benkő Loránd (1921–2011) könyvtárának nyelvészeti vonatkozású állománya is a könyvtárba került hagyatékként. Az ő Erdély történetére, néprajzára, nyelvére vonatkozó gyűjteménye jól egészíti ki a könyvtár korábbi állományát. Benkő professzor hagyatékával került a könyvtárba az olasz nyelvész, filológus Gian Battista Pellegrini (1921–2007) sok műve mellett a 6 táblából álló, friuli nyelvjárást feldolgozó történeti-etimológiai nyelvatlasz is, mely magyarországi viszonylatban könyvritkaságnak számít.

A könyvtár, ameddig tehette, nagyjából a 80-as évek végéig, gyűjtötte a r o k o n v a g y s e g é d t e r ü l e t e k a l a p k ö n y v e i t is, az oktató- és kutatómunka megkönnyítésére és a tájékozódás céljára – természetesen megszorításokkal. Így a néprajz, az irodalom- és történettudomány köréből a nyelvész számára is fontos kézikönyveket, lexikonokat, a nyelvi elemzés alapjául sokáig szolgáló klasszikus magyar szépirodalmat, az okmánytárakat, a helytörténeti munkákat és a legfontosabb folyóiratokat.

1.5. Állománygyarapítás. Bár egy-egy hagyaték jelentős gyarapodást eredményezhet, egy szakkönyvtárban az újabb kutatási eredményekkel való lépéstartáshoz elengedhetetlen a tervszerű vásárlás. A 2005 előtti időszakban a fenntartó, a Bölcsészettudományi Kar mindenkori dékánja évente meghatározott összeget bocsátott az általa működtetett hálózati könyvtárak rendelkezésére könyvvásárlás céljából. Ez az összeg mindig szerény volt, de tervezhetővé tette a könyvbeszerzést. A rendszerváltás ezt a működési módot fokozatosan megszüntette (a fenntartó az utóbbi tíz évben csak a folyóirat-beszerzéseket vállalja, ezt is erősen csökkentett számban), és az intézményeket pályázat útján elnyert forrásokból való működésre kényszerítette. A pályázók köréből a tanszéki, intézeti szintű könyvtárak ki vannak zárva.

Ahogy a saját anyagi források szűkültek, majd megszűntek, a könyvtár gyarapításában egyre nagyobb szerephez jutottak az ajándékba kapott kiadványok. Kisebb volumenű könyvadományokat korábban és később is kapott a könyvtár, a Nyelvtudományi Társaságtól, társasági tagoktól is, például megkapta G. Varga Györgyi nyelvészeti gyűjteményét; Kázmér Miklós, Hutterer Miklós és Szabylár Ferenc is ajándékozója lett. Az elmúlt évtizedben oktatóink saját megjelent műveikből adnak, konferenciákon szereznek be, vásárolnak kiadványokat a könyvtár számára, valamint saját kutatásaikra elnyert pályázati forrásaikból juttatnak könyvvásárlásra a könyvtárnak is. Ki kell emelnünk a Magyar Nyelvtudományi Társaság szerepét a könyvtár életében, amely nemcsak a könyvgyarapításban játszott meghatározó szerepet kiadványok ajándékozásával, hanem fénymásoló- és számítógép ajándékozását is vállalta.

1.6. A könyvgyűjtemény mint hálózati könyvtár. Mint az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet könyvtára, a N y e l v é s z k ö n y v t á r a z E g y e t e m i K ö n y v t á r h á l ó z a t á b a t a r t o z i k és könyvtár-szakmai munkáját az Egyetemi Könyvtári Szolgálat szabályzata alapján végzi, az Egyetemi Könyvtár stratégiájának

megfelelően igazodva a digitális kor kihívásaihoz. Ez a könyvállomány feldolgozásában jelentett először alapvető változást.

Hagyományosan a dokumentumok birtokba vétele egyedi, papír alapú leltárkönyvbe való bevezetéssel, az olvasók számára kereshetővé tétele pedig cédulakatalógus formájában történt. A katalógus elektronizálása 2003-ban indult meg a HORIZON integrált könyvtári rendszerhez való csatlakozással, melyről 2011-ben állt át az ELTE könyvtári hálózata az ALEPH elnevezésű programra. Jelenleg a Nyelvész Könyvtár több mint 16000 bibliográfiai tétellel szerepel az Egyetemi Könyvtári Szolgálat közös (Egyetemi Könyvtár és az ELTE könyvtárai) katalógusában, ahonnan az ellenőrzött rekordok felkerülnek a MOKKA-ODR országos közös katalógusba. Ez a könyvtári állomány közel felének feldolgozottságát jelenti. A hagyományos, papír alapú leltárkönyv vezetését is hamarosan fel fogja váltani az elektronikus leltárkönyv-használat. A számítógép elterjedése okozta változások a könyvtár világát sok más szempontból is átalakulásra készítetik.

2. A könyvtár „élete”

Móttó: „Buzdítson az egri hősnők lelkiereje, testi ügyessége!”¹

Ezt a sok figyelemmel, tárgyszeretettel összegyűjtött értékes könyvanyagot egyre szélesebb kör számára igyekszünk hozzáférhetővé tenni. A Nyelvészkönyvtár eredetileg tanári könyvtár volt, használatába nagy fokozatossággal vonták csak be a szakdolgozókat, a nyelvészetből doktorálni szándékozókat. Az összes magyar szakosra a kör csak a 70-es években bővült. 1972 őszétől már minden magyar szakos használhatta a könyvtárat, de látogathatták igény szerint az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársai és a Nyelvtudományi Társaság tagjai is. Természetesen a helyben olvasásnak és a kölcsönzésnek is voltak határai. A – jóindulattal – negyven férőhelyesnek mondott Piarista közli olvasóterem általában 10 órára megtelt, zsúfoltsága többnyire tartott a zárás idejéig. Kellemes olvasóterme 1970-től kicsinek bizonyult. A szűkös helyviszonyok a könyvtárosok munkáját mindig megnehezítették. A tanszékcsoport vezetése, kiváltképp Benkő Loránd ragaszkodott ahhoz, hogy a könyvtárosok egész közalkalmazotti munkaidejében (8 óra) legyen nyitva a könyvtár. A hosszú nyitva tartás és az, hogy a könyvtárhasználók egy fogadó szobába léptek be a folyosóról, korábban lehetővé tette, hogy az oktatók itt két óra között néhány percre megpihenjenek, szót váltsanak egymással, megigyanak egy csésze kávé.

Ez a helyzet mára megváltozott. A Múzeum körüli épületben nincs lehetőség az olvasók megzavarása nélkül társas életre, így a könyvtár elveszítette közösség-összetartó funkcióját.

Alapvető változást a könyvtárhasználati szokásokban, a könyvtárosokkal szembeni elvárásokban azonban a számítástechnika elterjedése hozott. Az elektronikus katalógusba való feldolgozó munka, az elektronikus statisztikai adatszolgáltatás, a tudományos adatbázisokba való adatfeltöltés munkája napi több órára a számítógép elé ülteti a könyvtárost. Az olvasói igények is a gyors információszerzés irányába mozdultak el, s ezzel tájékozódásra kényszerítik a könyvtárosokat is az on-line elérhető tartalmak világában. És bár az olvasóterem most is gyakran zsúfolt, nőtt azoknak a száma, akik a szakirodalmat gyorsan fénymásoltatni, fénnyképezni akarják, vagy a számítógépen azt megtalálva az évfolyamtársaikkal közösségi oldalakon megosztani vagy nekik ímélnél elküldeni szeretnék. A könyvtárban elengedhetlenné vált a számítógép, fénymásoló gép és szkennel

¹ Felirat a könyvtár ajtaja fölötti zománcablán.

használata. A szabadpolcos állomány eléréséhez, a szűk terekben való közlekedéshez bizony a könyvtárhasználóktól és a könyvtárosoktól most is megkívántatik a testi ügyesség (l. a fenti mottót).

Ö s s z e f o g l a l v a: a tudományok és a technika gyors fejlődése új elvárásokat támaszt a Nyelvészkönyvtár gyűjteményével és könyvtárosaival szemben. Az állomány az elektronikus katalógus révén országos nyilvánosságot kap, s szélesebb körből vonz ide olvasóközönséget. A gyűjtemény védelme és nyilvánossá tétele közötti döntési térben újra kell gondolnunk a felsőoktatási szakkönyvtár használóinak körét, a könyvtár szervezeti és működési szabályait.

3. „Aliis in serviendo consumidor”.² A nagy német könyvtáros, Friedrich Adolf Ebert (1791–1834) szellemiségét vallva dolgozunk, és őszintén reméljük, hogy a Nyelvész-könyvtárat majd jól működő felsőoktatási szakkönyvtárként hagyjuk hátra utódainkra.

Kulcsszók: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, nyelvészeti szakkönyvtár, könyvtártörténet.

The Linguistics Library at Eötvös Loránd University

The authors, staff members of the Library of the Institute of Hungarian Linguistics and Finno-Ugric Studies at Eötvös Loránd University, summarise the history of that specialised library, and describe its character, its institutional and organisational features, its “life”, its staff members, and its range of users.

Keywords: Eötvös Loránd University, Institute of Hungarian Linguistics and Finno-Ugric Studies, linguistics library, library history.

FAGA-NAGY MÁRIA – JAKAB KATALIN – KISS GABRIELLA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Simoncsics Péter 70 éves*

Simoncsics Péter 1946. január 17-én született Győrben. Szegeden nőtt fel, itt járt egyetemre is, angol–finnugor szakra. Tanulmányait 1969-ben fejezte be. Friss diplomásként előbb az Országos Széchényi Könyvtárban helyezkedett el, de 1971-ben professzora, Hajdú Péter visszahívta Szegedre, az általa alapított akadémiai kutatócsoportba. Ugyanitt

² „Minden erőmet mások szolgálatának szentelem.”

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2016. május 24-én.

kezdett dolgozni egy évvel korábban Domokos Péter. Jomagam ekkortájt voltam finnugor szakos hallgató Szegeden, s amikor 1974-ben végeztem, én is ebben a közösségben kaptam munkát, és lettem korábbi tanárainnak kollégája.

Hajdú Pétert 1974-ben kinevezték a Nyelvtudományi Intézet igazgatójának, s 1975-ben a kutatócsoportja is átkerült Budapestre, előbb az ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszékére, majd 1977-től a Nyelvtudományi Intézetbe. Domokos Péter és én később oktatói álláshoz jutottunk az ELTE-n, Simoncsics Péter továbbra is akadémiai státusban dolgozott. 1992-ben, Hajdú Péter nyugdíjba menetelekor állása átkerült a Magyar Nyelvtörténeti Tanszékre, Abaffy Erzsébet kutatócsoportjába. Ez idő alatt szerezte meg a PhD-fokozatot. 2002-ben Horváth Katalin hívására állást vállalt a Veszprémi Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéken. Nem sokkal később az egyetem vezetősége másra bízta a tanszék vezetését, így a Horváth Katalin által szervezett munkatársi gárdával együtt Péter is felmondott. 2003-ban Szépe György javaslatára megpályázta és elnyerte a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem Magyar Nyelvi Tanszékének vendégtanári állását. Itt dolgozott 2008-ig, nyugdíjba vonulásáig.

A vendégoktatói munka egyébként sem volt idegen Péter számára. 1973/74-ben egy évig a bloomingtoni Indiana Egyetem magyar lektora volt. 1976–1981 között a Turku Egyetem finnugor tanszékén, 1988–1992 között pedig Dániában, az Aarhusi Egyetemen oktatott magyar nyelvet és kultúrát.

Ha kutatóként akarjuk jellemezni Simoncsics Pétert, nehéz dolgunk van. Szabad szelleme nem tűri a skatulyázást. Az irodalom, a folklór, a nyelvészet egyaránt érdekli, mindent összefüggésben lát és vizsgál, történelmi, művelődéstörténeti távlatokat nyit meg, és nem mozog idegenül a természettudományok terén sem. Ahogyan Voigt Vilmos megállapította 1996-ban lefolytatott PhD-vitáján: Simoncsics Péter nemzeti kincs.

Simoncsics Péter első közleménye verselemzés volt (SIMONCSICS 1971), de később professzorának nyomdokain haladva a szamojéd nyelvek és kultúrák kutatójává vált. Egyetemi doktori disszertációja a nyenyec sámánköltészet nyelvéről szólt, ez a téma későbbi publikációiban is gyakran előkerül (SIMONCSICS 1978, 1999, 2001, 2005a). Több közleményben foglalkozik szamojéd találós kérdések elemzésével (SIMONCSICS 1988, 1990a, 1993, 1997). Ezek egy részét külön kötetben is megjelentette, Hajdú Péter utószavával (SIMONCSICS 1995). 1998-ban Oslóban egy nemzetközi kutatócsoport tagjaként fél évig foglalkozott szamojéd mitológiai és nyelvészeti kérdésekkel, s egyik szerkesztője volt a kutatásokat összegző tanulmánykötetnek (PENTIKÄINEN–SIMONCSICS 2005).

A megszokott kereteket szétfeszítő szelleme megtalálta a hozzá méltó társakat. Igen jó barátságban volt az eredetiségben verhetetlen Robert Austerlitz professzorral. Austerlitz szerteágazó munkásságából kötetet állított össze és fordított magyarra (AUSTERLITZ 1992). Austerlitz tanítványa, Daniel Abondolo őt kérte fel a kamassz nyelvről szóló fejezet megírására az uráli nyelveket bemutató kézikönyvben (SIMONCSICS 1998). Ha Ausztráliából Vászolyi Erik hazalátogatott, és csak kevesekkel kívánt találkozni, Pétert mindig felkereste. Tucatnyi, ulti most hely hiányában nem idézhető köszöntő írása és nekrológia tanúsítja, hogy jó érzékkel ismerte fel és értékelte a különleges tehetségű, és hozzá hasonlóan sokoldalú kortársakat. Egyfajta rangot jelent, ha valakiről Simoncsics Péter megemlékezik.

Ünnepeltünket pályájának kezdete óta izgatta a tagadás kérdése. Ezt a kérdést a maga teljességében vizsgálta, a tagadás pszichológiája, viselkedéskultúrája és ennek nyelvi megnyilvánulása érdekelte. Az évek hosszú során az összes uráli nyelvben megvizsgálta az tagadás kérdését, részletekben publikálta is őket (SIMONCSICS 1981, 1990b,

1996ab, 2009, 2011, 2013, 2016). Ez a nagy munka mára tekintélyes monográfiává állt össze, és pillanatnyilag több kiadó is versenyez érte.

Simoncsics Péter munkásságának másik területe a magyar nyelvészet, ami érthető egy sok éven keresztül magyar nyelvet oktató tanár esetében. A magyar nyelvtudomány történetével kapcsolatos habilitációs dolgozata is, melyet a Pécsi Tudományegyetemen védett meg 2000-ben. Ebben az 1930-as években született, a saját korukban úttörőnek számító, de visszhang nélkül maradt magyar grammatikákat elemezte. Tudomány- és művelődéstörténeti összefüggéseiben mutatta be a mégoly zseniális, de a keretekbe nehezen illeszthető, ezért perifériára szorult, szakmailag és politikailag ellehetetlenült/ellehetetlenített tudósok sorsát (SIMONCSICS 2005b). A magyar nyelv szerkezetével és történetével kapcsolatos kutatásait kolozsvári vendégtanári ideje alatt összegezte és ott is jelentette meg (SIMONCSICS 2006a). Ugyanakkor irodalomtörténeti és stilisztikai kutatásokat is folytatott (SIMONCSICS 2004, 2006b, 2007).

A Robert Austerlitz munkásságát bemutató kötet nem az egyetlen fordítása Péternek. Ő volt az egyik fordítója a Hajdú Péter válogatásában és szerkesztésében megjelent szamojéd mesekötetnek. (HAJDÚ 1975). Ebből a kötetből DOMOKOS PÉTER több részletet is átvett saját antológiáiba (1975, 1984). Az utóbbi időben dán nyelvből is fordított krimit (Nordbrandt 1999) és publicisztikát (Nyholm 2013). Legutóbb pedig Thienemann Tivadar nagy jelentőségű művét ültette át angolból magyarra, amivel a magyar tudományosság régi adósságát törlesztette (THASS-THIENEMANN /2016).

Kedves Péter! A Magyar Nyelvtudományi Társaság finnugor szakosztálya nevében további, szellemi izgalmakban gazdag, alkotó éveket és jó egészséget kívánunk neked. Isten éltesse!

Hivatkozott irodalom

- AUSTERLITZ, ROBERT 1992. *Nyelvek és kultúrák Euráziában*. Válogatta, szerkesztette és fordította SIMONCSICS PÉTER. Urálistikai Tanulmányok 4. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- DOMOKOS PÉTER 1975. *Medvéének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- DOMOKOS PÉTER 1983. *Finnugor-szamojéd (uráli) regék és mondák*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- HAJDÚ PÉTER 1975. *Tundraföldi Öreg. Szamojéd mesék*. Európa, Budapest.
- Nordbrandt, Henrik 1999. *A Finckelstein-féle véres bazár. K(r)émregény*. Magánkiadás, Szeged.
- Nyholm, Per 2013. *Európaiak. Utazás Európa emlékezetébe*. M-érték Kiadó, Budapest.
- PENTIKÄINEN, JUHA – SIMONCSICS, PÉTER eds. 2005. *Shamanhood – an endangered language*. Novus forlag, Oslo.
- SIMONCSICS PÉTER 1971. Szintaktikai parallelizmusok Babits [Ősz és tavasz között című] versében. In: HANKISS ELEMÉR szerk., *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 221–228.
- SIMONCSICS, PÉTER 1978. The Structure of a Nenets Magic Chant. In: DIÓSZEGI, VILMOS – HOPPÁL, MIHÁLY eds., *Shamanism in Siberia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 387–402.
- SIMONCSICS, PÉTER 1981. Unkarin kieltosanat nem, ne ja uralilainen kieltoverbi. *Folia Hungarica* 1: 69–76.
- SIMONCSICS, PÉTER 1988. Die rätselhafte Lilie (Noch einmal etwas über das kamassische Rätsel). *Specimina Sibirica* 1: 187–195.
- SIMONCSICS PÉTER 1990a. Szibériai delikátesz. *Nyelvtudományi Közlemények* 91: 195–202.

- SIMONCSICS, PÉTER 1990b. On the Verbal Nature of Negation in Hungarian. In: JAKAB, LÁSZLÓ – KERESZTES, LÁSZLÓ – KISS, ANTAL – MATICSÁK, SÁNDOR redd., *Congressus septimus internationalis Fenno-ugristarum 3/A*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen. 144–147.
- SIMONCSICS PÉTER 1993. Kamassz világ, ahogy a találóskérdések mutatják. In: BAKRÓ-NAGY MARIANN – SZÍJ ENIKŐ szerk., *Hajdú Péter 70 éves*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 371–381.
- SIMONCSICS PÉTER 1995. *Kajla szarvra nem tapad a hó. Kamassz találóskérdések – Öt tanulmány*. Editio Propria, Pomáz.
- SIMONCSICS, PÉTER 1996a. Modus tollens, modus ponens. A nyenyec tagadóigékről és állító páraikról. In: TERTS ISTVÁN szerk., *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára 2*. Janus Pannonius Tudományegyetem, PSZM Programiroda, Pécs. 246–261.
- SIMONCSICS, PÉTER 1996b. Negation in Selqup. *Linguistica Uralica* 32/3:194–200.
- SIMONCSICS PÉTER 1997. Nyíl, dárda, dob. Négy szölkup találós kérdés samanisztikus vonatkozásai. In: BÜKY LÁSZLÓ szerk., *Nyíri Antal kilencvenéves*. József Attila Tudományegyetem, Szeged. 139–142.
- SIMONCSICS, PÉTER 1998. Kamassian. In: DANIEL ABONDOLO ed., *The Uralic Languages*. Routledge, London. 580–601.
- SIMONCSICS, PÉTER 1999. The System of Tundra Nenets Folkloristic Genres. In: CORNELIUS HASSELBLATT – PAULA JÄÄSALMI-KRÜGER Hrg., *Europa et Sibiria. Beiträge zu Sprache und Kultur der kleineren finnougri-schen, samojedischen und paläosibirischen Völker. Gedenkbund für Wolfgang Veenker*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 391–400.
- SIMONCSICS, PÉTER 2001. The Verbal Art of Nenets Shamanism. *Eurasian Studies Yearbook* 73. 43–125.
- SIMONCSICS PÉTER 2004. Eposzi expozíció és nyelvi perspektíva a Szigeti veszedelemben. In: FÜZI LÁSZLÓ – LENGYEL ANDRÁS szerk., *Írások 70. születésnapjára*. Bába Kiadó, Szeged. 206–212.
- SIMONCSICS, PÉTER 2005a. Pause and silence in Nenets poetic diction. In: PENTIKÄINEN – SIMONCSICS eds., 2005. 77–84.
- SIMONCSICS PÉTER 2005b. *Paradigmaváltás légüres térben. Karácsony Sándor, Lotz János és Lazicius Gyula kísérletei a magyar grammatika megújítására a XX. század 30-as éveiben*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 47. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SIMONCSICS PÉTER 2006a. *Chrestomathia Hungarica (Segédlet a magyar nyelv leíró szemléletű tanulmányozásához)*. Ábel Kiadó – Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- SIMONCSICS PÉTER 2006b. A Krúdy-próza rejtélye (Imaginatív interpretáció). In: GÉZA HORVÁTH – ATTILA BOMBITZ Hrg., „Die Wege und Bewegungen” *Festschrift für Károly Csúri zum 60. Geburtstag*. Gondolat Kiadó, Budapest. 313–328.
- SIMONCSICS PÉTER 2007. Párhuzamos (irodalom) történetek. Elias Lönnrot *Kalevalája* és Arany János *Toldija*. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 51/1-2: 103–106.
- SIMONCSICS, PÉTER 2009. The auxiliaries of denial: Negation in Mordvinian and Samoyedic. In: FANCALY ÉVA szerk., *Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére 2002–2007*. Dialóg Campus, Budapest – Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 101–118.
- SIMONCSICS PÉTER 2011. Az ugor tagadásról. *Erdélyi Múzeum* 73/2:152–162.
- SIMONCSICS, PÉTER 2013. Linguistic gestures: On negation, with special reference to the Permian languages. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 151–170.
- SIMONCSICS, PÉTER 2016. The morphology of Mari negation. *Linguistica Uralica* 52/1: 32–43.
- THASS-THIENEMANN TIVADAR /2016. *A nyelv interpretációja I. A nyelv szimbolikus jelentése*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Gyümölcsstermő pálmák nevei*

mustpálma – *J. Oenocarpus bacaba* (P. 437). Dél-Amerika északi felén őshonos. Több gyümölcsöt terem, mint ott bármely más pálma. A halványsárga, pépes gyümölcshús kellemes ízű, népszerű levek, fagylaltok készülnek belőle.

Összetett nevének előtagja a gyümölcshús levére utal, amelyből a barna színű bacababort erjesztik. Népszerű ital, hűtve, cukorral fogyasztják, frissítő hatása. A latin szaknyelvi *Oenocarpus* nemzetségnévnek is 'borgyümölcs' a jelentése, a gör. *oinosz* 'bor' és a *karposz* 'gyümölcs' szóból alkották. A franciában is *oenocarpe* (PN.) néven ismerik. Az apró bogyókból készülő finom ital miatt kapta ném. *Weinbeerpalme* és ol. *palma del vino* (uo.), azaz 'szőlőpálma' nevét is.

Társneve a *bakába* (P. 41), a braziliai port. *bacaba* 'ua.' (PN.; SOUTHEY 1817. 2: 634; HGB. 1874, 30: 221) terminusból származik, végső forrása a fajnak egy ottani indián nyelvben használatos neve. Ebből való a latin szaknyelvi *bacaba* faji név is, amely a ma érvényes *Oenocarpus bacaba* (HistNatPalm. 1823, 2: 24) binómenben, de a még korábbi *Areca bacaba* (Koster 1816: 490) szinonimában is a faji jelző. Szintén ez került a mustpálma ném. *Bacaba-Palme* (BeZ. 1901, 46: 333), ang. *bacaba palm* (GRIN.), *bacaba wine palm* (PN.), *bacaba oil palm* (Sturtevant 1901: 391), port. *bacabaçu* és sp. *bacaba* (EL.) társnevébe.

Földrajzi névben is megvan a *bacaba*, a braziliai Maranhão államban van egy százezer lakosú *Bacabal* nevű város, a környékén igen elterjedt mustpálmáról kapta a nevét. Ugyanez a név szerepel a mustpálmából készült termékekben is. Az italnak már régről adatolható neve a braziliai port. *bacabadas* vagy a *licuara de bacabas* (SOUTHEY 1817. 2: 634). Régi tudósítások szerint a mustpálma világoszöld olaja, a sp., port. *oleo de bacaba* (ArchPharm. 1863, 165: 153) a háztartásokban főzéshez és világításhoz helyettesítette az olívaolajat, erről kapta a mustpálma ang. *bacaba oil palm* (STURTEVANT 1901: 391) elnevezését.

óriás viaszpálma – *J. Ceroyxylon alpinum* (P. 333). Dél-Amerikában, az északi Andokban endemikus. A csonthéjas gyümölcs gömb alakú bogyó, éretten vörös.

Az *óriás* faji jelző arra utal, hogy a legmagasabb pálmaféle a világon. Akár 60 m nagyra is nőhet, egyben a világ legmagasabb egyszikű növényfaja. 1897-től adatolható a *viaszpálma* 'Ceroyxylon andicola' (PallasLex.; RévaiLex. *Ceroyxylon*; MNövSz. 204), illetve *viasz pálma* 'ua.' (NövSz. 227). A terminus a ném. *Wachspalme* 'ua.' (EW. 143) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője még az ang. *wax palm*, fr. *palmier à cire* (GRIN.) és ol. *palma della cera* 'ua.' (PN.). A végső forrás a sp. *palma de cera* (EL.), azaz 'viaszpálma' név, már 1811-től adatolható terminus (BullSci. 1811, 13: 240). Ebből való a latin szaknyelvi *Ceroyxylon* nemzetségnév is, a gör. *kerosz* 'viasz' és a *kszilón* 'fa' szavak összetételével. A pálma törzsének kérgét borító vastag, világos viaszréteg a névadás szemléleti háttere, a növényi viasza fontos árucikk, a levágott törzsről több kilót vakarnak le, citrom-

* Lásd Magyar Nyelv 112. 2016: 121–126. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2016.1.121.

sárga gyertyát készítenek belőle. Hasonneve a *fáklyapálma* (MNövSz. 56), ugyancsak arra utal, hogy a viaszt világításra használják.

Az Andok hegység az élőhelye, ez az alapja régi *andesi pálma* (PallasLex. *viaszpálma*) társnevének, és a korábbi latin szaknyelvi *andicola* (< sp. *los Andes* 'az Andok hegység neve'; lat. *-cola* 'honos') faji jelzőnek is, valamint ezzel a földrajzi névvel egészítették ki a viaszpálma nevet ang. *Andean wax palm*, fr. *palmier à cire des Andes*, ném. *Andenwachspalme* (PN.) és eszt *Andi vahapalm* (LH.) elnevezésében. A latin *alpinus* faji jelző szintén az óriás viaszpálma alpesi magasságokban való élőhelyére utal. A latin szaknyelvi *Ceroxylon quindiuense* binómen faji jelzőjét ugyancsak földrajzi névvel alkották. Mivel Kolumbia északnyugati részén, Quindío megyében endemikus, ennek nevével keletkezett a faj sp. *palma de cera del Quindío* (W. *Ceroxylon quindiuense*) elnevezése, amely átkerült több európai nyelvbe; vö. fr. *palmier à cire du Quindío*, ném. *Quindio-Wachspalme*, ang. *quindio wax palm* 'ua.' (uo.). Földrajzilag még pontosabb terminus a litv. *Kokoros vaškinė palmė* 'ua.' (uo.), az Andok Cocora nevű völgyében való honosságára utal. Élőhelyén használatos neve a levél fonákjának ezüstösen fehér színére utaló sp. *palma blanca* (GRIN.), azaz 'fehérpálma'.

Palmira-pálma – *J. Borassus flabellifer* (P. 316). Ázsia trópusi vidékein honos. Gyümölcse és magva nyersen vagy különféleképpen elkészítve mindig jóízű étel.

Ennek a pálmafajnak a magyar neve *palmirapálma* (PallasLex. *borpálma*), *palmyrafa* (RévaiLex. 11: 791), *palmira-pálma* (MNövSz. 147). Jelenlegi írásmódja a helyes, nagy kezdőbetűjét az indokolja, hogy földrajzi név az előtag. Palmira (*Palmyra*), az ótestamentumban *Thadmor* (arab *Tadmor*; *Tadmir*), híres ókori kereskedőváros volt. A 3. században már Egyiptomra és Elő-Ázsiára is kiterjeszkedő birodalom *Palmira* nevének az arámi (aramaeus) nyelvben 'pálmák városa' a jelentése. A Palmira-pálma fajnév számos idegen nyelvi megfelelője ugyanakkor – természetesen a németet kivéve – kisbetűvel szerepel a forrásokban; vö. ném. *Palmyrapalme* (EW. 104), ang. *palmyra palm*, sp. *palma palmira*, sv. *palmyrapalm* (GRIN.), port. *palmeira de palmira*, or. *пальмирова palma*, ol. *palma di palmira*, dán *palmyrapalme*, fi. *palmyrapalmu*, fr. *palmier de palmyre*, holl. *palmyrapalm* (PN.), litv. *vėduoklinė palmyra*, cs. *palmýrová palma* 'ua.' (W. *Vėduoklinė palmyra*), cs. *palmýrová palma* 'ua.' (W. *Lontar vějířovitý*). A magyarba a német fajnév kerülhetett részfordítással.

Társneve a *borpálma* (*bor adó pálma*: MOLNÁR 1780; *borpálma*: PallasLex., MNövSz. 34), ugyancsak idegen nyelvi átvétel, a ném. *Weinpalme* 'ua.' (PN.) tükörfordítása. A terminusnak az az alapja, hogy Indiában a Palmira-pálma virágának cukortartalmú levéből pálmabort készítenek.

Másik társneve a *lontár-pálma* (PallasLex.), amely a ném. *Lontarpalme* 'ua.' (W. *Palmyrapalme*) tükörfordítása; vö. még cs. *lontarová palma*, *lontara* (uo.), ném. *Lontaro* (GRIN.), or. *лонтаровая palma*, holl. *lontar*; *lontarpalm*, ang. *lontar palm* 'ua.' (PN.). Végző forrása a mal. *lontar* 'ua.' (uo.). A név alapja az, hogy Indonézia ősi kultúrájában a leveleket papírként használták, ez volt az úgynevezett *lontar*. CSEREYNél 1911-ben a Palmira-pálma neve *bokor pálma* (Növsz. 41), nem jó név, hiszen magas fáról van szó. Talán a *borpálma* név tévesztése.

Alighanem sajtóhibás alak a *loddipálma* (PallasLex.), ugyanis a faj ang. *toddy palm* (EL.) neve nem *l-* kezdőbetűs, ráadásul a *toddi* megvolt a magyarban is, egy ital, a pálmabor nevéként (PallasLex. *borpálma*). Az angolban cukros nedv az úgynevezett *toddy*,

amelyet a fiatal virágzatból erjesztenek, ebből pálinkaszerű ital is készül. További társneve a *debel-pálma* (MNövSz. 47; vö. *delel-pálma*: PallasLex.).

Az ang. *tala palm* (GRIN.), *tal-palm* nevének előtagja azonos az ar. *tâl* és tör. *tal* 'ua.' (PN.) nevekkel, az angolba a bengáli *taala*, hindi *tala* (uo.), *tar* (EL.) került át, a végső forrás a szanszkrit *tal* 'ua.' (uo.). Mint fent már említettük, Indiában a Palmira-pálma fiatal virágzata egy cukortartalmú lé legfontosabb forrása, amelyből cukrot nyernek párolással (a nyers cukor az úgynevezett *jaggery*), erre utal kí. *táng zōng* (uo.), ang. *sugar palm* (W. *Borassus flabellifer*), fr. *palmier à sucre* (W. *Palmier de Palmyre*), cs. *cukrová palma* (W. *Lontar vějířovitý*), azaz 'cukorpálma' elnevezése. Számos más pálmafajból is készítenek cukrot, a magyarban a *cukorpálma* (Növsz.) az *Arenga saccharifera*.

Földrajzi nevekkel alkották ang. *Asian palmyra palm*, *Cambodian palm*, kat. *palmera de Cambodja* (W. *Palmera de Palmira*), azaz 'ázsiai Palmira-pálma', illetve 'kambodzsai pálma' nevét. A Palmira-pálma Kambodzsa jelképe, ott nagyon gyakori, megtalálható az ország egész területén, és rendkívül fontos növénye a vidéki szegényeknek. További neve a fr. *palmier rônier* (uo.), ang. *doub palm* (GRIN.), a holl. *jager-boom* (EL.) nevének 'vadászfa', az ol. *palma del ferro* (PN.) nevének pedig 'vaspálma' a jelentése. Az ol. *palma del sagù* (uo.) elnevezése arra utal, hogy gyökerének keményítőtartalma szolgáltatja a lisztszerű *szágó* élelmiszert, amelynek neve a malájból nemzetközi szóvá vált.

A levéllemez a feléig tenyeresen hasadt, a tuskés nyél végén álló legyezősugarak V alakban összehajtottak. A pálmák legyezőszerű leveleit utánozó stilizált forma, a palmetta az ókortól kezdve közkedvelt díszítőelem. A Palmira-pálma legyezős leveleire utal a le. *winodañ wachlarzowata* és *borasus wachlarzowaty* (W. *Winodañ wachlarzowata*), azaz 'legyező alakú boredények', illetve 'legyező alakú borassus' elnevezése, valamint cs. *lontar vějířovitý* (uo.), port. *palmeira de leque*, ang. *great fan palm* (PN.), kí. *shàn yè shù tóu lü* és *shàn yēzi* (EL.), vagyis 'legyezőlontár, palmira', 'nagy legyezőpálma', illetve 'legyezőlevelű pálmafa' és 'legyezőkókusz'.

Ugyancsak arra utal a latin szaknyelvi *flabellifer* (< lat. *flabellum* 'legyező' és *-fer* '-hordozó') faji jelző, hogy a lombkorona egy tucat legyező alakú lomblevélből áll. A *flabellifer* korabeli értelme szerint 'rabszolganő, aki úrnője legyezőjét viszi'. A Palmira-pálma latin *Borassus flabellifer* nevét 1753-ban LINNÉ adta fajnak (2: 1187). A *Borassus* nemzetségnév ókori eredetű, a gör. *borasszosz* kifejezésből származik, amelynek 'a virágköpenybe zárt pálmagyümölcs' a jelentése Dioszkuridésznál. Arab eredetű Genaust szerint; vö. ar. *bos* 'éretlen datolya' (EW. 104). A génusznevből való a faj port. *broção*, braziliai port. *boração*, sp. *boraso* (GRIN.), fr. *borasse*, ném. *Borassuspalm* (PN.) neve.

rafiapálma – *J. Raphia farinifera* (P. 212). A trópusi Afrikában őshonos. Gyümölcse nagy, tojásdad alakú. Héja fényes, barnászörös. Általában egy magot tartalmaz.

Magyar neve *Rafia* (PallasLex.), illetve *rafiapálma* 'Raphia pecunculata' (MNövSz. 159). A név a ném. *Raffiapalme* 'ua.' (EW. 528) tükörfordításával került a botanika magyar szaknyelvébe. Nemzetközi név; vö. ang. *raffia palm* (EL.), ang. *raphia*, sp. *rafia*, sv. *rafiapalm* (GRIN.), fr. *palmier à raphia*, *raphia commun*, ol. *raffia*, *palma raffia*, dán *rafiapalme*, jap. *rafia yashi* 'ua.' (PN.). Legkorábról, már 1781-ből adatolható a fr. *raphia* (W. *Raphia*). A *rafiapálma* név a fa legnagyobb hasznára utal, a fiatal leveleket beburkoló sárgás-fehér hártya a rafiaháncs. Leveleinek fonákjáról szedik le az odatapadó háncsanyagot, a rafiát. Bálákba vagy fonatokba csomagolva szállítják, a rafia nagy jelen-

tőségű kötözőanyag a kertészetben és a szőlészetben, de szőnyeget is készítenek belőle. A latin szaknyelvi *Raphia* nemzetségnevet a 'tű' jelentésű gör. *raphisz* szóból származtatta WITTSTEIN az etimológiai szótárában (EBHw. 752), SEYBOLD botanikai tankönyvében (SEYBOLD–SCHMEIL 1958. 1: 358), és még később is (BOERNER 1966: 164; PbF. 380). Volt is a nemzetségnek a magyarban *tűpálma* (PallasLex., *Rafia*) elnevezése. Valójában azonban a lat. *Raphia* generikus név nem ebből, hanem a faj fr. *raphia* (EW. 528) nevéből származik, a végső forrás a rafiapálma madagaszkári *rafia*, *rofia* (uo.) neve. A latin megfelelője a sp., ném., holl., port. *Raphia*, le., litv. *Rafia*, ro. *Rafie*, or., ukr. *Рафія*, tör. *Rafya* 'ua.' (W. *Raphia*, *Rafya*) nemzetségnev.

A rafiapálma hasonneve a *háncspálma* (P. 110; MNövSz. 76), a ném. *Bastpalme* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. A sárgás-fehér hártya ismert *rafiaháncs* (PallasLex. *rafia-háncs*; TermtudKözl. 1910: 692)] néven is. A németben *Raffiaweinpalme* (PN.), azaz 'rafia-borpálma' társnevet is kapott, mert a hajtáscsúcs édes, tejfehér nedvének erjesztésével pálmabor készül. A faj kelet-afrikai származása az alapja ang. *East African wine palm* (uo.), vagyis 'kelet-afrikai borpálma' nevének, a terminus egyben a cukrot tartalmazó nedvéből nyerhető alkoholtartalmú italra is utal, ez a boron kívül erős likőr is lehet, mint például az *ogogoro* (W. *Ogogoro*). Szintén a faj honossága az alapja észt *Madagaskari raffiapalm* (uo.) és ang. *Madagascar raffia palm* (PN.), azaz 'madagaszkári rafiapálma' elnevezésének. A litv. *didžialapė rafija* (W. *Rafija*) nevének 'nagy róka rafia' a jelentése, a névadás szemléleti háttere nem világos. A latin szaknyelvi *farinifera* (< lat. *farina* 'liszt'; *-fer* '-hordozó') faji jelző arra utal, hogy a keményítőben rendkívül gazdag szár beléből lisztet nyernek.

rostos lipótpálma – *J. Leopoldinia piassaba* (P. 163). Venezuelában, Braziliában és Kolumbiában őshonos. Bogyós gyümölcse az indiánok kedvelt élelmiszere.

A faji jelzője az értékes növényi rostjára utal, a személyneves *lipótpálma* terminus alapja pedig a latin szaknyelvi *Leopoldinia* generikus név. Nem egészen helytálló a *Lipót* előtag, ugyanis a nemzetséget II. Ferenc ausztriai császár leányáról, Léopoldinéről (1797–1826) nevezték el, aki 1817-től Brazília császáranak, Dom Pedronak volt a hitvese. Az összetételben szereplő latin eredetű *pálma* szavunk már 1450 k. fölbukkan a magyar írásbeliségben (Bécsi Kódex). A latin szaknyelvi binómen 1853 óta érvényes (WALLACE 1853: 17), a rostos lipótpálma levélhüvelyének rugalmas, szívós rostját a nemzetközi kereskedelemben *piasszáva* vagy *piasszabe kendere* (PallasLex.) néven ismerik, a latin *piassaba* faji név ugyancsak erre utal.

Ennek az értékes rostnak a nevével alkották a faj *piasszávapálma* (P. 163), *piasszaba*, *piasszaba-pálma* (PallasLex. *Attalea*; RévaiLex. 2: 266), *piasszáva-pálma* 'kötélpálma' (MNövSz. 111) társnevét. A magyarba a ném. *Piassavapalme* (EW. 483), *Piassaba* (BZ. 663), *Piassara* 'ua.' (ArchPharm. 1854, 127: 71) került át részfordítással. Nemzetközi szó, a faj braziliai port. *piaçaba*, *palmeira de piaçaba* (PN.), *piaçabeira* (LH.), *piaçava*, *piassava* (EL.) neve terjedt el az európai nyelvekben; vö. ol. *piassava brasiliana* (uo.), *palm piassava*, sp. *piasaba*, *palmera piassava* (PN.), *piasava* (GRIN.), ang. *piassava palm* (uo.); ORTON 1876: 532), fr. *piassave* (GRIN.; *piacaba*: AnnSci. 1861, 15: 100), fr. *palmier à piassave*, ang. *piassava palm*, dán, holl. *piassavapalme* (PN.). A végső forrás a faj tupi-guarani indián nyelvi *piasaba* 'rostpálma' (EW. 483) elnevezése.

Földrajzi névvel alkotott ném. *Parapiassavapalme* (EW. 334), sv. *Para-piassavapalm* és ang. *Para piassava* (GRIN.) neve előtagjának alapja az, hogy igen elterjedt a braziliai Pará

államban. A port. *Pará piassaba* (DAHLGREN 1936: 373), *piassaba do Pará* (i. m. 375) vagy a sp. *Para piassava* 'ua.' (EL.) átvétele. Ugyancsak honosságára utal az Amazónia földrajzi névvel port. *palmeira piassaba amazônica* (PN.) elnevezése. A pálma levélnyelének hosszan lecsüngő, erős szálú, fekete rostjaiból készül a *piasszáva-rost*, a port. *piaçava*, *piaçaba*, *piacă*, *coqueiro-piaçaba* (W. *Piaçava*), a ném. *Piassave*, a sv. *piassavakvast* (W. *Piassave*) és a fr. *fibres du piacaba* (AnnSci. 1861, 157), illetve az ang. *piassava fibre* (W. *Leopoldinia piassaba*; *piassaba fibre*: AnnMag. 1849, 3: 153).

Hazai forrásokban 1893-ban említik a pálma *chiquichiqui* (PallasLex. *Attalea*; vö. RévaiLex. 2: 266), további társnevét a nyelv megadása nélkül. Már JAMES ORTON följegyezte könyvében a Venezuelában használatos sp. *chiquichiqui* (1876: 532) terminust, majd *xique-xique* (DAHLGREN 1935: 331), amely Kolumbiában is ismert; vö. sp. *chiquichique*, *palma de chiqui chiqui* (PN.). Braziliában pedig port. *chique-chique* (LH.; *sikisiki*: DAHLGREN 1936: 381). Ma is számon tartják a botanika más adatbázisaiban is, például a Taxonomy for Plants-ban (GRIN.). A faj, és különösen a gyümölcsének arawak indián baniwa nyelvben használatos *schischi* (www.tropicos.org) nevéből származik. A rostjára utal a pálma egy régi ang. *monkey bass* (DODGE 1897: 216), azaz 'majom-háncsfonat' neve.

törpekókusz – *J. Microcoelum weddellianum* (P. 254). Brazília esőerdőinek egyik pálmafaja. Alacsony, szárnyalt levelű növény. 2 cm-es, barna termése ovális alakú.

A *törpekókusz* név az ang. *miniature coconut palm* 'ua.' (W. *Lytocaryum weddellianum*) mintájára keletkezett. Használatos a *törpe* faji jelzővel és a *kókuszpálma* utótag megfelelőjével alkotott összetétel más nyelvben is; vö. dán *dværgkokospalme* (www.haveabc.dk), or. *карликовая кокосовая пальма* 'ua.' (<http://gardenx.ru>). A névadási szemlélet háttere az, hogy a törpekókusz számára ideális, meleg, félárnyékos helyen is legfeljebb 1–3 m magasra nő. Hasonló a névadás a nemzetség ném. *Kokospalmchen* (BOERNER 1966: 139), *Cocospalmchen* (ZUBER 2001), azaz 'kókuszpálmácska' esetében is. Vö. még holl. *kokospalmpje* (<http://taxonomicon.taxonomy.nl>), *kokospalm verzorging* (www.winkelkraam.nl). A latin szaknyelvi *Microcoelum* nemzetségnévben ugyancsak megvan a kis méretre utaló szó, a gör. *mikrosz* 'kicsi' és a *koilosz* 'üreges' szavak összetételével alkotott.

Mivel kedvelt, bár nem könnyen ápolható szobanövény, a németben *Zimmer-Kokospalme* (GRIN.), vagyis 'szobai kókuszpálma' nevet kapott. Földrajzi névvel alkotott sp. *palmerita de Petrópolis* és braziliai port. *palmeira-de-Petrópolis* (uo.) elnevezése. A latin *weddellianum* faji jelző – vö. *Wedel* 'a pálmák nagy, gazdagon erezett levelei' (PbF. 476) – megfelelője a törpekókusz ang. *weddell palm* és sv. *weddellpalm* (GRIN.) elnevezése.

Washington-pálma – *J. Washingtonia* (P. 540). Az USA délnyugati részén és Mexikóban őshonos. Csonthéjas, ovális gyümölcsének vékony, édes húsa ehető.

Korábbi szótárakban nem szerepel a név. Az ang. *Washington palm* 'ua.' (GRIN.) részfordítása. Szó szerinti megfelelője még a ném. *Washington-Palme* és a jap. *Washinton yashi* 'ua.' (PN.), a németben *Washingtonie* is (uo.). Az előtagok a latin *Washingtonia* generikus név megfelelői, a nemzetséget az amerikai államférfi, az USA első elnöke, George Washington (1732–1799) tiszteletére nevezték el, a latin szaknyelvi nevet HERMANN WENDLAND német botanikus tette érvényesen közzé 1879-ben (BZ. 37/5: 68, 148). Szintén Washington szerepel a fi. *presidentinpalmu* 'ua.' (W. *Presidentinpalmu*), azaz

'elnökpálma' terminusban. Az ang. *fan palm* (EL.), sp. *palmera de abanico* (PN.) nemi terminusnak 'legyezőpálma' a jelentése, a levelekre utal.

A nemzetségnek két faja van, az egyik a *fonalas Washington-pálma* 'Washingtonia filifera' (P. 273), a latin szaknyelvi binómen 1879 óta érvényes (BZ. 37/5: 68). A latin *filifera* (< lat. *filum* 'fonal, szál' -*fer* 'hordozó') faji jelző arra utal, hogy a leveleken hosszú, fonalszerű fehér szálak vannak. Ennek megfelelően alkották a nevet a *fonalas* faji jelzővel, és a magyaron kívül több nyelvben is; vö. norv. *trådpalme*, or. *вашингтония нитчатая* (PN.), ném. *fädige Washingtonie*, le. *Waszyngtonia nitkowata*, szbhv. *končasta vašingtonija* (W. *Washingtonia filifera*) és ang. *thread palm* (GRIN.). Ugyancsak a hosszú szálakra utal ang. *cotton palm*, *american cotton palm* (uo.), azaz 'pamut- v. gyapotpálma' elnevezése.

Társneve a *kaliforniai Washington-pálma* (W. *Kaliforniai Washington-pálma*). Ezzel a földrajzi névvel keletkezett, és ottani elterjedtségére utal ang. *California Washingtonia*, ném. *kalifornische Washingtonpalme* (GRIN.), ol. *palma californiana*, sp. *palma de Californias*, *Washingtonia de California*, fr. *palmier de Californie*, port. *palmeira da Califórnia* (W. *Washingtonia filifera* stb.) neve is. A magyarba az angol terminus került. Ugyancsak a faj honossága az alapja a megkülönböztető jelzős ang. *Northern Washingtonia*, valamint más földrajzi nevekkal keletkezett ang. *Arizona fan palm* (uo.) és sp. *Washingtonia de Castilla* (EL.), vagyis 'északi Washington-pálma', 'arizóniai legyezőpálma', illetve 'kasztília Washington-pálma' elnevezésének.

A legyező alakú levelekre utal a fonalas Washington-pálma ang. *fan leaf palm* (DAHLGREN 1936: 341), vagyis 'legyezőlevelű pálma', és szlk. *palmovka papradovitá* (W. *Palmovka papradovitá*) elnevezése a szintén nagy, bókoló levelű páfrány nevével, illetve az ang. *California fan palm* (GRIN.; *fan palm of California*: CalHort. 1893, 10: 180), *californian fan palm* (FA.), hv. *kalifornijska lepezasta palma*, szlk. *kalifornská vejárová palm* (W. *Palmovka papradovitá*), norv. *Kalifornisk viftepalme* (PN.) és fr. *palmier éventail de Californie* (GRIN.), azaz 'kaliforniai legyezőpálma' elnevezése. Több társneve is van, Puerto Ricon a sp. *palma del desierto* (DAHLGREN 1936: 368), az ang. *desert palm* (EL.), *desert fan palm* (GRIN.), azaz 'sivatagi v. legyezőpálma' jellemző élőhelyére utal. Az ang. *petticoat palm* (uo.), port. *palmeira de saia*, *palmeira de saia da Califórnia*, *washingtonia de saia* (W. *Washingtonia filifera*), ném. *Petticoat-palme*, fr. *palmier jupon* (PN.) nevét az alsószoknya szóval alkották. Az volt a névadás szemléleti háttere, hogy a törzsét részben vagy teljes egészében bevonják a régi, elszáradt levelek tövei, amelyek feltűnő, széles szoknyát alkotnak a törzs körül. A ném. *Priesterpalme* (uo.) név előtagjának 'pap' a jelentése. A gyümölcse az alapja a latin *Brahea dulcis* szinonimának az 'édes' jelentésű faji jelzővel. A kaliforniai Palm Springs erről a pálmáról kapta a nevét.

A nemzetség másik faja a *termetes Washington-pálma* 'Washingtonia robusta' (P. 273), a latin szaknyelvi binómen 1879 óta érvényes (BZ. 37/5: 68). A latin *robusta* faji jelzőnek 'kemény, erős' a jelentése. Ezzel keletkezett a faj sv. *robustapalm* (GRIN.) és or. *вашингтония мощная* (PN.) neve is. Kaliforniában a leveleire utaló ang. *weeping palm* (DAHLGREN 1936: 341) és *fan-leaf-palm* (i. m. 393), azaz 'csüngőpálma', illetve 'legyezőlevelű pálma' néven hívták, az angolban ma is egyrészt a leveleire, másrészt a honosságára utaló ang. *Mexican fan palm* (GRIN.), vagyis 'mexikói legyezőpálma' néven ismert. Ugyanez a jelentése fr. *palmier éventail du Mexique* (uo.), norv. *Meksikansk vifteplame* és sp. *palmera de abanico mexicana* (W. *Washingtonia robusta*) nevének.

A faj jóval délebbre honos, mint a fonalas Washington-pálma, erre utal a megkülönböztető jelzős ang. *Southern Washingtonia* (uo.), azaz 'déli Washington-pálma' terminus. Helyi neve a nahuatl indiánok *zōyacuahuitl*, *zōyatl* (uo.) szava. Mexikóban endemikus, ez az alapja ol. *palma messicana* (uo.), ném. *mexikanische Washingtonpalme*, ang. *Mexican washingtonia*, *Mexican Washington palm* (GRIN.) elnevezésének. Ismert még sp. *Washingtonia colorada* (EL.), azaz 'piros Washington-pálma', Japánban pedig *washinton yashi modoki* (PN.) néven.

Függelék¹

karandapálma – *J. Copernicia alba* (P. 342). Dél-Amerikában, hatalmas területen őshonos. Gyümölcsei 2 cm hosszú bogyók, vitamindús ivólevelek készülnek belőlük.

Nemzetközi fajnév, ennek a pálmának a braziliai port. *carandá* (PN.; AnnNY. 1893, 7: 245) és a sp. *caranday* (EL.; *carandáy*: PM. 1898, 1), *carandá*, *caraná* (SPB. 1903, 16) neve terjedt el az európai nyelvekben; vö. fr. *caranda*, ang. *caranday palm* (GRIN.), *caranda palm*, *caranday wax palm*, sp. *carandai* (PN.), port. *carandá* (EL.), kat. *carandái* és fr. *caranday* 'ua.' (*W. Copernicia alba*). A végső forrás a guarani indián *caranday* 'vízipálma' (uo.) terminus.

Spanyol neve Dél-Amerikában, a faj élőhelyei közül a spanyol nyelvű országokban (Argentína, Bolívia, Kolumbia, Paraguay) a *palma blanca* (PN.) és a *palma negra* (EL.), azaz 'fehér pálma', illetve 'fekete pálma'. Mindkettőről adatolható elnevezés (AnnNY. 1893, 7: 246; PM. 1898, 1; BC. 1901, 87: 352; SPB. 1903, 16; BECCARI 1907: 166). Sőt, használatos volt *palma colorada* (uo.), vagyis 'piros pálma' elnevezése is. Ezek megfelelője a latin szaknyelvi *Copernicia alba* binómen, illetve a *Copernicia nigra* és a *Copernicia rubra* szinonima (< lat. *alba* 'fehér', *nigra* 'fekete', illetve *rubra* 'piros'). A *Copernicia* nemzetségnek ezt a faját először THOMAS MORONG írta le, és 1893-ban tette közzé a latin neveket (AnnNY. 7: 246). Szintén a fehér színnév a litv. *baltoji kopernicija* (*W. Baltoji kopernicija*) név faji jelzője. A spanyol nevek eredetileg arra utalnak, hogy a környezeti hatások szerint a pálma törzsének kérge különböző színű lehet.

kúszó őrspálma – *J. Serenoa repens* (P. 196). Az USA délkeleti államaiban őshonos. Ovális, húsos, éretten mélyvörös bogyótermése ehető, számos gyógyhatása van.

A latin szaknyelvi *repens* faji jelzőnek ugyancsak 'kúszó' a jelentése, erre a tulajdonságára utal or. *сереная ползучая* (*W. Сереная*), azaz 'kúszó Serenoa' neve is. A latin szaknyelvi *Serenoa* nemzetségnevet Sereno Watson amerikai botanikus (1826–1892) tiszteletére kapta, ezzel alkották a kúszó őrspálma ang., sp. *serenoa*, fi. *serenoapalmu*, észt *serenoapalm*, norv., dán *serenoapalme* (LH.) elnevezését.

Társneve a *dűnepálma* (P. 76), élőhelyére utal, e faj a tengerpart menti síkságon endemikus. További társneve a *fűrészpálma* (uo. 92), az ang. *saw palmetto* 'ua.' (EL.) tükörfordítása. A levélnyelet éles fogak vagy tüskék borítják, erről kapta a faj ezt a nevét. Számos európai nyelvben használatos a megfelelője; vö. sv. *sågpalmetto*, ném. *Sägezahnpalme* (GRIN.), *Sägepalme*, holl. *zaagpalm*, dán *savpalme*, norv. *sagpalme* (LH.), kí. *ju chi zong*

¹ Az alábbi két szócikket a szerkesztőség a közlemény első részének megjelenése után kapta.

'ua.' (PN.), azaz 'fűrész- v. foggálma'. A fr. *chou palmiste* (W. *Chou palmiste*) nevének 'káposztafűrész' a jelentése.

Tásneve még a *sabalpálma* (uo.). A botanika latin szaknyelvében a ma érvényes binómen szinonimája a *Sabal serrulatum* és a *Sabal palmetto*, a korábbi nemzetségnévvél alkották dán *sabalpalme*, le. *palma sabalowa*, ang., fr., braziliai port. *sabal*, ném. *Sabal* (LH.) nevét. Csupán 2-3 m magas, ezért kapta dán *dværgpalme*, ném. *Zwergpalme* sv. *dværgpalm*, norv. *dvergpalm*, fi. *kääpiöpalmu* (uo.), fr. *palmier nain* (W. *Chamaerops humilis*), azaz 'törpepálma' nevét. Sűrű, bozótos területeken nő, erre utal ang. *scrub-palmetto* és ném. *Strauchpalmettopalme* (GRIN.) neve.

Hivatkozott irodalom

- AG. = *Allgemeine Gartenzeitung*. Verlag der Nauck'schen Buchhandlung, Berlin, 1833–1853; *Berliner Allgemeine Gartenzeitung*. Verlag der Nauck'schen Buchhandlung, Berlin, 1857–1858.
- AnnMag. = *The Annals and magazine of natural history*. Taylor and Francis Ltd., London, 1840–1923.
- AnnNY. = *Annals of the New York Academy of Sciences*. New York Academy of Sciences, New York, 1879–1920.
- AnnSci. = *Annales des sciences naturelles. Botanique*. Fortin Masson, Paris, 1834–1937.
- ArchPharm. = *Archiv der Pharmazie*. Deutscher Apotheker-Verein, Hannover, 1835–1923.
- BAUHIN, CASPAR 1623. *Pinax theatri botanici*. Basileae.
- BBC. = *Beihefte zum Botanischen Centralblatt*. Hrsg. UHLWORM, O. – KOHL., F. G. Verlag von Gebr. Gotthelf, Cassel, 1891–1904.
- BC. = *Botanisches Centralblatt. Referirendes Organ der Association Internationale de Botanistes für das Gesamtgebiet der Botanik*. Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1880–1919.
- BECCARI, ODOARDO 1907. *Le palme americane della tribù delle Corypheeae*. M. Ricci, Firenze.
- BeZ. = *Berliner entomologische Zeitschrift*. Entomologischer Verein, Berlin, 1881–1914.
- BOERNER, FRANZ 1966. *Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Berlin.
- BROWN, WILLIAM – MERRIL, ELMER 1919. *Philippine palms and palm products*. Bulletin No. 18. Department of Agriculture and Natural Resources. Manila.
- BullMisc. = *Bulletin of Miscellaneous Information*. Royal Gardens Kew, London, 1887–1941.
- BullSci. = *Bulletin des sciences*. Société philomathique de Paris, Paris, 1791–1811.
- BZ. = *Botanische Zeitung*. Hrsg. H. MOHL, H. – VON SCHLENTENDAL, D. F. L. A. Förstner, Berlin, 1843–1910.
- CalHort. = *The California horticulturist and floral magazine*. San Francisco, 1870–.
- DAHLGREN, BROR ERIC 1935. *Index of American palms*. Botanical Series 14. Field Museum of Natural History, Chicago.
- DODGE, CHARLES RICHARDS 1897. *A descriptive catalogue of useful fiber plants of the world*. Government Printing Office, Washington.
- EBHw. = WITTSTEIN, GEORG CHRISTIAN, *Etymologisch-botanisches Handwörterbuch*. Ansbach, 1852.
- EL. = *Encyclopedia of life*. A legnagyobb biológiai adatbázis. <http://www.eol.org> (2015. 05. 16.)
- FA. = *Fruits from America. An ethnobotanical inventory. Search by species and common names*. http://ciatweb.ciat.cgiar.org/ipgri/fruits_from_americas/frutales/family.htm (2016. 05. 16.)
- GRIN. = *Germplasm Resources Information Network*. Taxonomy for Plants. www.ars-grin.gov (2015. 05. 11.)
- HARTERT, ERNST 1901. *Aus den Wanderjahren eines Naturforschers*. R. Friedländer & Sohn, Berlin.
- HGB. = *Hamburger Garten- und Blumenzeitung*. R. Kittler, Hamburg, 1852–1890.

- HistNatPalm. = MARTIUS, KARL FRIEDRICH PHILIPP VON, *Historia naturalis palmarum*. Lipsiae, 1823–1850.
- KOSTER, HENRY 1816. *Travels in Brazil*. London.
- LH. = GOTFREDSSEN, ERIK, *Liber herbarum. Reference-guide to Herbal medicine*. www.[-]liberherbarum.com (2015. 04. 20.)
- LINNÉ = LINNÉ, CARL, *Species Plantarum*. Holmiae, 1753.
- MERRILL, ELMER DREW 1921. *A bibliographic enumeration of Bornean plants*. Singapore.
- MNövSz. = CSAPODY VERA – PRISZTER SZANISZLÓ, *Magyar növénynevek szótára*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1966.
- MOLNÁR JÁNOS 1780. *Phytologicon*. Buda.
- Növsz. = CSEREY ADOLF, *Növényészótár*. Budapest, 1911.
- ORTON, JAMES 1876. *The Andes and the Amazon*. Harper & Brothers, New York.
- ODENWALD, NEIL G. – TURNER, JAMES R. 2006. *Identification, Selection and Use of Southern Plants*. 4th edition. Claitor's Pub. Division, Baton Rouge.
- P. = PRISZTER SZANISZLÓ, *Növényneveink*. Mezőgazda Kiadó, Budapest, 1998.
- PallasLex. = *A Pallas nagy lexikona* 1–18. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893–1900.
- PbF. = RUDOLF SCHUBERT – GÜNTHER WAGNER, *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Neumann Verlag, Leipzig-Radebeul, Leipzig, 1988.
- PLex. = *Pierer's Universal-Lexikon der Vergangenheit und Gegenwart oder Neuestes encyclopädisches Wörterbuch der Wissenschaften* 1–19. 4. Auflage. Verlagsbuchhandlung von H. A. Pierer, Altenburg, 1857–1865.
- PM. = Rodrigues, João Barbosa, *Plantae Mattogrossenses*. Rio de Janeiro, 1898.
- PN. = MICHEL H. PORCHE, *Multilingual multiscrypt plant name database*. University of Melbourne, Melbourne. www.plantnames.unimelb.edu.au (2015. 04. 12.)
- RévaiLex. = *Révai nagy lexikona* 1–20. Szerk. RÉVAI MÓR. 21. Szerk. VARJU ELEMÉR. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1911–1935.
- SEYBOLD, AUGUST – SCHMEIL, OTTO 1958. *Lehrbuch der Botanik. Verlag Quelle & Meyer*, Heidelberg.
- SOUTHEY, ROBERT 1817. *History of Brazil*. London.
- SPB. = RODRIGUES, JOÃO BARBOSA, *Sertum palmarum brasiliensium*. Bruxelles, 1903.
- STURTEVANT, E. LEWIS 1919. *Sturtevant's notes on edible plants*. U. P. Hedrick, Albany.
- TermtudKözl. = *Természettudományi Közlöny*. Természettudományi Társulat, Budapest, 1869–1944.
- W. = Wikipedia, the free encyclopedia. <http://...wikipedia.org>. A Wikipedia-hivatkozások az oldal (címszó) feltüntetésével szerepelnek.
- WAC. = *World Agroforestry Centre*. AgroForestryTree Database. www.worldagroforestry.org (2015. 04. 14.)
- WALLACE, ALFRED RUSSEL 1853. *Palm trees of the Amazon and their uses*. John Van Voorst, London.
- ZUBER, ALMUTH 2001. *Bäume Spaniens wissenschaftliche lateinische Benennungen und ihre spanischen und deutschen Entsprechungen*. Humboldt-Universität, Berlin.

LEVÉLSZEKRÉNY

Balogh Lajos írja: A Magyar Nyelv 2016. évi 1. számának Levélszekrény rovatában PESTI JÁNOS meggyőző érveket sorakoztat föl az *orda* és *ordas* szavak etimológiai össze nem függéséről. A cikkben többször is hangsúlyozza a tájszavak figyelembevételének szükségességét, mind a hangalakot, mind a jelentést illetően. Ezzel kapcsolatban szeretnék utalni arra, hogy a Kárpát nyelvatlasz (Общекарпатский диалектологический атлас 1–7. 1989–2003; rövidítése: OKDA.²) 3. kötetében önálló címszóként szerepel az *orda*, mégpedig szemantikai térképként, tehát nemcsak a szó elterjedéséről, hanem a jelentések előfordulásairól is jól tájékozódhatunk a kiadványból. Sajnos az említett atlasz hét kötete Magyarországon hiánytalanul csak két helyen található meg: az MTA Nyelvtudományi Intézetének könyvtárában és az ELTE Lengyel Tanszékén. Nekem is megvolt mind a hét, de az idő múltával a teljes sorozatot a volt munkahelyemnek, az MTA Nyelvtudományi Intézetének ajándékoztam. Itthon a lakásomon csak az összevont szómutató van meg: *Общекарпатский диалектологический атлас, указатели. Институт польского языка, Польской Академии Наук. Под редакцией Януша Ригера. Краков, 2012.* Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy a teljes hét kötet magyar nyelvű adatainak mutatóját én állítottam össze (Венгерский указатель. Составитель указателя Балог Лайош 109–117), és az egyes térképlapok közzétételi munkálataiban is részt vettem, tehát konkrét ismereteim vannak az *orda* szó szóföldrajzi viszonyairól. Megemlítem még, hogy 1987-ben Szkopjében megjelent egy bevezető kötet is (*Общекарпатский диалектологический атлас. Вступительный выпуск. Скопје, 1987.*), amely a moszkvai 1981-es kiadásból (*Общекарпатский диалектологический атлас. Вопросник. изд. „Наука”, Москва, 1981.*) teljes egészében átvette a kérdőív anyagát. Most a fentiek segítségével szeretnék közzétenni egy kis összeállítást, amely talán rávilágít arra, hogy az *orda* ~ *urda* milyen mértékben terjedt el a Kárpát-Balkán régióban. Előjáróban elmondhatjuk, hogy az albán kivételével minden vizsgált nyelvben, illetőleg azok nyelvjárásaiban fellelhető.

A kérdőív egyelőre még csak prognosztizálta, hogy a gyűjtés során milyen szóalakok és jelentések várhatók: lengyel (*h*)*urda*, cseh *urda*, szlovák *urda*, magyar *orda*, ukrán *urda*, moldáv *urdă*, szerbhorvát (*v*)*urda*, makedón *urda*. (Itt a román adat azért hiányzik, mert Románia nem vett részt az OKDA. munkálataiban, ebből következően román területen helyszíni gyűjtés sem volt. A kiadás során Románia területéről származó adatokat a szerkesztőbizottság a publikált román nyelvatlaszokból vette át.)

A várható jelentések: 1. másodlagos sovány túró; 2. sűrű főtt savó, melyből még nem vált ki a másodlagos túró; 3. a juhtejsavó felszínének összesűrűsödése; 4. főtt, savanyú tej; 5. főtt kendermag.

Most pedig lássuk a szómutató alapján a konkrét előfordulásokat. Sajnos ezekből nem derül ki a tájnyelvi hangalak, mert az összevont index minden esetben az adatok valamiféle köznyelviesített változatát tartalmazza. A táji hangalak és a jelentés is az atlasz 3. kötetében található térképlapokról olvasható le. A most következő listában az első szám (3) a kötet-számot, az utána következők pedig térképlap(ok) sorszámát jelölik: lengyel *urda* (3: 30, 33); cseh *urda* (3: 33); szlovák *urda* (3: 29, 30, 33); magyar *orda* (3, 33), *ordászacskó* (2:

² A kötetek részletes bibliográfiai leírását lásd: <http://www.worldcat.org/oclc/755118902> (2016. 04. 30.)

HM 39); ukrán *urda, hurda, vurda* (3: 28, 30, 33); román *urdă* (3: 33), *urdă de vacă* (3: 33), *urdă: jintiță de urdă* (3: 34), *urdă: spumă de pe urdă* (3: HM 19), *urdă: zer cu urdă* (3: 35), *urdă: zer de pe urdă* (3: 30, 35), *urdă: zer de sub urdă* (3: 30), *urda: zer de urdă* (3: 30), *urdit: zer urdit* (3: 30, 35); szerbhorvát *urda* (3: 33); albán: –; makedón *urda* (3: 33).

A fentiek alapján is úgy látszik, hogy az *urda* szó a románból származik. De még ezek után is nyitva marad a kérdés: hogyan tudott elterjedni ilyen nagy területen, a Kárpát-Balkán régióban. Hogyan került például a lengyel, a cseh, a szlovák nyelvbe a köztük levő földrajzi távolság ellenére? Talán ad némi magyarázatot erre az a tény, hogy a hegyi pásztorok szókészletébe tartozik, és így vándorolhatott egyik nyelvből a másikba.

Számunk szerzői

DR. BALOGH LAJOS, 1053 Budapest, Károlyi utca 14/B, VI. em. 75., lajos.balogh@t-online.hu – DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., buky@hung.u-szeged.hu – DR. CSEPREGI MÁRTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Finnugor Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/I, csepregi.marta@btk.elte.hu – DR. DEÁK-SÁROSI LÁSZLÓ, Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet, 1021 Budapest, Budakeszi út 51/E, deakslx@gmail.com – FAGA-NAGY MÁRIA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtudományi Könyvtár, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, faga-nagy.maria@btk.elte.hu – DR. HEGEDŰS ANDREA, BGSZC Fáy András Közlekedésgépészeti, Műszaki Szakközépiskolája, 1095 Budapest, Mester utca 60–62. andreaahgds7@gmail.com – JAKAB KATALIN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtudományi Könyvtár, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, jakab.katalin@btk.elte.hu – DR. JUHÁSZ DEZSŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, juhasz.dezso@btk.elte.hu – DR. KABÁN ANNAMÁRIA, Miskolci Egyetem, BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 3515 Miskolc, Egyetemváros, kaban.a@freemail.hu – KICSIS SÁNDOR ANDRÁS, 1071 Budapest, Peterdy u. 34., kicsis@freemail.hu – KISS GABRIELLA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtudományi Könyvtár, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, gabriellakiss511@gmail.com – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kiss.jeno@btk.elte.hu – KOCIS ZSUZSANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A; Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1146 Budapest, Dózsa György út 25–27., zsnannakocsis@gmail.com – DR. PRESINSZKY KÁROLY, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-Európai Tanulmányok Kara, Magyar Nyelv-és Irodalomtudományi Intézet, 94974 Nitra, Drazovská 4, Slovenská Republika, kpresinszky@ukf.sk – DR. RÁCZ JÁNOS, 8230 Balatonfüred, Siske u. 69., janos.racz@freemail.hu – DR. SENG TORU, Budakeszi / Chita (Japán), szengat@hotmail.com – SZABÓ PANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, 1053 Budapest, Ferenciek tere 6., szabo.panna@lib.elte.hu – DR. TERBE ERIKA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, terbe.erika@btk.elte.hu – DR. VARGHA FRUZZSINA SÁRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, fruzsa@gmail.com.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

162. **Bodó Csanád:** A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához. 2012.
163. **Tamm Anne:** Kategóriafüggetlen eset. A morfológiai eset pragmatikája a finnugri igerendszerben. 2013.
164. **Imrényi András:** A magyar mondat viszonyhálózati modellje. 2013.
165. **Sólyom Réka:** A mai magyar neologizmusok szemantikája. 2014.
166. **Markó Alexandra:** A spontán beszéd prozódiai szerkezete. 2015.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

- 228/1. Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet**. 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. **Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva**. 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.
232. **Kövesdi Pál:** A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2010. 1500 Ft.
234. A nyelvöldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc**. 2010. (Elfogyott.)
235. **Vörös Ferenc:** Családnevek térképlapjainak nyelvöldrajzi vallomása. 2010. (Elfogyott.)
236. **Tótfalusi Kis Miklós:** Számvetés a helyesírásról. Ratiocinatio de orthographia. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította Fekete Csaba. Átdolgozta C. Vladár Zsuzsa. 2011. 1000 Ft.
237. Emlékkülés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.). Szerk. **Ördög Ferenc**. 2012. 1500 Ft.
238. Benkő Loránd emlékezete. Szerk. **Juhász Dezső és Kiss Jenő**. 2012. 1500 Ft.
242. **Heltai János Imre:** Nyelvcseré és a nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában. 2014.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
- Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
- Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
- Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 5000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 1500 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.